

С(Тыва)
У-49

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

№ 1. 2005

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1 (41) 118

2005 ч., ноябрь-декабрь (2004 ч.),
январь (2005 ч.)

“Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы
Кызыл — 2005

Чогаалдарның машинага ийи-интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээн алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тываның Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүн коллективи, Тыва Республиканың Чазаа, Парлалга болгаш информация комитеди, ТР-ниң Культура, национал херектер талазы-биле яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары – Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы, 2005 ч.
© Республика типографиязы, 2005 ч.

Саая МАЙНАК

ЧОДАҢ ЧОВАЛАНЫ

(Тоожу)

(Уланчызы, эгези 2003 ч. № 1 “Улуг-Хемде”)

Алдыгы эге

Улуп келген шуурган

Чыдын чытпас, сыыладыр агып-ла чыдар, соглуп катпас хем ышкаш, үениң чүгүрүк маңы бичии-даа када тура дүжер эвес. Алдын-оол биле Айлаңмаанын согур душ бооп ужурашканындан бээр аяс-даа, бүргег-даа хүннер, айдың-даа, караңгы-даа дүннер, айлар, аскымнаар аът ышкаш, күштүг хатка сывыртаткан булут ышкаш, оларның сагыш-сеткилиниң дүвүрелин сөөртүп алган шуужуп эртип турган.

Кайда-даа чиңгир ногаан оът-сиген хөлбөңнээн, шывар-шокар чечектер саглаңнаан, арга-арыгларда кушкаштар чирилежиپ ырлашкан, арыг агаар айдызаан чаагай чайны сарала күс халап алган. Черниң кыры, оон үнген хөй адыр будуктарлыг, дээрже бедип үне берген узун-даа, кижии кускаанга сыңмас чоон-даа, чер чывыт, дөңгүп-даңгып кижиниң дискээнге чедер-четпес, чолдак-даа ыяштарның өңү хүн караанга сап-сарыг кылдыр чайыннанып эгелээн. Элээн үр өскээр көрбөй, топтап турарга, хүлер өң хуулза-хуулза, алдынналып көстү бээр. Алдын күс деп чугаалажып, бижип, ырлажып турары чөптүг. Күскү бойдушту алдын-сарыг кылдыр чуруп каарга, чараш болгаш магаданчыг.

Кижиниң чуртталгазы өйү кээрге, ногаан турар чулуу кадың, кургай бергеш, сывындан үстүп, сылдырткайнып черже ужугуп баткаш, сырын аайы-биле чер кырынга сывыртажып, чарышкан ышкаш, саргараңайндыр шошкуп-шошкуп, хараганнарга, ыяштар дөзүңге ылдырттынып, онгарга овааланып ирип каар бүрүлөр эвес-ле болгай.

Библиотека эжин хеп-хенертен кыйырт кылдыр ажыттына бээрге, Айлаңмаа сырбаш дээш, көөрге, номнар колдуктап алган Алдын-оол бо кирип келген. Оларның уткужа берген карактарының огу чалбыышталып кыва берген ышкаш болган. Алдын-оол солуннар, журналдар чыскаай салып каан столче чоокшулап кылаштап ора, экилешкеш, тура дүшкен. Библиотека эргелекчизинин чивеш дивейн көрүп турар улуг кара карактарындан көжээлени берген. Ол карактардан өске долгандыр чүү-даа чок ышкаш болган. Айлаңмаа туп-тура халып, мендилешкеш, уткуштур кылаштапканын эскербейн барган. Олар хол тутчуп мендилежир хире чоокшулажы бергеннер. Ханада азып каан шактың чык-чык дээр дең-дески аянын даажы безин дыңналбайн барган. Алдын-оол номнарын шала кырынче оскунупкан. Ол холдарын, шагаа хүнүнде чолукшужар дээн ышкаш, адыштарын ору көрүндүр чада тудуп алган. Айлаңмааны куспактаар дээнзиг, оң чоокшулап, чанынга чедип кээрин манаан ышкаш, чүрээ дүрген-дүрген сол, карак салбайн, долбанналдыр кыза берген арнынче чылыг, чымчак көрүп турган.

Айлаңмаа Алдын-оолдун эргеледип чассытканзыг көрүжүнден эстир чыгыы апаргаш, арга чадаарда доңгайгаш, номнарны солагай холунга бөлүп чыдырда, оң холунга дөрбелчинней дүрүп каан кыдырааш саазыны туттуна берген. Ону ээзинге тутсуп чыдырда, Алдын-оол оң холун аяар тудуп алган. Айлаңмааның мага-боду, ине-биле хенертен шанчышкан ышкаш, чым-сырт дээн, салаалары чештиниپ, номнарны салып бадырыпкаш, Алдын-оолдун арнынче чивеш дивейн көрүп турган. Чүректеринин тиккилээн согуушкунун кайызы-даа дыңнап турган ышкаш болган. Оларның аразын дуглап турган самдар кара көжеге ажыттынып, булуттар аразындан хүн дээп келген ышкаш, чырый берген. Алдын-оолдун-даа, Айлаңмааның-даа сагыш-чүрээнге чалбыышталып, хүндүс амыр-шөлээн олуртпастаан, дүне удутпастаан, дүвүреткен, девидеткен, каракка көзүлбес, хуулгаазын күш — ынакшыл оларга чагыртпайн барган. Салым-чолунун чаяаттынганы-ла ындыг ышкаш,

сеткил-чүректи хаара туткан хандыкшылды, өндүр-чаагай ынакшылды оюп эртип шыдавааннар.

Алдын-оол Айлаңмааның адыжының иштинге өй, чаптанчыг холдарын чоорту дыңзыды тутпушаан, дидимненип, дыңналыр-дыңналбас чугаалаан:

—Ол мээң шорбажылап бижээн шүлүк хевирлиг одуругларым шээйил, Айлаң... Мен үнүп чоруй баарымга, кара чааскаан номчууруңну дилеп тур мен. Чевен дээш чектеве, утказы дээш буруудатпа, шува.

Ужур-чөвүн сөглөп четтикпээн
уттундурбас, ханы ынаам сен.
Бижиргээчел, пөрүк чүрээмден
бижип чоруур уян ырым сен.

Шактар, хүннер солчуп эртерге,
сагыжым-на улам хөлзөп чор.
Ак хар ашпайн, ыт чок чорумда,
амыраам сен каапса канчаар мен.

Хамык өөрүм шагда өгленип,
кадайларлыг чурттап чор.
Катап келбес чалыы назыным
кара чааскаан муңгак эртер бе?

Бо уян одуругларны төндүр номчупкаш, база катап чүгүртү көрүп орарга, “ынакшыл дээр буян-кежикти үлежир аас-кежик ам-на сенде келген-дир” — деп, Айлаңмааның эр чүрээ бүзүрээр кылдыр ырлап эгелээн. О-оо, ынакшыл!.. Алдын-оолдуң Айлаңмаага ынакшаанын илереткен шүлүүн улаштыр номчуй берген. Ынакшылдың ындынналган ыры, өлчөй-кежиктин өөрүшкүзү, буугуп болур муңгаралы, карак чажы дамдылаар ыы-сызызы...

Меңги чечээн чажырып тудуп алгаш,
мендилежип, сылдажып чедип келдим.
Чыды читпээн бүрүден дамдыларның
чырык черже дүшкенин эскердин бе?

Хүндүлээрим ынаам сээ камныгы-биле
хүлээткеним чечекте шалың эвес,
Кара чаңгыс сенээ ынакшылдан
караам чажы бүлденнээн, эскердин бе?

Солаңгылаан сорунзалыг херелдер көзүлбес чалгынынга Айлаңмааны ушкарып алгаш, самолет ышкаш, кылайтып чорупкан. Боду ай, хүн херелдиг даңгына кылдыр хуула берген. Ынаар, хүн үнөр чүкте, талыгырда илчирбеленип шөйлүп чоруй барган меңгилиг даглар хүн караанга маңган ак апарган чайыннанып чыткан. Ол хемнин эринде канчаар-даа аажок улуг докулчак ак өгнүң чанынга чедип келген. Айлаңмаа өгтө кирип кээрге, хээлеп тургаш, каастап каан олбук-хевис чадып каан дөр бажында чындыгыр көк торгу тоннуг, киш кежи бөрттүг, кара саар кадыг идик-терлиг, оттук-бижээн астып алган Алдын-оол бо эрнин эреси тажы апарган олурган. Ол туп-тура халааш, Айлаңмааны бодунга чыпшыр куспактап, эриннерин ошкап-ошкап, өгдөн ырак эвесте баглаашта чели, кудуруу черде дөжөли берген, мунарынга белен кылдыр чүгеннеп, эзертеп каан, чаан ышкаш улуг ак аът чанынга холдарының бажынга көдүрүп эккелгеш, эзерге камныы кончуг олурткаш, боду ушкажышкан. Ак аът чындынадыр чыраалап, саяктап чорааш, библиотека чанынга тура дүшкөш, ээлеринче көрүп, бажын чайып, былгырып каап турган...

Айлаңмаа сырбаш дээш, көрүп кээрге, библиот-када чааскаан шүлүктөр бижээн саазынны чүрээнин дужунда тудуп алган орган. Сагыжы ажып, чырый берген болгаш, ол чүрээн чүглээн шүлүктөрин сумказынга читпес кылдыр шыгжап алгаш, чанар дээш, шакче көөрге, ажыл шагы төнмээн болган. Номчукчулар келбес боорга, креслога олуруп алгаш, амы-хуу амыдыралының дугайында сактыышкыннарга, күзелдерге шымны берген.

“Сөөлгү үедө Алдын-оол караамга бо-ла көстүп кээр болу берген. Көзүлбеске, чоктаар, кады чоруксаар, чугаалажыксаар апарган мен. Автобуска хүннү бадыр кожа ора, хөөрежип чорааным, школага таныжып алыксап турганым, клубка болган аныяктар кежээзинде арнынче чиге көрүп

танцылааным, библиотекага номнар бижип берип, сугдук чокка хөөрөп органым ооң чүрээн тудупканы ол бе? Ийе, бо-ла бүгү ооң ынакшылын дазылдандырган боор. Мени беле-хаара куспактап, ошкап турар кылдыр дүжээн мен. Дүш ужурлуг. Күзел күштүг. Ынакшыл ындынныг. Хандыкшыл харыылыг. Өөскүп кыпкан чалар отту чалбыышталдыр хөрлээледир мен. Чалыы назын... Кижиниң чуртталгазының чалбыраажы — халыын өйү соовазын. Хей-аъдым көдүрүл-зүн. Сүлдем бедизин. Чуртталгамның узун-дынын Алдын-оолдан чештинмес кылдыр доңнап аар мен...” — деп, күзел-деринге чүглени берген Айлаңмаа дашкаар үнүп келген.

Дээр аяс. Агаар арыг. Сыылаан чымчак салгын. Дескиндир көрүп турган. Ыржым-шыпшың. Айлаңмаа Алдын-оолдун шүлүктеринге сагыжы ажып, караа чырып, хей-аъды көдүрлү берген, сеткили сергек чанып бар чыткан. Эмнелге хериминиң эжиинге оглун чедип алган Солаңгыга үскүлежир чыгыы ужуружа берген.

— Экии, Солаңгы Байыр-ооловна! — деп хүндүлөп мендилешкен.

Солаңгы Айлаңмаа-биле экилешпейн-даа, олче чиктии кончуг көрүп турган.

— Алдын-оолду көөрүмге-ле, библиотекадан үнүп бар чыдар. Ооң-биле таныжып, соругдажы бердиң бе? — деп хүннеп турган ышкаш, хыйыртап көрүп айтырган.

— Үргүлчү номнар бижидип кээр-дир. Чугаалажыр кижичок, ээн черге ном номчуп-ла чыдар хире. Бөгүн база келгеш барды — дээш, “аравыста хөрлээленип оран ынакшылдын одун өжүр үрдүрбес мен” деп бүдүү иштинде шиитпирлеп алган.

— Алдын-оолга ынаамны билир болгай сен. Сеңээ чугаалап пат болган мен. Школа дооскан соонда мээң-биле ужурашпаан. Оон бээр элээн чылдар эрте-даа бээрге, ийлеп чор мен. Бодун бодаар, иштинде диштиг болганы ол ыйнаан. Шеригге албан хүлээлгезин күүседип тургаш, меңээ бижип турган чагааларын шыгжап-шыгжап, эштериниң сүмези-биле бандерольдааш, чорудупкан. Холдарым сириңейнип, чүрээм саргып номчаан мен. Карактарым чажы үр-ле кеппээн. Баарым ам-даа халаңайнып чоруур. Меңээ ынак

деп билген болзумза, Алдын-оолду манап аар турган мен. Аксым кежиин кузуп алгаш, кара түрү көрүп чор мен... — дээш, арга чадаарда оглунуң бажын суйбап турган.

— Мен өөренип турумда, Коля мени Ирага солуп алган. Ол мээң чүрээмге кара даш баглап каан. Ону пат боорда уштуп октадым. Ам хөрээм хостуг, сагыжымда сарыннал чок ажылдап эгеледим. Чаа амыдыралды эгелээр боор мен — деп, кымга-даа чугаалавас дээн чажыдын ала-чайгаар ажыдыпкаш, иштинде халактап, дылын ызырыпкан.

— Кымның-биле өгленириң ол? Алдын-оол-биле бе? — деп, үнү дыңзып, караа сооп, Айлаңмааның кырында-ла келген.

Айлаңмаа харлыга берген. “Арагачы ашааның аагын-кээгин чүктеп чорбайн, мээң амы-хуу амыдыралымга киришкен херээ чүл мооң” — деп, чүрэениң сүмезин езугаар куйзуп харыылаан:

— Мээң-биле чурт тудуп, чуртталганың шуурганынга чуглу бербес Алдын-оол-биле-даа, өске-даа төлөптиг оол-биле өгленип аар мен. Ону чүгле бодум шиитпирлээр мен — деп өчүк салбайн харыылаан.

— Аа, ам-на билдине берди. Алдын-оолду көгүдүп, дуурайлаарыңга, аъдының өдээн кевирбейн, сээ кээп турар ышкажыл. Чугаала! Шын бе? — деп корудуп, арны саргара берген алгырган.

— Кымның-биле чурттаарын бодум билир мен. Кириш-песке киришпе, хирлиг холуң пашче сукпа! — деп, Айлаңмаа чугааны соксадыр дээш, үнүн дыңзыдып, шириин чугаалаан.

— Чеже-даа чажырарыңга, өөрүмден дыңнап, караам-биле көрүп чор мен. Далашкаш, сүтке дүштүң. Оон халактап, карааң суун иштиң — деп, Солаңгы Айлаңмааны кортпактаан.

— Сагыш човава! Салымым, чуртталгам кандыг боорун амыдырал көргүзе бээр. Сээң-биле кажан-даа чугаалашпас мен. Байырлыг — дээш, Айлаңмаа хая көрнү берген.

— Алдын-оол-биле кады ойнап өскөн, школа дооскан мен. Адаа ам-даа ынак мен. Сени ооң-биле чурттатпас мен — дээш, оглунуң бөргүн кедире берген.

— Сени, өг-бүлелиг херээженни, ийи эр кижиге үлөшпес — дээш, Айлаңмаа бажыңынче кылаштапкан.

—Ашаамның мээ херээ чок, Алдын-оол херек! — деп ыткыр чугааланмышаан, Айлаңмааның соонче дүпкүрүп-кеш, кудумчу куду углапкан. Оглу авазының үүпкезинден туттунуп алган чолданайнып бар чыткан. Ол авазының чугаазының утказын билбээн.

Айлаңмаа Солаңгының кара сагыштыын билип алган болгаш, ооң эрбенниг, аарышкылыг чугаазын ыттан эрттирипкеш, серт-даа дивейн, шөлээн чанып бар чыткан. Амыдыралдың чаяакчызы ынакшыл болганда, Алдын-оол-биле чурттаар назын дургузунда изиг-халыынга мага-бодун хеңмелендир хаартып, тос-тостуң соогунда диштерин шаккыладыр дидиреп, дүне-хүн чок бот-боттарын каракта-жыр-ла болза, амыдырал улам-на чырып, чылый бээринге бүзүрели ол хире күштүг болган. Ынчалза-даа чуртталганың шугул шуурганы хиңейндир хадывышаан, сыыладыр улуп келгенин Айлаңмаа эскерип билген бе? Оларны чүү манап турарыл? Чурттап-ла чоруксанчыг чаагай амыдырал бе? Сет-кил-сагышты ийледир аас-дыл бе? Өлүм... Карак чажы кеп-пес ажыг-шүжүг бе? Ээнзиргей, чудаңгы өскүс-чавыс чуртталга бе?..

Чедиги эге Сегиржип алышкын

Хүн чырыткылыг карактарын шийипкен. Черниц кырын кара энчек шыва шуглап келген. Удаваанда мурнуу-чөөн чүктен тып-тырыкы ай ажай-буурул тандыларны хөмө куспактавышаан, чоргаары кончуг, “мээң мөңгүннелчек чырыымга ойтулааштап ойнаар” дээн ышкаш, хереп үнүп келген. Он бештиң аяс дүнезинде сүт дег айдың болгаш, сүвүр-сүвүр сыннарның сирттери, чоок-кавыда ыяш-даш тодаргай көстүп турган. Чүгле чорук кижизиниң оң тала-зында талыгырда тайга-тандылар эдектеринче калбарып чоруй барган эзимниң болгаш хем эриин дургаар сырый үнген, чылан безин өттүр эртип албас хире шыргай арыгның ишти дүмбей караңгы. Элээн үе иштинде хажыызында арга белинге болгаш арыг кыдыынга бо-ла дойтунайнып маңнап чоруур кодан-даа, орукка шиштеңейнип халыыр алак-таагы безин көзүлбээн. Элеш кынныр чүве-даа чок, ээнзиргей,

шип-ле шимээн. Алдын-оолдун муну чоруур аьдынын даваннары удаан бойдушту оттуруп, так-так, дирт-дирт дээр даашты үндүрүп чоруп орган. Чежемейниң-даа айдын болза, чер черинге дүне када чааскаан чораан кижээ чиктии сүргей болгай: аза-кужу алгыра каапкаш, далдырт-дулдурт ужа бээрге, кижиниң чүрээ сырбаш, боду атпаш дээр, бичии-ле дааш чирс-чарс, кангырт-коңгурт кылдыр сүртенчиг дынналыр.

Алдын-оолдун ыды дыннааланып, чыдыырганып, кулактарын сүвүрертип, тура дүжүп каап, ээзиниң мурнунда, орук баштаан ышкаш, чораан. Хартыга — ээзиниң чугаазын, имнээрин билир коданчы болгаш аңчы ыт. Даамал кижиниң дүн чарып хонар, каш хонук иштинде турлагжыыр казанак бажынының, чадырының эжииниң аксын дуй чыдып алгаш, өртеп каан аътты бараадап, дыннаалап, чыдыыргап, удуп, оттуп хонар. Даң бажында кайыын-бээр олча хайып азы девискээрни эргий маңнап, хайгыылдап кээр. Аң изинге таваржы бергенде, ийи-үш “сыйт-сыйт” деп чиңге үн-биле медээлепкеш, тура дүжүп, истеп чорааш, диинни, кишти, өске-даа аңны көрүп каанда, хөк-даа дивейн, ээзин манап, кудуруун чайып чыдар. Аңаа база эът, чымчак сөөк херек. Кижини азы сезиктиг чүве көрүп каанда, чидирти-ле бээр. Ол ам сезик алган ышкаш, тура дүжүп, чыдыыргап, дыннаалап чораан. Удаажырап, узамдыгып утгундурбаан озалдыг таварылга Алдын-оолдун сагыжындан үнмейн, балараваан чүрөөн ажыңнадып чораан: “Солаңгыны меңээ хүннөп, карак-кулаан деже шаап каа дег, карактары чиртее берген, шашкыланып, бак сөглөп, дорамчылап турган Маадыр дээр арагачы чүвениң бижек тудуп алгаш, холу сириңейнип, менче шурап чүзүл? Актыг черге амы-тынымга чедер дээни ол бе? Буттарының кырынга дөңгүп-даңгып турар, бук сөөрткөн бузуттуг куурумчуга алзыптар кижини мен эвес-ле болгай мен. Эът чиир деңгел чок кылдыр эттеп, албанын төгүлдүр боо тудуп каап болур турдум. Авамдан төрүттүнгенден бээр ачы-буяныг кижилерге хол дээп, кам-хайыра чок содаачыларга соктуруп, эттедип чорбаан болгаш, тенек аараан нүгүлүүттү ал-шаан төндүр черге чыпшыр тудуп-тудуп, хүлүп каан мен. Ырмазы сынып, ыргаа хөндүрлүп,

куду чайлы бээр часкан боор. Солаңгы ооң-биле өгленип-даа алган болза, анай чажымдан тура кады өскөн кыс эжим ышкажыл. Херек апарза, Солаңгыга болчур мен. Меңээ эң-не эргим, чоок болу берген Айлаңмаага нүгүл, хоп чугаалап, бистиң аравыска хан кутса хөңнү. Кичээнгейлиг, хынамчалыг болбас болза, хоржок. Айлажып оор аас-кежиимни амы-тыным артымга каап, камгалаар мен” — деп, шиитпирлиг бодалдары-биле Ак-Хем аксынга чортуп чоруп орда, аъды кулактарын сүвүрерткеш, тура дүшкен. Хартыга бир үн ээре каапкаш, ээзинче көргөш, маңнаарынга белеткени берген.

Алдын-оол мунгап-дынын дыңзыды туткаш, ыдын олур деп имнепкеш, Хартыганың көрүп турган уунче топтап көрүп турган. Ындыг кончуг ырак эвесте шиинеиндир агып чыдар Ужарлыг-Хемниң эриинде бөкпек-бөкпек талдар аразында чалбыышталдыр хып турар одаг чанында үш-дөрт кижилерниң дүрзүзү көзүлгөн. Оларның чанында эжиин ажыдып каан чүък машиназы турган. Үш кижи мөчү-мөчү кылдыр кезип каан эътти машинага чүдүрер дээш, ууп чадай-чадай, дажыглап эгелээнин Алдын-оол эскерип көрүп орган. Бир кижипашты бузун бургурады былгап, ыңай-бээр көрзүнүп турган. Дааш дыңнап, сезиг апкан чадапас.

“Караа тотпас “ийи буттуг көк бөрүлөргө” — аяа долбаан оорларга таваржы берген ышкажыл мен. Туразының улуун. Оорлап алган бода малының кара мүнүн шымдыланып аартап ижер, чиштиг эъттин үзүн дырыладыр дайнап чиир дээш, орук аксында шөлээн одагланып алган, эът хайын-дырып оор кулугурлар-дыр моң. Ээн черни, дүнени ажыглап амдажааннарын көрөм. Бо чоок-кавыда угбам сугдан өске аал бар эвес. Саар инектерден аңгы оъттап чоруур хунаннарның, молдургаларның бирээзин оорлап алганнардыр. Суурдан эртежик аъттаныпкан болзумза, оорлатпас турган мен. Ам канчаарыл? Билбээченеп көрүп оор мен бе? Чок, чо-оок. Сезиг алыспайн, дуюкаа чоокшулап алгаш, оода машинаның дугаарын көрүп, оорларның кайы-бирээзин танып алыин” — дээш, бичии-даа шимээн үндүрбейн, эргелиг аъдын чыраалар аразында оймакка баглап кааш, ыды-биле чоокшулап чорупкан. Элээн чоокшулап кээрге, оларның чугаазы чарт дыңналып келген:

—Мындаа Кара-Хөлге балык четкилеп турувуста, бисти тудуп алыр дээш келген, бажын сукпас чери чок “өшкү” биле тоянчы, сөөгүн сөөрткен Алдын-оол дээр сек эвес болза, кадыргыларны кыра шаап аар турган бис. Оларның кара хайы-биле дүрүг-дүрүг акшалар хөл дүвүнче дүлдүне берген. Дезип четтигипкенивис база эки болган. Оон башка бо чаглыг, чымчак эъти дайнаар хамаанчок, та кара-бажында, та тоо-быдарай берген, чес көпеек чок, эзеп оран бис. Ынчалза-даа ол дээш, тос өкпем туруп, кылыым ам-даа хайнып чоруур. Ол дугайында чүнү бодап ор сен, Кайгал-оол? — деп, пашта эът аңдарып турган эр ээгиленип алгаш чыткан кижиден айтырган.

—Ол чүвелер ээн черге таваржыр болза, аң ышкаш боолап каар мен. Алдын-оол дээр азаның угбазы эшпиниң хунанын часкап эккелдим. Мен эвес болзумза, өс эдер өкпени-даа кайын тывар силер. Бо-даа болза, өжүм ханганы болур ыйнаан. Кулугурларга тайгага таваржып көрзе... — деп, Кайгал-оол дээрзи кыжанып орган.

— Хоптак-оол, аксыңны чаглап, бижек биле аргамчы тудар холдарыңны актаар бис. Бистиң даялап каан элиивистин, Кайгал-оолдуң чүктеп эккелгени хунанының мөчү-мөчү эъди, чолаачының шелип каан кадыргылары, он шаа серенги хааржактары улуг олча болдур ийин. Даарта халдып кээр Суглай-оол мээрен баштаан Маадыр, Юра болгаш өске-даа элчилеривистин чес-холазын көөр, кадыг холувуска кирип алырын, чулуп чиирин, чишке барбазын бодаар эвеспе. Оларның-биле чүгле мен чугаалажыр мен. Силер үлүүнер алыр силер. Эътти эзинер! Чилбивис хандыр эъттен чип, үстүг кара мүнүн ижип алгаш, кожуун төвүнде ижээнивисче халдып ораалыңар! — дээш, ыңай-бээр кылаштап турган узун, чоон кижини оң талакы сапык идиинден хынныг бижээн уштуп алгаш, Алдын-оолдуң уунче көрүп турган.

От салып, паш былгап турган кижини эътти шиш-биле эзип эгелээн. Өскелери ооң чанынга хүрээлендир олуруп алганнар.

Талдар аразынга чаштынып, ыдының мойнундан туттунуп алган Алдын-оол оларның чугаазын дыңнап чыткан. Өлүрер деп кыжанып турарынга чүрээ дирт-дирт

кылдыр соп, хорадавас боду хорадап келген. “Олар — дөрт эрлер, а мен кара чааскаан-даа болзумза, бүзүрелдиг камгалакчым Хартыгам бар. Ол ээзи мени дээш, боо аксынче-даа, бижек бизинче-даа шурай бээр. Боомнуң огу оларнын кыры-биле сыыңайндыр ужуп эрте бээр кылдыр кортпактаар бе? Удур боолап эгелезе, канчаарыл? Боолажып өлүржүр бе? Ыдым оларже кушталдыр маңнаптарга, боолап каапса... Мени боолап азы бижектеп каар... Мойнумга аар даш баглааш, шапкын хемче киир октаптарга, сөөгүм безин тывылбайн баар. Аъдымны саазын акшаже шилчидип аарлар. Олар туттурбас, бажы эъттени берген, шөлээн чаңнап чоруурлар. Боозу чок оорлар бооп чадавас. Оларже ам-даа чоокшулап, боомнуң мажызын чаза тудуптарынга белеткеп алгаш, “туруңар, туттурган силер, шимчевеңер!” — деп алгырып, агаарже боомну чаза тудуптар мен” — деп шиитпирлеп алгаш, үңгөп чорупкан. Сырый үнгөн хараганнар аразынга дүннөп чыткан торлаалар сылдырт-салдырт дээн соонда, ужуп-ла үнгөн. Кара хай болган. Алдын-оол ыды-биле черге чыпшыр чыдыпканнар.

—Э-ээй, эзирлер! Дуу куду хараганнар аразында бисти тудуп аар дээн улус келген-дир. Торлаалар ужуп үнгөн черже көрүңер! Сегиржиң алырынга белеткениңер! Хуунда эътти кабинаже кириңер. Хайыраан мүннү төпкөш, пашты машина кырынче үндүр октаңар! — деп, баштыңынын ыткыр үнү арыг иштинге чаңгыланы берген.

Бир кижини долу эъттиг демир-хумуңну олурган баштыңыга тутсупкаш, машина кырынче үнүп чыдырда, Хартыга сыр маң-биле келгеш, дүжүр тыртарга, сапык идиин уштунуп келген.

—О-оой, оолдар! Мени манаңар! Пажыңар ап алыңар. Баштай мен аъттаныптайн — деп кыйгырбышаан, пашты көдүрүп чыдырда, боо дирс дээн соонда, ок сыыңайнып эрте берген.

Хем иштинге боонун кооңайны берген сүртенчиг даажындан Хоптак-оол сырбаш дээш, пашты оскунмушаан, холдарын төгүлгөн изиг мүнгө суп, ожук даштарынга тептингеш, доңгая барып дүшкөн. Одагдан дезип, үңгөвишаан, өөрүн кыйгырган:

—Аа, халак, аа халак. Өрттенип өлдүм! Бээр кээп, кызыл тыным оочулаңар! — деп, кыйгырып, алгырып чыдырда, машина хемни куду бурт дээн.

—Түк, түк хайт! Борбак хырнын борастаар, бош чүректиг азалар дезип чоруй бардылар. Машиназынын дөрт дугую өрү кылдыр аңдарлып, бензинге өрттенип өлзүннөр. Боо болза, тудуп аар дээш кедеп келген кижилерни чырс кылып кааш, чылбыртып чоруй баар чүөмни — дээш, холдары ажып, саргыза-даа, Алдын-оолдун уунче көрүп, “хунанның ээзи чанымга чедип кээрге, далдыр азы өлүр шааптар мен” — дээш, чоогунга чыткан кулаш хире узун, адыш иштинге өй тал будуун чанынга салып алгаш, човууртаан кижиттүнүп чыткан.

“Оларнын бирээзин тудуп алза, өскелеринин оруу муңгаш: шагдаалар истеп, сүрүп тургаш, тудуп алырлар — кара-бажың дүвүнчө киир октадырлар, ялага онаажырлар” деп бодал-биле Алдын-оол чыткан кижинин чанынга чоокшулап келген. Ол шимчеш-даа дивейн, солагай талазынче ийленип алган чыткан. Каразыыр сеткил чок, кем чок кижит черле ындыг: кээргээчел, сезик албас, серемчилелдиг болурун уттуп алыр. Алдын-оол боозун бөкпек тал чанынга чөлөп каан. Хартыга боо чанынга олуруп алгаш, ээзинче, чыткан кижиге көрүп орган. Оорнун чанынга кылаштап кээрге, белеткенип алгаш чыткан, иштинде диштиг идөгөт хирт-харт тура халааш, моң-биле Алдын-оолдун ооргазынче бар-ла күжү-биле соп чыдырда, аваангыры-биле былдай дүжөргө, оң талакы дөңмээнче дирт кылдыр соптарга, Алдын-оол черже барып дүшкөн. Хоптак-оол база катап согар дээш, будукту көдүрүп орда, өрү шурап, маңнап келген Хартыга ырланмышаан, ооң холунче шурай берген. Хоптак-оол алгырыпкаш, ызыртып алган холун ушта согарын оралдажып, “сок-сок” деп арга чадаарда ээрешкензиг чугааланган. “Ийи буттуг бөрүнүн” боксун одура соп, өлүрүп кааптайн-на” — дээш, Алдын-оол ыдын кыйгырыпкан. Хартыга ооң холун салыптарга, Хоптак-оол тендирээн уу-биле барып ушкан. Хартыга ээзинин ченинден ызырып алгаш, тургузу тыртып эгелээн. Ол пат боорда буттарынын кырынга туруп, аскаңайнып кылаштап, човууртап чыдар

кижиге чеде бээрге, хан борашкан холун тудуп алган, Алдын-оолче чалданып көрүп чыткан.

“Хөй хан төктүп, оор чүве амы-тынындан чарлы берзе, истелге, байысаалгага кире бээр мен, херечи бар эвес. Шииттирип алзымза, Айлаңмаа-биле чурттаар аас-кежиим буурап дүшкени ол. Аъдымга дүрген чеде бергеш, балыын аштап, эм чаап, шарып бербес болза, хоржок-тур” — дээш, далажып тура-ла айтырган:

—Кым оорлады? Сен бе?

—Дезип чоруй барган эрлер теп эккелген. Чаны-биле эртип чыдырымда, кыйгырыптылар. От салып, эът хайындырып турдум — дээш, куду көрнү берген.

—Кымның аалындан оорладылар?

—Чок, билбес мен. Мээ чугаалавааннар.

—Ол оорларны таныыр сен бе? Кымнарыл? Аттарын ада!

—Танывас мен.

—Оорлаваан-даа болзуңза, херечи боор сен. Истелге черинге өчүп бээр сен. Өөрүң туттуруп аар. Ам кылаштап ор. Дезер мен деп бодава, Хартыга каш халытпас, балдырын сиирин үзе соктуруп аар сен — дээш, ооң аъдын чедип алгаш, бодунуң эргелиг Доруунче аскаңайнып кылаштапкан.

Алдын-оол аъдының чанынга чедип келгеш, Хоптак-оолдуң сорочказы-биле холунуң ханын чодуп аштааш, стрептоцит деп эмни хоюду чууруп, бызай чаап-чаап, холун тараа хоорар былгааш ышкаш, бопугур кылдыр шарып берген.

—Аъттан! — дээш, Алдын-оол манап турган.

Ол аъттаныптарга, буттарын башкы дергилер-биле ханы боолбас кылдыр хүлүп баглааш, ооң аъдын чедип алгаш, суурже чортуп чорупкан. Хартыга ээзинче хая көрнүп каап, бажында тура дүжүп бар чыткан. Челдирер, шавар арга чок. Алдын-оолдуң дөңмээ достайты ыжып келген. Сыртыңайнып аарыырынга эзер кырынга пат боорда олуруп чораан. Суурга чедир ам-даа он ажыг километр чоруур. Пөштүг-Чарык аксынга келгеш, таалында аптечказындан кымыскаяк спирти уштуп алгаш, ыжа берген дөңмээн сиңир чаап-чаап, чөөн чүкче көөрге, даң агарып орган. Доңгул-Тайгазындан сыыладыр хадып турган. Дүне сооп эгелээн.

“Бутту доңуарга, улам ыжар ыйнаан” — дээш, дүктүг куртказы-биле шуглап алгаш, кемдээн дөңмээниң аарыы-

рының намдаарын манап, боданын орган: “Кижилер чүгеле оорланыр чүве ыйнаан. Боду малды азырап, кежиин көрүп чурттаза... Оорлап алган малының эьдин чип, кезек када хырын тодуг олурар-ла ыйнаан. Оон база улус халактадыр. Туттуруп алза, хосталгазын казыдып шиит-тирер. Ынчаар канчап чурттаар боор...” дээш, Хоптак-оолче көргөн. Ол доңгайып алган, аът кырында олурган.

Хүн дээп келген. Суур хөлзеп эгелээн. Ол хүннүн кадарчызынга хүлээдир дээн саапкан инектерин сүрүп алган кижилер суур үстүндө бөлдүнчүп эгелээн. Кудумчуларда ыңай-бээр шуушкан улус, машиналар көскүлөң апарган.

Холун пөс-биле шарып каан, буттарын дерги-биле хүлүп каан кижиниң мунуп алган аьдын чедип алган Алдын-оолду таварышкан-на кижиге бүрүзү тура дүжүп, кайгап эртип турган. “Кымны аътта хүлүп алган чорууруң ол, Багай-оолович?” — деп, айтырар болган. “Оон дыңнай бээр силер” — деп харыылап каап, суму чагыргазының албан кылып бажыңынга чедип келген.

Алдын-оол аъттан дүжүп чадап олурда, участок шагдаа-зы албан черинден үнүп келген: — Алдын-оол Багай-оолович, эзерде канчап чыпшынып калган олурарыңар ол? Дуу чүү кижил? — деп дүвүрөп айтырган.

— Будум барбаландыр ыжып калган, аьдымдан дүжүп чадап ор мен. Ол оор кылган кижиге-дир. Холун изиг мүнге чидиртип, мээң ыдымга ызыртып алган — дээш, будун өрү көдүргөш “уе” деп алгырыпкан.

Валерий Араптанович Алдын-оолду өрү көдүрүп, аъттан дүжүрүп алгаш, контораже колдуундан көдүрүп киире берген. Чагырга даргазы Николай Седенович, оон оралак-чызы Аракчаа Чыжыр-оолович чанында келгеннер. Шагдаа болган херекти чугаалапкаш, Хоптак-оолду дергиден чежип, өске өрээлче киирип келген.

— Хамык чонну халактадып турар оорларның бирээзи бо-дур. Чырык хүндүс холдан былаап, кем чок улустуң амы-тынынга-даа чедип турарлар. Кожууннун иштики херектер килдизинге дыңнадыпкаш, бээр дүргөн чедип кээйн — дээш, телефонну тудуп алган.

Элээн болганда, участок эмнелгезиниң машиназы халдып келген. Солаңгы маңнап кирип келгеш, Алдын-оолду көрүп

кааш, тура дүшкен. Алдын-оол Солаңгыдан арнын чажырган ышкаш, өскээр көрнү берген. Чолаачы носилка кирип келген. Алдын-оолду носилка-биле машинаже көдүрүп үндүрө бергеннер.

Эмнелге эргелекчизи Любовь Николаевна биле Солаңгы Байыр-ооловна Алдын-оолдун көгөрти ыжа берген дөңмээн спирт-биле арыглап аштааш, ыжык сендирер эм-биле чаап-чаап, марля-биле шарааш, эмнер сыкыртып кааннар. Удаваанда ооң човууртаары оожургап, көрүп, шийип чыткаш, шагзырап турупканындан удуй берген. Солаңгы ооң чанынга элээн үр хайгаарап орган. Эжик ажыттынган соонда, Алдын-оолдун авазы Өшкү-Саар кирип келген.

—Экии, Солаңгы Байыр-ооловна! Хөөкүй оглумнун буду бүдүн-дүр бе? — деп маңнап келген ышкаш, эгиштеп айтырган.

—Сынмаан, бүдүн. Мөң эъди үстү берген хире. Рентгенге тырттырыптарга, билдине бээр. Ажырбас — деп чазамыктап каан.

Эжик соктаан. Кирип келзе-ле, ак халат эштип алган Айлаңмаа болган. Ол эжик аксынга тура дүшкен. Орунда чыдар Алдын-оолче, ооң авазынче көрүп турган. Халаттыг кыс кижиге хая көрнүп келзе-ле, Солаңгы болган. Оларның карактары дорт уткужа берген. “Эмчи сестразы болгаш, мында оорар-дыр аа... Чанынга олурар, азыраар кижиге мен ышказыл мен” — дээш, оларның чанынга дидими-биле чедип келген.

—Кадыг холдуг оорга соктуруп ал часкан шээйил. Аваангыр, эрестиг болгаш, амы-тынның арткан-дыр. Үргүлчү кады чоруур ыды Хартыга бажыңга маңнап келгеш, ээрип, оранып, мени контора чанынга баглап каан аъдынга эдертип чедире берди. Кижиге ышкаш угаанныг ыт-тыр ийин. Хартыга даштын бисти манап олур боор — дээш, Алдын-оолдун авазы Айлаңмааже чүү дээр эвес дээнзиг көрүп турган:

—Суму чагыргазынга херектиг баргаш, дыңнай сал-ла, маңнап келдим. Байдалы кандыг-дыр? — деп айтыргаш, Солаңгыже көргөн.

—Ажырбас... — дээш, ~~Солаңгы~~ ынакшып чораан школачы эр эжи-биле Айлаңмааның таныжып, чоокшулажы берге-

нингге ишти ирип, хорадаанзыг, хыйыртап көрүп ора, “боларны кады чурттатпас мен” деп кара сагыштыг бодал-биле хая-даа көрбейн, эжикти шак кылдыр хаапкаш, үне берген.

—Оглумнун чанынга олурунар шува, уруум. Мен малчын угбазынче сөгледиптейн — дээш, Өшкү-Саар оларга шаптык катпаайн дээнзиг, арын-шырайы өөрүшкүлүг, адаа чиик, эжикче углапкан.

Алдын-оол хаваа дериде берген, шимчеш дивейн удуп чыткан.

“Ажылдап эгелээнден бээр кызыл тының каш-даа катап хыл кырынга келди, ыш-биле бар частың. Аа бокта. Өршээлдиг болду. Кара-Хөлге төтчеглекчи балыкчылар тудар дээш, оларга бооладып турдуң. Өлүмнүг ок инек-дашка деггеш, бажың кыры-биле сыыңайнып хайып эрте берген. Бижектеп өлүрер дээш, халдап келген Маадырга алдырбайн, кезеткен сен. Ам моң-биле соктуруп, бурганнаар частың. Аш карактыг, аксы бак, диштиг тулупту тудуп эккелдиң. Сүлдесүзүүң, эр хиндиин бедик-ле-дир. Чоргаарланып олур мен” — деп, Айланмаа бүдүү иштинде чугааланып орда, Алдын-оол карактарын көрүп келген.

— Оттуп келдиң бе? Кандыг-дыр сен? — деп айтыр-бышаан, ооң холун тудуп алганын боду билбейн барган.

—Айланмаа,.. сен сен бе... Анаа мен, сени каапкаш, дириг кижичурттавас соок өртемчейже шаап чоруй барбас мен. Каш хонгаш, кадык апаар мен. Сагыш аарыва — дээш, шаг чок-даа болза, хүлүмзүрүп, ооң холдарын дыңзыды тудуп, чүрэниң дужунга чыпшыр салып алган.

—Сени эмнелгеде деп дыңнааш, ужа-тура маннап келдим. Өршээзин. Бистиң таныжып алганывысты, өг-бүле тудуп чурттаар деп турарывысты аваңга чугаалапканың ол бе? Менче көөрүнүң чазык-чаагайы кончуг чорду ийин. Дыка өөрдүм. Уруум дээрге, сеткилим чырыш диди — деп, шүлүктеп каан чагаазынга хары кылдыр ынакшылын, өглениринге беленин боду эскербейн, чугаалапкан.

—Авамга-даа, угбамга-даа, ижин-кара чок хөөрежир өңнүүм Уран-оолга-даа чугаалаваан мен. Бүдүү билип алганнары ол-дур. Аваңга, төрелдериңге арага куттуруп,

күдээлөп туруп алийн бе? — деп айтырыпкан, Айлаңмааның арнынче, карактарынынче чивеш дивейн көрүп чыткан.

—Аван, угбаң, дунмаң сугнуң аал-коданынга, бажың-өргээзинге кажан-даа болза, сээң-биле баар мен. Күдээлөп туруп ал даан. Авам амыраар — дээш, Айлаңмаа Алдын-оолче чоокшулап, донгая берген.

Эжик кыйырт дээн. Алдын-оолдун авазы бакылап келген.

—Кирип кел, авай! — деп, авазын, каң кадык ышкаш, кыйгырыпкан. Кылашташкан улус даажы дыңналган соонда, эмчилер, шагдаалар шуужуп кирип келген. Өшкү-Саарны, Айлаңмааны үндүр имнепкеннер...

Сески эге Өлүм оштаан хөглээшкин

Суглай-оол хенертен оттуп келгеш, майгындан үнүп кээрге, хүн оранчок бедип, биче дүъш чедип орган. Дээр чүдөрээр хевирлиг, соңгу тандыларда салбагар булуттар диргелип, сыгыр даң бажының чывары ышкаш, сыыладыр хадып турган.

—Э-эй, эзирлер! Кайыын-бээр дыңналдыр хаарыктап, бажыңар эъттенип, аян-тээлеп, тамчыкталып чытпаңар! Далдыр удаан-дыр бис. Дүрген чоруурунга белеткениңер. Сигенчилер, дарга-бошкалар, бо девискээрниң чечек баштап маңнап чоруур “өшкүзү” чедип кээр. Карак ажыт халдып ораалыңар! — деп өөрүн тырткылап оттурган.

Юра, Эзир-оол серт-бурт ковайып, карактарының ириңин аштап, майгындан үңгөп үнө бергеннер.

—Соктундур удаан-дыр мен. Уе-уе, бажым — деп, Маадыр андарлып-дүндерлип чыткан.

—Тур, тур. Эзир мен деп мактанып хөөрээрин уттуптун бе? Эрзииниң меңээ көргүс. Бажың аарып турар болза, дуу ол буга суунга дүлдүндүр суп, чунуп каавыт — дээш, Мээрең майгынын бузуп эгелээн. Юра биле Эзир-оол дузалажы берген.

Маадыр соок буга суунга белинден өрү чунупкаш, мотоциклин ажылдадыпкан. Ийи мотоциклге чүү-хөөнү

чүдүрүп турда, дөң артында “Урал” мотоциклдин даажы дынналган соонда, ушкажып алган ийи кижилер оларже углай чоруп орган.

— Мээң чурттап турар суурумда участок шагдаазы биле арга-арыг даамалы-дыр! Кызыл тынывыс хылда келди. Дүргеденер. Хайырааты, мээ ушкажывыт! Быжыг туттунуп ал. Оолдар, мээң соом-биле — деп, Маадыр алгырбышаан, орук чок шынааны дургаар кангырт-киңгирт ыңай болган. Өөрү оон дужунда, чарышкан ышкаш, мотоциклинин ыжы бургурткайнып, оңгарларга үндүр шурап, ужуп кал чазып халдып бар чытканнар.

Валерий Араптанович биле Алдын-оол Багай-оолович оларның хонган черинге чедип кээп турда, мотоциклдер кожуун төвүнчө углай даажы чидип, көзүлбейн барганнар.

— Конопля чыып алгаш, соктап, ууштап, савалап ора хонганнар-дыр. Бо көр даан — дээш, шагдаа холу-биле айтып турган.

— Шынап-ла, кончуг кулугурларны. Сезик алыспайн, тудуп аар чүвевисти — дээш, Алдын-оол чокпак талче кылаштапкан.

— Көк мотоциклдиг кижини таныдың бе? — деп, айтырбышаан, Алдын-оолдун чанынга чедип келген.

— Чок, танывадым. Олар сезиктиг болгаш, бистин мотоцикливистиң даажын дыңнааш, бурт дидилер. Чүгле доозуну казыргылаанып чыдып калды — дээш, Алдын-оол, чоруунун чогуваанынга хомудаан ышкаш, эжинче көрүп турган.

— Солаңгы Базыр-ооловнаның ашаа Маадыр ышкаш чорду. Мындаа сенче бижектиг шурап турган, бо-ла эзирик чоруур, наркоман ышкаш эр чораан. Маадырның бажыңынга хонганын, хонмаанын ылавылап айтырар мен. Ужуру оон билдине бээр. Олар дөмей-ле туттурарлар — дээш, Валерий долгандыр хайгаарап көрүп тургаш, чугаазын уламчылаан: — Майгын иштин аккумулятор-биле чырыдып алгаш, чалгый-даа, ишкир-даа сава иштинге пөс салып алгаш, соктап, ууштап хонганнар-дыр. Та чеже сереңги хааржаан долдуруп алганнар. Боттары “Беломорканал” дээр

папиростун сывынга тырып каан таакпыны үндүр үрүнкөш, “кайфты” дыгып алгаш, харамдыгып, ыжын туманналдыр үрүп, соруп ордулар ыйнаан. Ону “забить косяк” дижирлер. Кидин түлүк быжа берген, сырый үнгөн хендир-чашпанның сывын ууй базып, ол кезек черни бир кылдыр андаштанырга, кедип алган халатка, орааттынып алган ак чоорганга чыпшына берген үстөлчөк арыг кайфты бижек-биле сүвүрүп, ажаап алгаш, акшага орнап, байып, машина садып ап турарлар энмежок. Кызыл эмеген үнгөн, андаштанып, эът-кежинге чыпшына бээрге, сүвүрүп ап, акшалап ап турарлар база бар дижир. Ха-ха-ха... — дээш, Валерий сигарета кыпсып алган.

—Туттуруп алган улусту байысаарга, аптап өлүр эвес, самдар чоруур эвес, ажы-төлдү чүнүң-биле азыраарыл, ажыл тывылбас-тыр деп өчүп турары шын бе? — деп, Алдын-оол билбээчеңнеп айтырган.

—Шын-шын. Боттары шоолуг кара-таакпы тыртпас. Шуут тыртпастары база бар. Оларга акша херек. Ам бо девискээрни эргип көрээли — дээш, Араптанович мотоциклин ажылдадыпкан.

Алдын-оол “Уралдын” кавайынга олуруп алгаш, буга унунуң ол-бо талазында чаптылып үнгөн хендир-чашпанның хөйүн кайгап, “халапты хайындырып, салдынчак кижилерниң бажын чип турар кара чашпан бистин чуртувуста чүү кончуг хөй үнгөн чүве ыйнаан? Ооң когун үзе узуткаар арга бар бе?” деп дүвүрөнчиг айтырыгга хары дилеп, бажы ыжып орган...

Мотоциклдери-биле карак-кулак чок кушталдырып чораан озалдыг оолдар кожуун төвү суурга халдып келгеш, хем эриинде озалааш бажыңга кээп доктааганнар. Арттынчаан дүвү-далаш кладовкаже киир октапкаш, мотоциклдерин сарай иштинге чажырып тургузуп кааннар. Эрлер, аксынче теве тепкен ышкаш, чугаа-соот чок, ылым-чылым бот-боттарынче көржүп органнар. Оларның хартаачызы Суглай-оол “Бонд” дээр сигаретаны кыпсып алгаш, ооң ыжын аксындан, думчуундан үндүр үрбүшаан, өөрүн ончалаанзыг көргөш, чугаалаан:

—Че, эзирлер, чүге карарты өлү бердинер! Аас сынмас хөөрөп олурунар. Сегодня на нашей улице большой праздник! Выше головы! Кургап калган кегжир боостаавысты шыгыдып, ыт ишпес ажыг сугну ишти-хырнывысты ажынады чылбыртып оргап, “дүжүт” байырлалын эрттирээлинер — дээш, подвал иштинден ийи шил водка уштуп эккелгеш, Маадырга бир шилди тутсуп берген.

—О-оо, эр чүвени, Мээреңивисти. Эки эзир тевер, кускун, сааскан дойлаар деп чүве бо-дур. Хайыраатывыс хайырлаанда, карактарывыс чырыыр, каткы-хөг төктүп турар — дээш, Маадыр бир дугаар дашканы Мээреңге сунган.

—Аът биле сарлыкты, водканы, шампанны, кызыл араганы, хаарып каан чаглыг эътти, карманымга сынмас акшаны черден чулуп ап чоруур, сураанын тывар, сузу хадывас Суглай-оол, Хайырааты, Мээрең мен-дир мен. Билдинер бе! Холдарыңар хавары, суглангызы эттинмээнде, дүрүг-дүрүг өкпөң-кызыл акшаларны үлөп бээр мен. Аннап, балыктап, инектеп чоруткан кайгалдар даңгаар эртен чедип кээрлер. Үлөшкө киржир силер. Че, ам сула чаңнап орунар. Яңганныр херек бе? Бөле шаап эккээйн бе? Хе-хе-хе-хе-е... — дээш, кырлыг стакан долу водканы боостаазын кылдырады пактапкаш, дүннү өттүр чем чивейн, аштап, чараазын сыыртынып орган ышкаш, эзеп орган өөрүнчө көрүп тура: — Чок-чак дээр эвес, кадарчыларны халактадып чоруур кайгалдарның сарты — хой эъди бар. Юра, паш долдур улдуртуп, мүнден хайындырывыт. О, кей! — деп, мактанган ышкаш, ыткыр чугаалааш, хөрөөн төккүледир шашкылап турган.

Ийи дугаар дугураан соонда аразынга суг-даа акпас апарган эрлерниң арын-шырайы кызып, чугаа-сооду төктү берген.

—Маадыр, бөгүн эрестиг, дуран дег, көскү карактыг, чер кулактыг болдуң. Эр-хей! Авыралдыг черивистен түмөн акшалар чулуп ап чоруур хайыралдыг холдарывысты сээн кичээнгейлиг болганың-биле саактадып албадывыс. Ол сээн ачы-буяның, улаачым. Всегда так держать. Никогда не сдаваться! Маадыр, бетинерде таакпы баады — дээш, Суглай-

оол Эзир-оолдун ораап алганы ыжы бурулаан кара- таакпызын ап алгаш, хүлүмзүрүп сунган.

Кара-таакпынын чыдыг, ажыг ыжынга хөңнү булганы берген Маадыр Мээрең деп ойзу чугаалаар хартаачызындан сести-сести чугаалаан:

—Хүндүлүг Хайырааты, эш-өөрүм, силерге күдүк базып тейлевишаан, актыг шынны чугаалап бэйн. Арагага дүлдүнүп, сергеп чадап, чүрээм хавы чарлы бээр чыгыы аарып, шөйүндүлөрдө чин чок кылдыр кузуп, өлү бээриниң кырында турумда, даайым баштаан төрөлдөрим чула кончуп-кончуп, албадал-биле наркология диспансеринге эмнет дээш, чыттырып каан. Аңаа чүрээм, крышкам септедип, тенек-аарыглар аразынга элээн үр чыттым. Чүнү бодаваан дээр. Алды ай ажыг кылаң арыг чоруп турдум. Төрээм авамның орнунга ием болган даай-авам кызыл-дустай бээрге, ижип алган мен. Улузум ала караа-биле көрбөстээн. Кадайым чарлыр мен дээш, бажындан үндүр сывырып туруп берген. Амыдыраарым бергедеп кээрге, силерде дедир чедип келдим. Арага ишпес деп аашкынган хиремде, дүүн база ижип алдым. Оода “кайфты” тыртпайн көрейн. Эрлик оранынче дүндөрлөп дүжө бээр мен. Араңарга бичии када чорууйн — дээш, өөрүнчө чанннып, чашпаалаанзыг көрүп орган.

Юра биле Эзир-оол алаң азып калган органнар. Суглай-оол ынай-бээр дирт-дирт кылаштап-кылаштап, Маадырынын баарынга тура дүшкен.

—Сээң чугааңга бүзүрөп тур мен. Чырык чер кырынга чурттаар кылдыр төрүттүнгөн эр-даа, кыс-даа кижичүгө-даа таваржыр. Чүглө шыдап эртер херек. Сен наркоман эвес, арагадан аараан турган-дыр сен. Элээн болгаш ижипкеш, ажырбаан болгаш бөгүн бистиң-биле чылбыртып, хөөрөп ор сен. Бис ышкаш декей-оолап-даа, “кайфтап” чоруур кылдыр чаңчыгып ал. Шыдавас кижичадыштарың хавыргыже чашпан чулуп, суглаңгылааже ууштап, соктап ора хондун. Ишпишаан, кара-таакпы тыртып олур. Бистиң-биле дөмөй болур сен — дээш, кызыл карактары-биле хыйыртап турган.

Өскө өөрү Суглай-оолду деткип, албадап эгелээн. Маадыр холу сиринейнип тудуп алгаш, аксынче сугар-сукпас чорда,

думчуунче киир тындынган ыш, кузүмзуг чыт азыртыпкан. Үндүр тынгаш, кара-таакпыны албадал-биле соруп эгелээн. Чылымзык, коржаң, ажыг ыш хөрек иштинче кирип, тыныжы бачымнады бээрге, хенертен чөдүрүпкеш, кускузу аксынга кээрге, ораап каан таакпызын чанынга олурган Юрага тутсупкаш, үнө халаан. Өзү, баары үстүр чыгыы кузуп-кузуп, карактарының чажын чодуп, тендирип кирип келген. “Уе-уе, бажым дескинип, бажың ишти шимчеп тур” — дээш, шала кырынга ийленип чыдып алган.

— Бо дашканы пактавыт, анаа апаар сен — дээш, Эзир-оол стаканны тутсуп берген.

— Өлүр болза, өлү бэйн. Ат-алдарым бар эвес. Кадайым биле оглумну түредип, ыгладып чорбайн, араганы ижип-ижип, “кайфты” өкпеже киир соруп-соруп, алды оранче, эрликтер аразынче карак ажыт чуглуп кире бэйн — дээш, араганы ыгыдыпкаш, хып чыткан таакпыны тыртып-ла эгелээн.

Партнерлары иткилежип, кайгап калган көрүп органнар.

Маадырның ишти изиңейнип, чүрээ буруңайнып, арны-бажы диртейти ыжып, кызып келген. Шуру кызыл апарган карактарын чара көрүп алгаш, каттырып-ла эгелээн. Соксаал чок каттырар дээш, шаа төнүп, тынып чадай бергеш, пат боорда ыыт чок баргаш, шала тепсеп, алгырып эгелээн... Алгырбайн баргаш, ылым-чылым, шимчевейн барган...

Ковайып келгеш, эрлерни көөрге, ынаар ыракта бүл-бал көстүп, ону кочулап орган ышкаш боорга, чер даянып туруп келгеш, чирс барып ушку дег, тендиңейнип: “Силерни боо тудуп каар мен” деп алгырбышаан, чудуруун чайып, шурай бергеш, сандайга тептингеш, доңгая барып ушкан.

Юра эжин көдүрүп алгаш, сандайга олуртуп каан. Бажың иштин карактары чивеңейнип көрүп орган. Өөрүнүң чугаазы шуң-шаң дыңналып келген.

— Киживис шыдажып үндү. Юра, Маадырга кара мүнден кудуп бер — дээш, Суглай-оол чарынны хемдип орган.

Шаажаң аяк долу мүннү тө-чая аартап иже берген. Төндүр ижипкеш, хавааның дерин чодуп, эштеринин чугаазын дыңнап эгелээн.

— Мен даарта Ак-Хем девискээрин аглап чорупкан партнерларывыстың инээниң, анының эьдин, балыктарын садып алгаш, оларның хартаачызы, суг кайгал Арагачыны эдертип алгаш, хоорайже дүн уткуштур караш дээр мен. “Байып” алгаш, дөрт-беш хонуктан халдын кээр бис. Кижиг бүрүзү үлежин алыр — деп, Суглай-оол даргазыг чугаалаан.

— Мен Маадыр-биле “сигениеп”, серенги хааржактарын чыып турар бис — деп, Юра баш удур хүлээнип орган.

— Оон, чиик машиналар мунуп алгаш, “телкалап” халдып тургай бис — деп, Эзир-оол хөөрөөн.

— Бажы курттуг, чүрээ сиилең яңганнарга акша караа, шил аксы көргүзүптериңерге-ле, кымга-даа, чук ышкаш, чыпшына бээрлер-дир ийин. Маңнааш, бөле шаап эккэйн бе? Ха-ха-ха... Бак кежиңер дүжер — деп, Юра шал-мал өөрүн хөөктүргөн.

Суглай-оол сургаалын чугаалап эгелээн:

— Участок “өшкүзү” биле тоянчы Алдын-оол сезик апкан болдур эвеспе. Оларның караанга көстүп болбас. Чашпаннаар черни өскертир. Чоннуң чоон оруу-биле чоруп болбас. Какпага кактырып алыр силер. Бо оран-черниң байгы-ла үнген оьду ол шээйил. Мотоцикл чедер черлерден бажын ажыр хааржактаар силер. Ынчан машиналыг, акшалыг аян-тээлеп, эгин бедик, балдыр дыңзыг чурттаар силер — дээш, Маадырның чанынга чеде берген.

— Маадыр, эрзиг бол. Биске, кайгалдарга, база катап каттышканың ол. Бөгүн сагыл четтиргениң ол. Бистен хоорлуп, дезиптер деп бодава. Мээң кадыг аспаамда кирген сен. Амыдыралың өскерилген, бир-ле болза, бай-шыырак чурттаар сен. Эмчи кадайың чарлыр деп турда, дүрген-не чара бадыланчып ал. Кыстап чораай-ла сен. Оон бай кадай-биле олуржуп аар сен. Ооң өнчү-хөреңгизи сээнии болур. Менден ойлап чоруур болзунза, караңгы тамыже дүндерлип дүшкениң ол. Мээң чугаамны билип ор сен бе? — деп шириин айтырган.

— Ийе, билип ор мен, дээрги! — дээш, ырлап эгелээн:

Тенек аартып, тынга халдаар
технарны ишпес-ле мен.

Арыг-чаагай водкалыг
ачылыг-ла өөрлүг болдум.

Кара хай бооп, таакпы төнгөш,
Хаай кургап олурбас мен.
“Кайфты” соруп орап
кайгамчык-ла өөрлүг болдум.

—О-оо, чогаадыр-даа, ырлаар-даа эр-дир моң. Сузун хадыр хамаан чок, хей-аъдың тос дээрде кииский берди шээйл. Саян сыннарының артындан ээлчежип кээп турар кандыг-даа сөөк холбаачыларывыс чыгып кээрге, ырлап бээр сен. Дыңнадыптарывыска, халдып кээр сен — деп, Эзир-оол Маадырның куду кудулавазын дээш, көгүдүп хөөреткен.

—Чер дырбап чыдар кылдыр ырлап бээр мен. Боостаам өртектиг болдур ийин. Ону утпа. Демин амым үстү бер часты. Аа богда. Узамдыга бээрге, ындыг чүве бе? — Маадыр, билбээчөңнээн ышкаш, чулчуруп айтырган.

—Черле ындыг чүве чораан. Мен база сен ышкаш болган мен. Ам организм чаңчыга берген. “Кайфты” мага хандыр тыртып алгаш, элээр, таакпылавас улус ышкаш, хайнып турар чон аразынга туттунуп билир кылдыр өөрени берген бис. Сен база бис ышкаш апаар сен — деп, Юра эжин бодундан ыратпазын бодап, сургап чугаалаан.

—Аа, ажырбас ышказыл. Арага бар бе? — деп дидимненип айтырган.

—Бар-бар, оон шыылады удуур сен — дээш, Мээрең кудуп берген.

Үш дугаар шилди төндүр ижип орда, Маадырның эзирии кежээлеп барган. “Артыңарда азаларның коргунчуун, чииртимин, ии дадайым...” — деп кыпсынчыг алгырып, шашкылап чыткаш, “дываажан” оранында чеде берген, таалал алган ышкаш, ишти тынныг өл эт апарган, шимээни чидип, хаарыктай берген. Эштериниң сагыжы ажаан, эрткен-барган ужуралдарын сактып, хөөрежип органнар...

Тоску эге Эң сөөлгү чорук

Маадыр оттуп кээрге, диван кырында чыткан. Шип-шимээн. Ковайып көөрге, бажың ээн болган. Дедир чыдып

алган. Сактып чыдарга, билбестээн болган. Кузуп, алгырып турганы сагышка кирген.

Суглай-оол кирип келгеш, ооң баарынга шиштейип туруп алган.

— Даң шагда аткан. Хүн хөөрей берди. Туруп сегереп, сергектен. Ам партнерларывыс келир — дээш, хөнөктөн шай кудуп, пактап алган.

Маадыр пат боорда туруп келгеш, хумундан хымыш-биле узуп алган суун тын тынмайн, төгө-чая пактап-пактал:

— Уе-уе, аа халак. Чүрээм, бажым, баарым... — дээш, чүрээнң дужун, бажын тудуп, столга даянып алган турган.

— Мону пактавыт — дээш, Суглай-оол сервант иштинден стакан долдур кудуп каан кызыл арага ап берген.

Маадыр холу, сугда ыяш ышкаш, сириңейнип, караан шийип, ишкээр тынгаш, оптуга-оптуга төндүр ижипкеш, холу-биле аксын дуй тудупкан.

Юра биле Эзир-оол соңнуг-мурнуг элээр кирип келгенер.

— Бөгүн “кайф” тыртпа. Бажың дергилеве. Чүгүрүк, аскымнаар, дынын тырттырбас көк аъдыңга мөгдүрүп аар сен. Даарта дүште чеде бээр мен, эжим — деп, Юра кичээндирип сагындырган.

— Кезек када сегереп алгаш, чанып чорувут — дээш, Суглай-оол карманындан чүс акша, бир хал “Опал” деп сигарета уштуп эккелгеш, — Кадайыңга, оглуңга шоколад садып аппарып бээр сен. Арага садып ижер болзунза, кара бажың хадый бээр. Чурттаарын, байыырын бода. Бистиң биле карак кызыл хөделир болзунза, кадайың-биле аас-кежиктиг чурттаар сен. Сула чаңнава. Аксы-дылың бош болба — деп, Мээрең чула сургап, дужааган ышкаш чугаалаан.

— Орук ара “дүжүттүг” шөлден “акша” чула бербе. “Сигенчилер” дилеп чоруур кодур “өшкүгө” таваржып, кара-бажыңче киир октадыптар сен — деп, Эзир-оол чөптүг сүмелээн.

— Сүмөңер, чагыыңар дээш, четтирдим. Чанып чоруурунга белеткенийн — дээш, чунуп аарга, арын-шырайы өң кире берген.

—Эзенгин дыңзыдын ал. Эзирий бербес сен бе? — дээш, Юра пиво кудуп берген.

—Чо-оок, дүүнгү ышкаш, дүктүг арынныг тулуп болбас мен. Ааска сынмас алгырбас, чудуруум чайып, теңкиленмес мен — дээш, пивону пактапкаш, дашкаар үнө берген.

Үр болбаанда, мотоцикли ажылдай берген. Өөрү херим иштинге холун тудуп үдеп кааннар.

Маадыр суурнуң төвүнгө садыг чанынга халдып келген. Таныыр кижиге таварышпаан. Садыгга кирип келгеш-ле, кыланнады делгеп каан янзы-бүрү арагаларже чилбизи хайнып, чараазын сыыртынып, чивеш дивейн, өртөөн топтап, бүдүү иштинде акшазын санап турган. “Суксаанымдан ханым кадып, чүдээнимден чүрээм сокпайн барза хөннү. Чыда өлүр чылан эвес мен. Акшалыг кижиге арагадан аарып тургаш чоор мен. Хоранны хоран-биле эмнээр. Хувурай берзин. Хуу салым билир ыйпаан. Амзангырылап чорааш, аалымга чеде бээр мен. Үндүр сывырыпса, кайгал өөрүм-биле чер кезип чоруй баар мен. Черге сергеди удуп алгаш, буруум миннип, чашпаалап, тейлээр-ле мен ыйнаан. Өршээвес болза, өлөшкүндөн чарлып аар мен” — дээш, бир шил водка, кызыл арага садып алгаш, акшаның артынынга килдээр шоколад ап алган.

Көвүрүглөп каан буга суун кешкеш, үстүү талазында, оруктан озалааш талдар аразынга ажытталдыр доктаап алган. Кызыл араганы аксындан ээктирип пактап алгаш, чыдын базырып, таакпылап, дүүнгү “акшалап” турган “дүжүттүг” черинче көрүп орган. “Элеш кынныр чүвө чок, ээн шээйил. Эр хиндиим эрлик оранынга эстей берген эвес. Бир адыш ишти хирени “ууштап” алгаш, бичиилеп тыртып, чоорту каапкаш, чоргаар чурттаар мен” — дээш, ол черинче шаап чорупкан.

Бурунгу хүн хонган чериниң адаанче мотоциклин чажырып кааш, “ажылдап-ла” эгелээн. Бир ораамны ууштап алгаш, тал артынга тыртып шенээн. Дүүнгү ышкаш азыртып, кускузу келбээн. Ажырбас хире боорга, кызыл арагазын төндүр ээктирипкеш, дээр шаар көрүп чыткан. Ишти-хырны изиңейнип, арны миртчийип ыжып келген ышкаш болган. Эңмежок улус ырлажып келген дег апаарга,

ковайып көөргө, караш дээр чүве чок болган. База катан өрү көрүп чыдып алган. Дээр саргара берген. Эдир булуттар өң-баазын чечектер кылдыр хуула берген. Талдарда мыжырткайндыр эдип, ужуп, хонуп турган кушкаштар хөглүг хөгжүм аялгазы-биле ырлап, самнап турар оолдар, уруглар болу берген. Янзы-бүрү өңнөр солчуп турар сайгылгааннар, сылдыстар дег, хып, өжүп турар апарган. “Эш-өөрүмнүң чаражын, чуртталганың хөглүүн...” — деп, дембээреп чыткаш, соктундур удуй берген... Караан көрүп кээрге, хүн даглар артынче ажып бар чыткан. Тынарга, агаар хоран дег, дээр кырынче буступ кээп дүшкү дег болган. Хөрээ бузук, чүрээ шапкыланыр, бажында аар шой баглап каан дег болган. “Канчап барганым ол? Мени улус эттеп каан-дыр аа” — дээш, олуруп алгаш, ыңай-бээр көөргө, мотоцикли бар, ооң чанында бир шил водказы кылаңайнып турган. “Экизин аа, эмненип алыйн” — дээш, элейтин чеде бергеш, ийи катап пактап алгаш, сигаретаны кышсын, таакпылап орган. “Мени аза-четкер оранынче шывадаар дээш, сөөртүп турар кара-тааклыны моон соңгаар тыртпас-тыр, арт кырынга эң сөөлгү катап араганы ишкеш, шилин чашканналдыр буза шаап кааптар-дыр” — дээш, Морзуктүг артче халдып орган.

Арт кырынга доктаап алгаш, хая көөргө, кожуун төвүнден машина чоруп орган. “Шагдаалар кел чыдар чадавас, оларга четтирбейн, дөвүнчүк куду караш дэйн” дээш, водка артыын пактай каапкаш, шилди бөрзең-бөрзең хаяларже октаптарга, чыйырт дээш, тоо-быдарадыр чашканналы берген. “Ол боор, моон соңгаар мээң холумга туттунма” — дээш, мотоциклин чииги кончуг мунупкан. Арт кырынга соондан чоруп орган чиик, УАЗ-469 дээр машина үнүп келген.

Дөвүнчүк куду шөйлү берген чазаглыг орук-биле Маадыр караңайнып бадыпкан. Ооң соонга доозун казыргыланып чыдып калган. Арт кырынга доктаап алган чорумалдар бажын чайып көрүп турган. Оялчыктарлыг, кидирээштерлиг черлерге ужуп кал чазып, мотоциклдин ужугуп орап дүрген чоруун оожумнадып чадап чораан. Оң талазын бедик эл кылдыр үстүрүп, солагай чарыын ханы онгар кылдыр

довурак төп каан орукка келген, рулюн ээп чадап чыдырда, карак чивеш аразында элге уг-биле үзер орта, Маадырнын карактарының оду кызаш, чык-чук дээн ышкаш болган, “а-ва-аай” деп алгырып четтикпейн, ол солагай талазынче мотоцикли-биле караш дээн...

Кара арага ижип, “кайфтап” турган өөрү Маадырнын “аъдының бажы канчаар хоя” бергенин билбес. Олар амыр-тайбың байыыр деп бе?

Маадырнын соонга чоруп орган машинага олурган улус мотоцикл мунуп чораан кижиги элче караш дээрге, алгыржыпканнар.

—Кым ирги?

—Чуура дүжүп алды. Аа, халак...

—Хөөкүйнү...

Машина доктаап турупкан. Чолаачы сонга өттүр көргөн:

—Көк өңнүг мотоцикл-дир. Кым эвес, барып көрейин — дээш, эрикти куду халып бадыпкан. Чолаачы долгандыр кылаштап, көрүп-көрүп, дөштү өрү маңнап чедип келген.

—Маадыр дээр оол-дур. Эмчи Солаңгы Базыр-ооловнанын өөнүң ээзи-дир. Участок шагдаазынга, кадайынга дүргөн дыннадылыңар — дээш, суурже шаап чорупкан. Олурган улус уурук-суурук чугаалажы берген:

—Кижиги амытанның салымы ол-ла чүве-дир ийин...

—Араганың кара хайы болгай аан. Ооң чамы болган...

—Элээр кижиги элче шурады бербес.

—Шил мөөп каапкан, аныяк өг-бүлеге-ле берге-дир.

—Оолдуг уруглар чораан, хөөкүй өскүс өзери ол-дур — деп чугаалажып чорда, машина чагырга бажыңының чанынга доктаапкан.

Валерий Араптанович кожууннун иштиги херектер килдизинге дыннадып кааш, эмчилер эдертип алгаш, авария болган черже чорупкан.

Солаңгы оглун чемгерип, шөлээн шайлап орган. Эжикти үш кижиги соктаан.

--Чаа, эжик ажык, кириңер — деп кандыг-даа сезик албайн орган.

—Кирип болур бе? — деп айтыргаш, кирип келзе-ле, шагдаа болган.

Солаңгы, бажынче моң-биле сопкан ышкаш, сырбаш, атпаш дээш, тура халып, шай ижиip орган шаажан аяан шала кырынче оскунупкан. Аяк буступ калган.

— Чүү болган? — деп, сагыжы эндевээн ышкаш, шагдааже карактары улгады берген, элдепсинип көрүп турган.

Валерий Араптанович, келдир ышкаш, домаа үзүктелип, чугаалаары берге медээни дыңнаткан:

— Силерниң... өөңөр ээзи... мотоцикли-биле бедик эл баарынче согунналдыр... барып дүшкен... — дээш, өскээр көрнү берген.

— Авария?... Каяа?... Дириг бе?... — деп девидеп айтырган.

— Бурганнай берген чорду... Улуг эмчи Любовь Николаевна-биле барып көрдүвүс.

Солаңгының буттарын шимчей албас кылдыр дужап каан ышкаш, оглун бодунче чыпшыр тудуп алган, көжээлени берген турган.

Солаңгының авазы артыкы өрээлден чадыгга тептинип, хөрээ мурнап үнүп келген.

— Чааскаан чораан-дыр бе? — деп дүвүрөп айтырган.

— Мотоциклди боду мунуп чорааш, элче чая тудупкаш, чылча дүжүп алган чорду. Соонга чоруп орган машинага олурган улус авария болганын көргөн болгаш, менээ кээп дыңнаттылар. Мага-бодун эмнелгениң соок өрээлинде суп кагдывыс. Эксперт кылган соонда мөчүзүн ап болур. Төрелдеринге дыңнадыңар — дээш, үнө берген.

Солаңгы ишкирнигип ыглай берген. Оглу чүнүң-даа ужурун билбээн болгаш, алаң азып калган, авазындан салдынмайн турган.

— Уруум, ыглава... Кады чурттап турган эжи хараадан-чыг, хомуданчыг болбайн канчаар. Ажыг-шүжүггө эмин эрттир алыспас чоор. Аныяк назының, оглуң бода — дээш, уруунуң бажын суйбап, карааның чажын чодуп берип тургаш, чугаазын уламчылаан: — Арагадан эмнеттинмес кылдыр аарааш, угаан-куду, сүлде-сүнезини хадып, эрээ-хилинчектиг эрлик оранынче караш дээни ол-дур. Салымы ындыг болган оол ыйнаан.

(Уланчылыг).

ТЫВА ДУГАЙЫНДА МОНОЛОГ

Осетиядан Тываже согур душ бооп чедип келген кижии — мен-не болгай мен. Эки тура-биле үлээшкин езугаар чоруур студентилерге бодум каттыжып алган мен. Ада-ием-даа ырак черже мени чорударынга удурланган, деканывыс (Хетагуров аттыг университет) Алла Иосифовна база “сагыш-бодалдары кайда-чүде булуттар аразында эштип чоруп турар, бот-тускайлаң амыдырал билбес кижии өске черге канчап шыдажырыл, ооң орнунга артып калгаш, анаа “кудуруун кызыпкан орбас бе бо” деп хыйланып шаг болган.

Өөрлерим аразында Тыва дугайында кым-даа чүнү-даа билбес. Мен бодаарымга, ында ыттар шанактап алган негей тоннарлыг кижилер чоруп турар ышкаш. Ол бүгүнү бодап кээримге, дыка сонуурганчыг, ынчангаш өжежип тургаш, чоруурун чедип алган мен.

Владикавказтың аэропортунуң ажылдакчылары безин Кызылче канчап чедерин билбес болган. Новосибирскиге чедир билеттер ап алдывыс. Оон Абаканга чедир демир-орук-биле келген бис. Улаштыр Кызылче автобуска олуруптувус. Ол орук ам-даа караамда хевээр, сагыжымда чуруттунуп артып калган. Кавказ кижилерин кайгадыптар чараш бойдус ховар. Ынчалза-даа Кызылче чоруп орггнывыс орукту ийи талазындан кызып алган тайга бир тускай, онзагай чараш боорга, магадап ханмайн, сонгадан хараттынып-ла чордувус.

Кызыл дээрге хензиг хоорайжыгаш болган, чөгенип кагдывыс. Ынчалза-даа бөлүглежип алгаш, Енисей кыдынга келгеш, шупту аазатпайланып калган бис. Ындыг улуг хемни ооң мурнунда бистиң аравыстан кым-даа көрүп көрбээн! Магадаашкынның шимээн-даажы-даа кедергей, чамдык кижилер хемниң чалгыгларынче алгы-кышкылыг шурап, эштип-шымнып, амырап шаг болду.

Шуптувусту ангы-аңгы районнарже тарадыр чорут-кулапкан. Чаңгыскурсчуларым мени камгалап аар дээш кызыттылар: “Шүлүкчү Цаллагованы чааскаан чорудуп болбас, түрээр, чүге дизе ол “бо өртемчейден эвес кижии болбазыкпе”.

А мен “шыдаар мен” дээш, бодумнуун чедип алдым.

Бай-Тайганың Кызыл-Дагже орук ырак-ла чорду. Ак-Довурактан Тээлиже чоруу орган автобуска хенертен ыры чаңгыланып үндү. Барык шупту ырлажын эгеледи. Шуут кайгап кагдым. Бир-ле чогаадкчы коллектив концерти ышкаш сагындырды. Сөөлүндө билгеним, ол дээрге анаа чорумалдар — орук кижилери ышкакжыл, а ыры дээрге тываларның ханында, ылаңгыя орук ыры.

Тээлиге мени Кызыл-Даг ортумак школазының директору уткуп алгаш, ээн интернатка чыттырыш кагды. Августун чаа-ла ортан үези. Директорнун адын Ким-оол Көк-оолович дээрзин ам-даа утпаан мен. Сөөлүндө билгеним-биле ол башкы улуг ат-алдарлыг, билдингир кижилерниң бирээзи болду. Интернаттын повары акый мени аажок-ла азырап турду ийин. Мени эң-не баштай тыва сөстөргө өөреткен кижини база ол. Амга чедир меңээ чедирген ачы-буяны дээш, аңаа мөгейип чоруур мен. Директор-биле иелээн олар мени “Кавказ чечээ” дээр турдулар. Ынчан чаа-ла 22 харлыг турган мен.

Август төнчүзүндө суурга хөглүг-омак, эрес, кижини бүрүзү-биле чугаалажыр ажилдакчы кижини даштыкы аалчылар эдертип алган чедип келген. Директорум ол дээрге Тываның баштыңы Салчак Тока-дыр, ол Тываның чонар-даш чазаар мастерлери-биле даштыкыларны таныштырап дээш келген дээрзин меңээ тайылбырлады. Тока мээң-биле база чугаалашкан. Осетиннерниң дылы иран бөлүккө хамааржыр дээрзин ол аажок элдепсинер болду. Шынап-ла, Кавказта ол бөлүккө чүгле осетин дыл хамааржыр. Ынчан келген аалчылар чонар-даштан чазаан чүүлдерни аажок сонуургап садып ап турган чүве ийин.

Сентябрьдан эгелеп мээң башкы ажил-чорудулгам эгелээн. 7-11 класстарның орус дыл болгаш литература кичээлдерин шуптузун меңээ чүдүрүп каан. Орус дылга чугаалаары кошкак-даа болза, ынчан (амгы үеге деңнээрге) өөреникчилер боттарынга бүзүрелдии аажок харыылаар турган. “Башкы” деп сөстүн утказын болгаш үнезин ынчан эки билбес турдум. Тываларга “башкы” дээрге эң-не

хүндүткелдиг кижидир дээрзин сөөлүндө билдим. Кажан өөреникчилерим мени “башкы” дээрге, мен ол сөстү “башка” кылдыр дыннап алгаш, бажымда чүү бар болганы ол дээш, аажок элдепсинип, чапсарда башкылар өрээлинге кээп, көрүнчүктөнип-даа турар мен, бажым анаа болган-на болгай. Повар акыйга өөреникчилер мени “башка” деп кыжырып тур деп хомудап чугаалаарымга, ол дыка-ла каттырды. “Башкы” дээрге эки сөс-түр дээрзин ол тайылбырлап берди. 14 чыл көдээ школаларга ажылдааш, бодумнун адымны шуут дыннапас болган мен, шупту-ла “башкы” дээрлер: өөреникчилерим-даа, улуг кижилер-даа. А школа башкылары мени анаа “Борисовна” дээрлер. Ооң соонда 19 чыл иштинде ажылдаан университетимге база “башкы” диртип чордум. Ол адымга “РФ-тин улус өөредилгезинин тергигини” деп алган адымдан артык чоргаарланып чоруур мен.

Кымга-даа баштайгы күш-ажылчы чылы уттундурбас болуп артып каар. Мен база ол чылды дыка эки сактыр мен. Чеди класстың өөреникчилери меңээ тыва сөстөрнү өөредип эгелээннер. Бир катап кичээл үезинде артыкы партада оор оол бижиттинмейн, анаа оорарын эскерип кааш, оюн-баштак-биле кыдырааш алгаш, бажын орта “дырт”-ла кылдым. Бажын көдүрүп келзе-ле, өөредилге эргелекчизи башкы бо, кортканымны чүү дээр! Аажок оожум башкы-ла болгай, сагындырып кагбайн, мээң кичээлимге олуржуп кирип келген башкы ышкажыл.

Өөреникчилерим-биле чонар-даштап чоранывыс ам-даа караамда хевээр. Оларның чонар-даштан чазаан дүрзүлериң чаңгызын-даа утпаан мен. Ынчан “Даш тоол” деп чүүлдү “Тувинская правда” солунга бижидим. Ооң соонда ол-ла чүүлүмнү Осетияның аныяктар солунунга база парлаттым.

Хоорай чурттуг кижиде болгаш, от одап чадап, печка долгандыр “танцылап” турганымны! Та чеже саазын ужудуп кааптым ыйнаан, ол хиреде одум отчуvas. Бир кежээ бүгү бодум хулде былгажып алган, ыглаар чыгыы от одап чадап оорумда, өөреникчим уруг келгеш, бажын чайып-чайып, ыяштарымны дедир ужулгаш, чингеледир доорап-доорап,

ам кээп отту салды. Бүдүн чартык хире чыл эрткенде, ынчан чүгле печка одаптар апарган ийик мен.

Бир дугаар тыва кудага чалаттыргаш, хүндүлүг аалчы бооп, ужа-төш-биле хүндүлөткеним уттундурбас.

Тыва деп чуртту Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан танып, билип эгелээн мен. Ол хевээр Бай-Тайганың салгын-хады аксым-кежиин кыйгырбышаан, амыдырал-чуртталгамны үдөп чору.

Сагыш-сеткилимде уттундурбас болуп артып калган Кызыл-Даамга хөй чыл эрткенде, Тываның күрүнө университетинин башкызы, педагогика эртемнеринин кандидады апаргаш, база катап чедер аргалыг болган мен. Эртем-практиктиг конференцияның организагычылары ону ыяапла барып-барып Кызыл-Дагга эрттирерин шийтпирлээн. Бо суурну оларның шилип алганы анаа эвес болбайн аан. Езу-чаңчылдар талазы-биле суур-даа, школа-даа өскелерден ылгалып, улуг дуржулгалыг апарган турганы ол-дур.

Суурумга келгеш, шуут танываан мен. Өскөн деп чүвезин! Кайгамчык чараш хүрээ, улуг чаа магазин, рынок дизе-ле, туруп көрбээн чүүлдер бар болду. Ынчалза-даа школа биле интернадывыс ол-ла таныырым хевээр турлар. Чурттап турган кудумчумга кылаштааш, ынчангы бичии бажыңчыгашты тыппайн бардым. А таныыр кижилерим-биле куспактажып, эрткен-барганывыс сактып шаг болдувус. Дыка онза кижилер-ле болгай. Оларны хөй чылдар өттүр утпайн чордум. Катап ужуражы бээр бис дээрзин бодаваан мен. Аас-кежик бооп, оларымга дужуп, хөөрежип, сеткил хандыр чугаалаштым.

Эртем-практиктиг конференцияның үш хүнүнүн ийизи ажылчын, бирээзи хостуг хүн болган. Конференцияга илеткел-даа кылдым. Эң эки утка-шынарлыг илеткелдер дээш тускай шаңналдарны азап турду. Мен олче-даа сагыш салыр хире эвес, биеэги башкыларым-биле хөлзөп чоруп тур мен. Чонар-даштыг Сарыг-Хаяже, Кызыл-Дагже үнгүлөп, бедиктен суурнуң өскенин магадап, арыг агаарны тынарымга, аныяк башкы кыс шаам хензиг када эгли хонуп келген ышкаш кынны бээр болчук. Солун оюн-концерт-даа, дыштанылга кежээзи-даа хей-аът кирип шаг болду.

Соонда, каш хонук эрткенде, Кызылга бажынымга олурумда, “Кызыл-Дагдан шаннал хоюңар-дыр, башкы” — дээш, бир киж идирикеш, чоруй барган. Илеткел дээш шанналым ол чүве ышкакыл. Чунар өрээлче кирип алгаш, аайладыр киж итипайн шаг болган мен. Кежээ орай-даа бол, изиг-ханнап, бузу бурунайнып турар ужатөштү, чаагай чаглыг хой эьдин амданнаып чидивис. Ынак Кызыл-Даамдан сөөлгү байыры ол ыйнаан. Байырлыг, Кызыл-Даг! Сени кажан-даа утпас мен, а сен мени та кандыг сен. Ам сенээ кажан, каяа чеде алыр деп мен, кезээ-мөңгедө байырлыг!

Ынчан баштайгы дыштанылганы чайын аалымга, Владикавказка, эрттирдим. Көргөн-билгенимни улузумга хөөрөп, Тыва дээрге кайгамчык чараш оран дээрзин мактап шаг бооп-ла турар эвейик мен бе. Кавказ ышкак чараш чер чок дижип турза-даа, мээң хей-аъттыг, карактарым чайынналып, таалал-биле чугаалап турарымны көргөш, ынчаарлары ол ыйнаан, чоорту улузум бүзүрөп, “көргөн болза але, ол оранны, кандыг чер ирги” дижип оар апарганнар.

Чайгы дыштанылга доостур дей бээрге, база катап Тываже аъттаныксаам кели берген. Биче сеткилдиг, хүндүлээчел чонумну, кайгамчык Енисейни сакты берген мен. Тыва-биле улам хандыр эдержиксей берген мен.

Тываның Чырыдыышкын министерствозу мени бо удаада база эң-не ырак суурларның бирээзи кайыл дээн ышкак, Нарынче чорудупкан. Аажок чугаакыр, хөглүг, аныяк чолаачылыг автобуска мени олуртупкан. Эрэинче хаптывыс. Аалчылар бажыңыңа хонгаш, даартазында Нарынче хаптывыс. Чазын Нарынче, ол хамык хемчигештер эрип бадып турда, чүгле “вездеход”-биле эртер орук-тур ийин. Канчап-чооп чедип алдым. Сактырымга, суур шуут ээн ышкак, шимээн-дааш-даа чок, кижилер-даа көзүлбес. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, чемоданым сандайланып алган ор мен. Ынчап орумда, бир херээжен кылаштап келди. Ол мени бажыңынче чалады. Таныжып, чугаалажып келиримге, эге школа башкызы Надежда Николаевна Хирбээ дээр болду. Эң баштай ужуражып душкан болгаш ыңдыг

ийикпе, Надежда Николаевна-биле дыка чоок апарган мен. Сөөлүндө Берт-Дагга-даа ажылдан тургаш, эдержип кел-дивис.

Меңээ бичии бажыңчыгаши аңгылап берген. Үр-даа болбаанда, чаа башкылар немежип келди: якут Клара, хохлушка Лена таныжы оол-биле, орус Ольга. Баштайында Клара-биле иелээ чурттап турдуvus. Кажан Ленаның таныжын шеригже кыйгырты бээрге, ол база биске катчып алган. А Ольга чааскаан чурттаксаар кижиге болган.

Нарынга харын отту одалтар апарган мен. Хөмүрнүң шынары багай. Ол-ла хилинчектиг чүве. Ол кыш база дыка соок болган. Бажыңчывыс соок боорга, үжелээ матрац, чоорганнарывыс ап алгаш, стажерлап келген аныяк орус оол Володя Алексеевтиң, бичии-даа бол, чылыг бажыңчыгажынче сыңмарлажып алган бис. Оожум-топтуг, улуг-чаагай мага-боттуг Володя бисти өөрүп хүлээп алды. Ынчалза-даа бичии болганда, администрация бисти чемелеп эгелээн: аныяк бот эр кижиниң чанынга үш кыс канчап чурттап турар улус силер, ол эпчок, таарышпас чүве-дир дээн хевирлиг чугаалар үнүп эгелээн. Соогу аттыг-дыр деп чылдагаанын тайылбырлаарывыска, бажыңчывысты чылыглааш, кывары эки хөмүрнү дүжүрүп берген. Дедир бодувус бажыңчыгажывысче ээп чанып келген бис.

Аныяк-чалыы башкылар, бистер, чүгле кичээлдеривис эрттирип каар эвес, а школага болуп турган хөй хемчеглерниң дөгerezинге киржир турдуvus.

Оон эртсе, суурнуң хөй-ниити амыдыралындан чыда калбас ужурулуг турган үе-ле болгай. Кижилер база ынчан аажок идепкейжи турган. Өреникчилерниң сагылга-чуруму эки. Өөредилгеге кызымаа аажок. Амгы өреникчилер ышкаш эвес. Чаа чүүлдү хөйүнү билип алыксаар турдулар. Өреникчилерим меңээ-даа аажок, мен оларымга-даа аажок мен. Аравыста бактажып, сеткиливис хомудажып турганы-выс сагынмас-тыр мен.

Башкы эш-өөр-биле эвивис эки турган. Администрация, ылаңгыя өөредилге эргелекчизи, харын бо-ла ол-бо дижи бээр чүве. Чүгө дизе мен ажыы чок, херекчок саазыннар долдуар хөңнүм чок. Кичээл эрттирерин бирден бирээ чок тайылбырлап каан план негээр турду. А мен ону бо-ла

биживейн баар мен, чүге дизе ол чокка-ла кичээлимни тулган кылдыр эрттирип каарымны билир-ле болгай мен. Ону бижип алгаш-даа, олче көрбес-даа мен, ооң меңээ херээ-даа чок. Өөредилге эргелекчизи база билир: “Борисовна ол чокка-ла кичээлин “бешке” берип шыдаар, өөреникчилериниң сонuurгалын чайгаар оттуруптар, эртеминге ынак, чугаалап турда, тынып турары-биле дөмей”. Ол хиреде чурум ындыг дээш, план негээр. Ийи катап ынак клазымга кичээлдеримче киирбээн. Ам канчаар, чагыртыр ужурга таваржып, планни бижип турар апарган мен. Ужур эдертип тургузуп каан, сөөк план-дыр ийин. Өөредилге эргелекчининге ат салдырып алзымза-даа, ону-даа ажыглавайн, бажым иштинде оон артык планым-биле кичээлдеримни эрттирип каар турдум. Өөреникчилеримниң теманы эки билип ап турары, оларның сонuurгалы меңээ эң-не кол чүве ол турган. А ону чедип алырда, чогаадыкчы ажыл херек. Ынзы-бүрү мергежилгелерни, онаалгаларны, чогаадыларны уруглар сонuurгап кылыр арганы чедип алыр дизе, хөй шак иштинде боданып, диленип, тыптынар апаар. Кичээлге чугаалаар, өөреникчилерге тайылбырлаар бажым иштинде белен чүүлдерни конспектилеп бижип орап чайым чок. Ынчалза-даа ол үениң дүрүмү ындыг чүвени канчаар, чагыртыр апаар чорду. Үе ындыг турган. Ынчангаш чамдык башкылар чүгле программа аайы-биле ажылдаар, чогаадыкчы чорукту херекке албас. Соонда дыңнаарымга, “Борисовнаны чурумга база ажылдаарынга өөредип кагдым” деп удуртукчуларым мактанып тургулаан боор чораан. Кижилер-биле бир дөмей болуксаар хөңнүм чок, сеткилим база уругларга эптиг, солунун бодаар сеткилим-биле ажылдаарымга, аңаа таарышпас кижилер кайы хөй боорун бо-ла ажылдап келген чылдарымда чеже эскербедим дээр.

Сеткилимни өөртүп чоруур чүүл — мээң өөреникчилерим орус дылга болгаш литературага, чогаадыкчы чорукка ынак кижилер болганы.

Шекпээр хүннери

Нарынга өөредилге чылы доостурга, төрөөн хоорайым Владикавказче ужупкан мен. Чана бергеш, магалыг

дыштанып, ынак хоорайымны кезип, сагынганым намда-
дып, амырап чоруп-ла турдум. Август ортан чедип чорда,
чалгаарап эгелээн мен. Тываже аъттаныр деп турумда, акым
удурланып, хорадап шаг болду. Ол хиреде-ле поездиге
орупкаш, Москваже арлы бердим. Москвага Курск вокза-
лындан Ярославск вокзалынга чедип алдым. Абакан чедер
поездини барык хүнзедир-хондур манаар. Вокзал чоогунда
солун садып турар киоск чанынга чемоданымны арттырып
кааш, чоок-кавыны сонуургап, метрога олуруп, чогуу
ыравайн чоруп тур мен. Дүне соой берген, ынчангаш плащ
кедип алыр бодап алдым. Кайда чүвөл, киоск чанынга
арттырып каан чемоданым чок! А ында чүглө хевим эвес, а
документилерим болгаш шүлүктерим база ында-ла болгай.
Киоскиниң садыгжызы ийи шагдаа келгеш: “Ээзи чок
чемодан кымныыл?” деп айтырып турганын чугаалаарга,
вокзалдың шагдааларынга маң-биле келдим. Коргудар
бодааннар боор, чемодан дугайында чүнү-даа билбес улус
бооп шаг болдулар. Ынчап турумда, поездим чоруй барган.
Ам кээп чемоданымны шагдаалар ап берди. Моон соңгаар
оваарымчалыг болурун чагып-чагып, шагдаалар мени
дараазында поездиге олуртупкан.

Москвага хамык акшам чарып алган мен. Арткан каш
копееэм-биле үш хонук иштинде орукка таарыштыр чемне-
нип келдим. Кады өөрүм аныяктар болгаш муңгараар чай
чок. Аажок улуг рюкзактарлыг оолдар, кыстар база Тыва
cheder дээн болду. Каа-Хемниң бажындан эгелээш, Улуг-
Хемниң ужарларын дөгerezин салдап эртер сорулгалыг улус-
тур. Орук дургаар оолдар ырлажып-ла, а мен оларга
шүлүктеримни номчуп берип-ле чордум. Абаканга чедип
келгенивис-даа билдиртпейн барган. Абакан — Кызыл
автобузу шимчеп үнөр дей берген, а мээң биледим чок, акша
төнгөн. Мээң байдалымны эскерип кааш, өөрүм оолдар,
кыстар орук өртээн төлөпкөн. Кызылга база-ла элээн үеде
чарылбаан бис. Паркка хем кыдыынга суглуг черге майгын-
нарын тип алганнар. Өремни канчап-даа тургаш төлээр бодап
алдым. Төлөп бердим. Ол акшаны Светлана Козлова берген-
не болгай.

Тываның Өөредилге яамызы бо удаада мени Барыын-Хемчиктин Шекпээр школазынче чорудупкан. “Исток” литературлуг каттыжыышкын аайы-биле өннүктерим Валера Тутатчиков биле Юра Войтяков мени үдеп кагды.

Бо-ла болгай, Шекпээр. Школа чанынга улуг эвес бажыңга мени чурттадып каан. Дараазында хүн Иркутскиден Таня Филимонова (Филимоша) немежип келди. А ооң соонда Аня Недобегина биле Маша (фамилиязын уттуп ап-тыр мен).

Бир-ле катап школаның физругу Николай Ондарга шүлүк чогаат дээн. Теннистээр, волейболдаар, эрес-кашпагай, кандыг-кандыг дизе-ле, оозун мактап шаг болдулар. Шынап-ла, шыырак спортчу дээрзин көрдүм. Шүлүк-даа бижиттинген. Хана-солунга парлаттынган, бир хоолгазын пионервожатый Тоня Ондарның бодунга аппарып берген.

Ол-ла кежээ Ондар бистиинге бо чедип келди. От салчып, ыяш чарып, дуза кадып шаг болган. Оон мырыңай бо-ла кээр апарган. Чүве-даа ыыттавас, тывызыксыг кижин болган. “Сени дээш бисте кээп турары ол-дур” деп, эштерим кыстар кыжырып туруп берген. Мен хорадап турзумза-даа, Николай-биле та чүү, бир-ле чүве бисти чоҗжулаштырып турарын база эскерип турдум. Уруглар кыжырыырга, ол мырыңай амырап калган. Ынчап турза-турза, бир-ле кежээ уруглардан аңгыланып, хана ажылдыр печказы үрелик бичии өрээлге келген бис.

1973 чылдың кончуг соок кыжы-даа келген. Бис ийиге хамаарыштыр хоп-чип-даа дыргын. “Школа чылы төнерге, сени ол каапкаш чоруптар” деп Николайны сурган шаг болганнар. Кавказ херээженнери чаңгыс сөстүг дээрзин олар кайын билир ийик. Печкавысты септедип алгаш, ол бүгүнү херекке-даа албайн, чурттай берген бис. Чаа 1974 чылды Николайның акызының өг-бүлези-биле уткаан бис. Ооң дугайында авамче чагаага база бижипкен мен. Өске черге уруу танывазы-билбези кижин биле чурттай бээрге, кандыг ага амыраар боор. Мээң авам база аңаа өөрүвээн. Ынчалза-даа удур чүүл-даа кылбаан. Николайның фамилиязын авам “Он-дар” деп дефистеп бижиир кижин болган. Ынчангаш кайгамчык чараш фамилия-дыр аа дээр. “Тувинская правдага” ол үеде үнген шүлүүмнүн адаанга адымны салырда, Светлана

Владимировна Козлова, черле чогаалчы кижы болгаш ынчаары ол боор, “Цаллагова-Ондар” деп каан болган.

Ол-ла Шекпээрге ажылдап турар үемде “Тувинская правдага” Надя Рушева дугайында шүлүүм парлаттынган. Ону бир-ле кижы Наталья Дойдаловнаже чорудупкан болган. Удаваанда оон Надяның шенеп чураан чуруктарын суп каан чагаалыг бандероль алдым. Н.Д.Ажыкмаа-Рушева-биле дыка үр чагаалажып келген бис.

Шекпээрге дыка-ла солун аттарлыг улус ынчан турганын сактыр-дыр мен. “Школа, Трактор, Апельсин, Мандарин” дизе-ле, кымнарны чок дээр! Мээң бир 9-ку классчы өөреникчим уругнуң ады “Кукуруза”. Мен ону чаптап “Руза” дээримге, ол чоргаары-биле: “Мээң адым Кукуруза” дээр.

Эрте чазын, орай күзүн-даа Биче-Тейже өөреникчилерим мени бо-ла эдерти бээр. Ол дагны аныяктар “Ынакшыл даа” дижир. Суур чоогунда арыгже база үргүлчү селгүүстээр бис. Николай-биле кыжын арыгга одаг салып турганывыс уттундурбас сактыышкын болуп арткан.

Шекпээр спортчу суур болгай. Суурнуң шыырак дээн шыдыраачылары Шериг-оол Дизижилович биле Николай турду. Ах, Шекпээр, мээң — Кавказ кызының, салым-чолу сенден эгелээнин билир сен бе?

Шекпээрге өөреникчилеримниң аразында кымнарны чок дээр. Тываның күрүне университединде башкылап турарлары-даа бар. Ынчангаш Шекпээр чүрээмниң бир булунунда бүлүртүң апарган-даа болза, дөмей-ле чурттап чоруур.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

АСТРОНОМИЯ КИЧЭЭЛИ

Улуг имир апарган чүве. Чиик машинамың дүргенин узун орукка чүстен бадырбайн чор мен. Ол хире дүргенниг “Тозан тос “жигулиге” шаап оарга, мотор даажы чиде бергензиг, чүгле дугуйлар даажы дыңналыр! Машина мурнунда ужу тывылбас кара асфальт менче амырап удур маңнаан чүве дег, боду-ла дүргени-биле чыырлып тур. Солагай таламда тейлерлиг хову чаттыла берген, а оң

таламда кезек-кезек шеттер үнген даг ужу шөйлүп чоруткан. Соомче чидип турар хову-даа, дытчыгаштар-даа чаңгыс аай аялгага өпейлеткен ышкаш сагындырды. Ооң ужурунданна чааскаан шаап бар чоруур мени улус көрүп турар эвес, боксум калбаңнааштай берген чүве ышкаш шедиргеленчек үнүм-биле бир ырының эгезин, өскезиниң сөөлүн, а үшкүзүнүң ортузун-даа ырлагылаар мен.

Мурнумда көвүрүг эртер черде хенертен бир кижиге дүрзү-зү караш дээнин эскерип кагдым. Кичээнгейлиг болбааже хоржок! Дөвүнчүк адаанда көвүрүгже чоокшулай бээримге, ооң ындында чинге дурт-сынның эр кижиге холун өрү көдүрүп алган мени бадылай-дыр. Хүндүс турган болза, эр хамаан чок, херээжен улуска безин доктаар эвес мен, оларны ап, үе чидирген херээ чүү деп! Имир каксы болганы-ла бо ашактың аксының кежиге ыйнаан, че.

Мени дозупкан арган арын-шырайлыг ашак кижиге ажык машина соңгазын таварыштыр: “Мени ап көрөм, дуңмам!” —деп, суг дүвүндө сай даштары хаккылаштырганы дег өткүт үн-биле дилег кылды. “Олурувут че, старик!”

Машина иштинге танывазы кижиге орукка олуруп аарга, чолаачыга арай шыланчыг апаар боор чүве. Хостуг шаап олурган бодуң ыыдың чидип, оорганда бир көзүлбес чүөк ызыртына берген дег боор. Чанымда бо чииги-биле олура каапкан ашак кижиге мээң сагыжымны та чүге-ле ийик, дүвүретпеди, үе орайтай берген боорга, ону бүдүү эш тыртык-саан-даа дег мен.

—Мону ап алам, дуңмам!—дээш, кирип келген кижиге аваангыр шимчээшкин-биле дырыштыр тудуп алган акша-зын суна-дыр. Баштай ооң шевергин хүрөң салааларлыг, дамырлары кырлагар четкилер болу берген холун тода көрүп четтигиптим. Дараазында ооң арнынче көрө кааптым. Кара ажыл кижизиниң арны: чаактарын шылып каан чүве дег дөстөк, адыш иштинде шыйыглар дег дырышкактарлыг чырыктар кыдыын, карактар адаан дыт чөвүрээзи дег дески өң шонупкан, сыгыр карактарының көрүжү маажым боорда, мени шыгааган карак огунуң артында кажарзымаар көрүш барын херечиледи. Кара ажыл ээзи көдээ улусту көөрүңгө-

ле турган-на боду ол ышкаш сагындырар, а херек кырында кончуг угаан оларда дээрзин ачамдан бир дыңнаан кижиги мен.

—Кайы чедер сен? Кызыл бе, старик? —деп, ооң холунда ийи калбак акшазын көрүп кааш, үе ойнап аары-биле айтырдым.

—Ча, ынча ырак чүнү канчаар мен, мынаар аал бар. Дужунга чорда, чугаалаптар мен — деп, ол акшазын амадаа сунуп алган олур.

—Чоор сен ону! —дээримге, илби-шиди кылганы дег дургени-биле ол акшазын та кайнаар ыйнаан, шыгжапты. Акша албазымга, кижимниң амырааны-ла боор, кара шырайы булут артындан бакылаан хүн дег чырыш диди.

—Мени Манзыр Сөөскен-оол дээр, оглум. А силерниң ат-сывыңар, ада-чуртуңар кайызы ирги? —деп, ооң чугаазы үнүп келди. Өске улус “оглум” дээрге, эпчогу аажок, сактырымга, ында бүдүү чашпаа аян бар дег. Таакпы тыртым хире үе четпээнде-ле, мени бодунга чоок көрө берген хире ашак кижиниң назынын даап бодаарымга, беженни черле ашкан, мээң ачамдан улуг хире. “Оглум” деп адап болур эрге ында бар-дыр харын.

— Сурат Амир дээр. Дзун-Хемчиктен мен!

— Ага... Чөөн-Хемчик, Даа кожуун.., мээң ием угу Кууларлардан болбас ийикпе. Шеми Кууларларындан. Кырган-авамның иези ак орус үезинде Чыдыг-Кара-Суг бажынче дезип көже берген турган чүве-дир —деп, ам чугаазы шуут аксым сал дээр болу берген кожам меңээ ооң ие угу солун бе азы солун эвес бе дээрзин-даа херекке албайн, төөгүп-ле эгеледи эвеспе.

Орукка доскан улусту ап аарга, ийи бөлүккө чарлыр чүве деп бодай кааптым. Биргилери, салон иштинге олурупкан соонда, ак аас ашпас улус бар. Ындыг улус-биле кады чаңгыс салон иштинге олураарга, элдеп чүве — шылап эгелээр сен. Чамдыкта харын, хей-ле олуртуп алдым бе деп кижиги бодай бээр. Ийигилери кончуг чугаакыр. Олар чүнүң дугайында, кайы хире чугаа кылырын билирлер. Ындыг улус-биле чоруурга, харын-даа солун. А оларның аразында, бо ашак дег ховар таваржыр, аксын ажыткан соонда, кижиги

кулаан дүүлөдир чугаалангаш түрүн бээрлери база бар. Чогум ыпчаш, чугаакыр улус-биле орукка чоруурга, чер эрткени шоолуг билдинмес. Чорук кижизинге соот херек деп чүве ол хевирлиг. Чанымда кожам ам иезиниң угунда кым чагырыкчы, кайызы яды азы хам чораанын, кымны азырандыга бергенинче шилчий берди эвеспе. Танывазым кижинин ада, ие угу мени хензиг-даа сонуургатпайн чоруур-даа болза, ужур кылдыр: “Оо!”, “Ындыг дедаан!” — деп каап чор мен. Шак мындыг назылыг чамдык ашактарның чугааларының солуну аажок боор чүве. Мээң бо кожам аныяанда өде-чара турганы-ла чугаа чок, кижин ийи холдарын дөңмектериниң кырынга даяныпкан, кылын эриннерлиг аксын бопуйту аарак, боду кезек-кезек болгаш, каттырып каап чугааланып олур. Мындыг суг салба чугаалыг, көдүрбээн хөнээ чок хевирлиг ашактан билип алыксап чоруур чүвем бар, ону кижин адазындан айтырар эвес, моон айтырыптайн адырам деп бодай кааптым. Дөш ору үнүп бар чор бис, оон кырынга үнө бергеш-ле болзумам.

Арт кырынче үнө халдын кээривиске, чаламалар баглаан оваа ыңдында бир чиик машинаның соңгу оттары кызып тур. Оон чолаачызы даштыкы машинаның дугуюн адырып алган, а ону үш аныяк уруглар үглеп алганы көзүлдү. Мээң чырыдып алган машинам караандан чалданып, он сес, он тос хар хире назылыг уруглар чинге билектери-биле карактарын дуглай-дырлар. Олар үжелээ, эштир дээш хем эриинде келген чүве дег, чолдак шортуларлыг болгаш чанагаш дөңмектери от чалбыраажы дег кызаш кынды, аңаа немей чаг-саат дег хоюгзумаар ижиннеринде хиннери көстүп турар топиктерлиг болдулар. Чолаачыже ээгип алган кара хептин, эң бетиндээзи менче көрнүп келирге, оон кыдаттарзыг шырайының чаражын эскерип четтигиптим. Эъткежи хүрертир хүнге дадыга берген боорда, чаязының борбаа — шевер кижиниң уран холдары-биле сиилбип каан дег көзүлдү. Ыы.., ол чинге мага-ботту куспактапкан болза дээн тенек бодам медегелимни шыва апты.

— А, демги мени албаан машина бо ышкажыл! — деп, чанымда кижим ук-төөгүзүнден чардыгып, дагыр салаазы-биле эртип чытканывыс үрелиишкинниг машинаже айты-

дыр. Арт кырында арын-шырайындан көөргө, каткы-итки-
лиг хире турган уруглар мээң эгелээр дээн чугаамга харын-
даа дөмөк болду ышкаш.

— Старик, сээң көдүрбээн хөнээң чок кижидир сен.
Мындыг чүвени чугаалап берип көрөм. Силерниң үеңерде
кандыг турган чүвөл ол...

Кижим чугаа ээрежиримге, амырап калган, шалышкыны
кончуг мага-бодун эктимче ээлдирип кээрге, тыныжы
кулаамда билдинди.

— Ийе, ийе, айтыр харын. Бо назыда чүнү көрбээн боор!
Аныак улус хөйүнү дыңнап, билип ап чоруурга, эки. Бистин
эрткен чуртталгавыс силерниинден уг чок өске деп бил.

Орукка чораан, танывас улус бот-боттарындан чүнү-даа
чажырбазын ам эскерип чор мен. Ындыг болур ужуру
кажан-даа ужурашпайн барып болур дээн медреселдиг болгаш
ажыт-чажыт чок боор хевирлиг. Бис иелээ таныжар-билчир
эвес бис, ынчангаш улуг назылыг төрөлдеримден айтыра-
рындан ыядыр чүвемни моон айтырыптайн дээн бодал башты
орүмней берген чүве-дир ийин.

— Мындыг аан, старик. Силерниң үеңерде ол.., канчаар
кыстаар турган чүвөл? Силер эң баштай канчаар кыс-
тадыңар?..

— Хо-хо-хо! — дээн соонда, салон иштинде машинавыс
адаа даштарга сөөртүңө берген чүве дег кылдыр кижимден
каткы чаңгыланып үндү. Бодумнуң аксымдан үнгөн
айтырымның эпчогун ам кээп эскерип, ала-чайгаар-ла
кожам ашакка катчып, каткым база-ла частып-ла үндү.
Демнешкен каткывыстан хөректөривис хөөн киирген
хөгжүм херексели дег эдип тур. Иелдиривистиң каткывыс
чиде бээрге, тыныш ап алган чанымда кожам:

— О, кыстап деп чүвөң нарын херек деп бил — деп эгеледи.
— Ылаңгыя бир дугаар кыстаары суг. Бистин үевисте
мындыг чүве бо. Адыр.., хо-хо, баштай мен сеңээ эң бир
дугаар кыстаанымны чугаалап берейн аа.

— Ийе де! — деп ашакты улам хөөктүрдүм. Кижим
бурунгаар көрнүп алган, ханы бодалче дүлнү бергеш, бир-
ле чүвени санаан дег химирени-дир.

—Ага... Мындыг болган-дыр. Ынчан он дөрт харлапкан мен. Кижиг ол хиреде кыс уругларже сонугралдыг көөр апаар болдур эвеспе. Мен бот дугайты чугаалап ораарым ол. Школага кады өөренип турар уругларның чамдыгынын хөрээ шаажаң дег кылдыр дөстейип үнүп келгилээнин эскерип эгелээр сен. Хензиг-ле хар дег ак хөрээ ажыттына бээрге, ынаар көре кааптарыңга, ол дөстөктөр аразы каракка тааланчыг байдалга ээкээр чораан. Чамдыкта билбейн, чаңгысклассчы уругларның салаазын туда кааптарыңга, медреселиңче изиг суг саарыпкан дег кынныр. Кандыг-бир оюн үезинде ооң белинге дээптеринге, мага-бодунну бир-ле таалал чым-сырт кындырыптар. Кыс уругларда сени чайгаар-ла томаартыптар билдинмес күчү барын эскерип эгелээр сен. Оюн-сылдак-биле оларның аржыылын ийикпе азы номун чажырып алыксаар сен — сенче сагыш салыр кылдыр бир-ле үүлгедигни чогаадыксааң кээр-дир ийин але. Бо бүгүнүң кырынга сенден улуг оолдарның кыс уруглар-биле элдеп-эзин харылзаа дугайында чугаазы бо-ла кичээнгеийинни аптар. Кыс уругларны “кыстаар” чүве дээни мээ-медреселди дүмбей эзимче астыктырып киирипкени дег болу бээр. Ол сөс тывызыксыг-даа, күзенчиг-даа дег апаар. Чүглө оолдар аразыңга дыңналыр хире ол сөс, ийе, мында кожа чоруп чоруур, каракка көзүлбөс, холга туттунмас диирең-биле дөмөй кылдыр сагындырар.

Эң баштай кыстааның дидиң, але? Чайгы дыштанылга үезинде чүве ол. Школазын каапкаш, кежээ өөренип турар, менден ийи-даа хар хире улуг, бистиң кудумчунуң оолдарын баштаар Кас-оол бар чүве. Ол-ла “кыстаар” деп сөстү эң баштай ол мээң кулаамга дыңнаткан кижиг болгай. Бир кежээ суур бажыңга кадаттан инектер уткуп турарымга, кижиг таваржып келгеш: “Сөөскөн, эйт, бо кежээ кыстаарым ол-дур. Сени өөредип каайн” — деп, ам-на менден салдынар хире эвес мындыг. Ооң ындыг саналын дыңнааш, коргуп-девидээнимден көк дер дүштүм. Ол от-көс дег чалыныг дыңналыр сөстү чанывыста турган улус дыңнап кааптайна дээш, аңгадап калган: “А школачы кижиг болур чүве бе?” — деп сымыраны аарак айтырып үндүм. Кижим

аксын холдары-биле дуй туттунупкан, доңгайып алган, баарын кадыр каттыра-дыр. Бир холун чаңгааш: “Школачы кижиге кыставайн канчаар чүвөл азы ажы-төлдүг ашак апаргаш, кыстаар эвес сен, мелегей. Аваңга кежээки кино көөрүм ол деп чугаалавыт. Мен сыгырыптар мен” – деп мындыг. Харыы бербедим. Кыстаар деп ындыг ыянчыг үүлгедигден чайлап, оларның оозунга киришпес деп шиитпирлеп алдым.

Авам инектерин саап доозупканда, херим ындындан чидиг сыгыт дыңналы-дыр. “Авай, мен кончуг солун кежээки кино көрүптөй” – деп кенимни бодум билбейн барган болдум, Кас-оолга баштадып өөренип калганым база дуюкаа менден чүктенипкен сонуургалым чая базыпкан хевирлиг. “Читпе, дораан маңнап кээр сен!” деп, ол кожавыс Семискадай чедип кээрге, ооң-биле төнмөс-батпас чугаазын кылып дээш, менче кадалбады эвеспе.

Кас-оол мени эдертип алгаш, суурнуң төвүнчө басты. “Ам уруглар тып аар бис” – деп кижиге мындыг. А Кас-оолдуң тып алып уругларын бодаарымга, суурнуң эң ызырар ыттары дег, кижиге чоокшулаар хире эвес кылдыр сагындырадырлар. Че, олары каржы, чааш-даа болза, меңээ кандыг хамаан деп бодадым. Мен ооң кыстаарынга киржир эвес мен, чогуу чүл ол дээрзин анаа сонуургаар дээн бодалдыг оон чыда калбайн бар чор мен. Клубка кээревиске, кино эгелей берген болду. Ооң даштында бистен улуг назылыг оолдар, уруглар аразында каткы-иткилик турлар. Оларның караанга эскерттинмес дээш чүглө черже кирбес апарган, теректер артынга чаштынып туруптум. Садыгларны хаапкан. Чаңгыс-ла кежээки садыг ажык тур. Кас-оглум ынаар-ла кирди. Ооң дилеп турар уруглары мени таныыр болза, ол дег ыянчыг чүвө кайда боор! Ам дезиптер дээримге: “Сен эр кижиге бооп көрөм, аал!” – дээр Кас-оолдуң сестери бар, олар мени оон чыда калдырбайн турлар. Ооң кырынга немей бо кежээ чажыдын ажыдар дээн сонуургалым бар болгай: чогуу черле кыстаашкын деп чүл ол? Клуб чаны, садыглар чоогун бир эргилеривиске, улуг кудумчунуң төвүндө теректер хериминиң кыдыында дөрт кижиге турлар: ийи оол, ийи уруг. Аразында ыткыр шуугашкан, катты-

рышкан мындыг. Оолдарның бирээзи — менден бир класс улуг Эргек-оол, өскези “б” класста өөренип турар Бады, а уругларны танывас боор бе, Бадының чаңгысклассчылары Дарыймаа биле Чинчи болдулар. Ол уругларны көргөш, чүрээм “палт” дээн, шала озалааш, дужумда бажында кижги манаан дег, ыяш хериминге чөленип туруп алдым. Кас-оол чеде бээрге, оолдарның-даа, уругларның-даа чугаа-сооду улам киткей берди.

Имир дүжүп келген болгаш, суурнуң улуг кудумчузунда маңнап эрткен машинаның база суур инектериниң доюлдурган довураандан доозун көдүрүлгөш, одаг ыжы дег чаттыла берген тур. Кас-оглум олардан адырлып, тывар ужурлуг кыстарны дүрген дилеп кириптер чүве болза деп иштимде далажып, бо уруглардан човаарым-даа аажок. Кижим Эргек-оолду уруглардан бичии ырадыр эдерткеш, бир-ле чүве чугаалашкан тур. “Кыстап-кастап деп чүл ол?” деп түвексине берген, чанар-дыр деп бодап алдым. Ол өйде: “Сөөскен, бээр бол!” — деп, Кас-оол холун былгап кыйгыра-дыр. Шуугажып, каттыржып турган Эргек-оол, Бады, Дарыймаа, Чинчи кудумчуну өрү басыптылар. “А бис кайнаар баар бис?” — деп, Кас-оолга чеде бергөш, сымы-рандым. “Боларның соо-биле!” — деп кижим мындыг. Ооң терек чөвүрээзи сагындырар бөзүргөй шырайында, дилгинии дег астыгыр карактарында Хемчиктен дөрт карыш хире мыйыт ушта шелип алган чүве дег өөрүшкүлүг чырыткы херелдени-дир. Бо-ла кады балыктаар болгаш ындыг таварылгада ооң арын-шырайының кандызын билир ийик мен. Кас-оол, сыырткыш бажында шергини соора алган кадыргы дег, ийи-үш кожапш кылдыр шураан соонда, мурнувуста оолдар, уругларга чеде халый берди. А мен оларның хөлөгези дег, соонда чор мен.

Дарыймаа биле Чинчиниң орай кезжээ оолдар аразынга хостуг алдынары мени кайгадапкан. Мээң-биле чажыт хирезинде, көрүңерем боларны, шагда-ла улугзуй берген деп бодап-даа. Чинчи бодунуң клазында уругларның эн чаражы деп бүдүү иштимде санап чоруур мен: ооң дуртсыны эртенги сырын дег ээлгир боорда, кижги-биле уткужуп келгенде көөрге, бодалдарының дүвү тывылбас, кымны-даа

чалдандырыптар карактарында мээң чай-тыг дүжүп боорум ээрем бар, а хадың салбактары дег ээргинштелип бады келген сай-чажы дээрге дүлгээзини-биле мени кайнаар-даа болза, казыргыландырып алгаш чоруй баргы дег сагындырар. А Дарыймаа эжинден чолдак болгаш ооң бодундан улугзуг көстүр, калбак арын-шырайында мээң сонуургапкы дег чүм-даа чок боорга, ынчаарым ол бе, ону чүге-ле ийик, каржы хаважык ытка дөмейлээр мен. Бо чарылбас уруглар эштерин бажыңнарындан үндүрүп бээри ол-дур деп Кас-оолдуң бир катап меңээ чугаалап турганы арганы даап бодай кааптым. Мурнумда улузум чугаалажып, каттыржып-ла чорлар. Ам суурнуң бажында келдивис, мурнувуста чүгле шала туттунган тудуг арткан. Оон өрү хараганнарлыг, талдарлыг ховужук чаттылган. Мурнумда улузум тудугнуң үңгек кара соңгазын бакылап турда, бир кижинин: “Көрүңер! Көрүңер! Сылдыс!...” — дээн алгызы дыңналды. Дораан-на бажым өрү көдүрүпкеш, кырывыста чуулгаш чиде берген сылдыстын ужу-кыдыын көрүп чыдып калдым. Улузум чугаалаш-пышаан, ам тудугнуң ажык эжиинде бардылар эвеспе. Кыстаашкынның эгезинден черле чыда калбас-тыр дээш, оларга чедир шошкуй бердим. Караңгы тудуг иштинче кирдилер. Кас-оол меңээ чугаалап турган болдур ийин харын, кыстаарда, караңгы херек чүве деп. Салааларым сарбайтып алгаш, чоңгузуг чыт думчукка каккан бажыңның эргинин оваарымчалыг арта бастым.

—Бээр, оолдар, бо чер эптиг-дир! —дээн Чинчинин өөрүшкү аяны илден үнү дүмбей караңгы өрээлден дыңналды. Ол сөстөрдөн чүрээм ушта халый бер часты. Дадайым! Кыстаашкын эгелей берген чүве-дир аа? Кыска чөдүл-даа, чудукка дегген идик даажы-даа дыңналды.

— Адыр, адыр — дээн оожум үн Эргек-оолдуң болгу дег.

—Бо кымның холу чүвөл? —дээн Дарыймааның дыңналыр-дыңналбас үнүндө дүвүрээзин-даа билдинмеди.

—Мээң-дир ийин! — деп, ынаар каттыра аарак Кас-оол харыы берди.

—Буттарың эптештирип ал даан, Бады! —деп, Чинчи чамдыкта чаш уругларзыг апаар үнү-биле дилег кыла-дыр. Ооң-биле бичиимден тура ойнап өскөн болгаш, чамдыкта

сөстөрннi чассыда адаптарын кедергей эки билир кижн мен. Бадынын буттары та кайда барганын угаап чадааш, көк дер дүштүм ышкаш.

— Өрү чылып ал, ажырбас!

Ол-даа Дарыймааның оожум дилээ...

Машина рулю долгап орган кижн мен, ашактын чугаазында ол караңгы өрээлче кире берген чүвө дег, туттунуп шыдабайн:

—А сен, старик, эжик аксында көжээлени берген-не турар кижн сен бе? —деп болуушкунну дүргедедири-биле үзө кирдим. Кижим менче эргилип келгеш, дөңмектерин часкады, артында дырышкактарлыг шырайы чээрби-үжөн хар ушчок чалыыткай берген:

—Турар боор бе! Адыр, мана! —дээш, чугаакыр чанымда кожам улай төөгүй берди.

... Мен эргинни арта база бээримге, шалазы кылдынмаан бажың болду, будум-биле суйбанып көөрүмге, чүглө ооргаларын салып каан. Караңгы өрээл иштинде ужур-утказын билип чадап турарым сөстөрдөн-не көжээлени берген мен.

—Сөөскен, кайда сен? —деп, Кас-оол каттырымзаан хире үн-биле кыйгыра-дыр.

—Сөөскен кайда оол чүвөл бо? Бээр чедип кел!

Мээң адым адаан Чинчиниң домаан дыңнааш, балдырларым ырбаш дээн. Тыныжым кыскалаан. Чеде бергеш, та чүнү канчаар чүвө? Оода Кас-оол айтып бээр ирги бе? дээн бодал-даа ынаар караш дээр. “Эр бол!” — дээн сагыжымда сөстөр мени чедип алгаш чорупту. Холдарым чада туткаш, бир ооргага буттарым дээрткеш, ону уннаштыр, дыт чугу чытталыр караңгы өрээл ханызынче буттарым сөөртү аарак базыптым. Сактырымга, дем чаа кудумчуда астына берген доозун аразында дег салдап чор мен. Мээң дискээм бир кижиге үстү.

—Бээр, мээң дужумче олуруп ал даан, Сөөскен. Ыяш чүвүрлүг эвес сен, турган херээ чүү боор!

Эргек-оолдуң ынча дээн, сөстөрннн сөөртүндүр адаар үнүндөн атпаш дидим. Бажымда мөөңнелген ужуру билдинмес бодалдар карак чивеш аразында чидир илбилеттине

берди, сактырымга, мээң кырымче бүдүн хуун ишти соок-кара саарыпкан дег апарды. Карактарым хере көрүп, ээгип көөрүмге, чанымда Эргек-оол, ооң ындында Чинчи биле Дарыймаа, оларның дужунда Кас-оол биле Бады шала ооргаларының кырында кожа олурлар. Ам чаа-ла боларның дугайында та чүнү даап бодап турганым дугайында бодамдарымдан ыядып калган, Бадының чанынга чоңуп каан дески ооргага олуруп алдым. Харын-даа караңгы болган, оон башка мээң арнымның өрт кызылы тода көстүр турган. Кыстаашкын шупту кожа, дужааштыр олуруп аарындан эгелээр турганы чүл дээни медеделде шавыраш диди.

—Че, оолдар, солун-чугаадан эгелээр-дир! —деп, Чинчи сөөлгү сөстү чассыда чугаалады.

—Чүгле ам аза дугайында чугаа кылбас-тыр. Мээң бажы-ным озалааш болгаш коргунчуг чугаалар кижиге сагыжындан ыравас боор чорду — деп, Дарыймаа сөстөрүн бот-боттарындан аңгылай, тал одура шапкан дег кылдыр үзүктөп чугаалай-дыр. Ындыг чугаалыг кижиниң аажызы берге болдур-ла эвеспе деп билер мен.

—Мээң чугаам билер-ле болгай силер, уруглар, аза-бук дугайында. Хондур удувайн баар силер — деп, дужумда олурган Эргек-оол мооң мурнунда-ла бо уруглар-биле солун-чугаазын төөгүп каапканын сагындырды. Эргек-оол боду үй-балай эвес, доктаамал хүлүмзүрүп чоруур томаанныг-даа болза, бир катап бо Кас-оол ону клуб чанынга түрүй бээрге, коргуш чокка удурланы бергени мени кайгадыпкан чүве. Ол хевээр ону иштимде хүндүлээр апарган кижиге мен.

— Мен эгелептейн че! Дайын соонда бир хоорайның базарынга кижиге эъдинден кылган колбаса садып турган ышкажыл, уруглар...

— Ол хей, ол хей! —деп, ийи уруг Кас-оолдун тенексимээр аажызы-биле өнөдөөн эгелөөн хевирлиг чугаазын үзе кирдилер.

— Ооң орнунга чаа оолдарның чугаазын дыңнаар-дыр. Бады биле Сөөскенниң —деп, Чинчи санал үндүрүп келди.

— Мен..., мен..., билбес мен, чүнү-даа —деп, Эргек-оол дискээ-биле мээң будумну үстүрүптерге, хөлүйүп, ыт чок бардым. Ага, кыстаашкынның ылап эгези солун-чугаада-дыр эвеспе деп иштимде сактып алдым.

— Ам Бадыны дыңнаар-дыр — деп, Дарыймаа чодазын ыргак-сээкке ызыртышкан боор, ынаар адыжы “дарс” дээн соонда, дырбаны аарак саналдады.

Бады дээрге школага чыл ортузунда оске черден келген, даштындан көөрге, бодунун уунда-ла чоруур хире, бажынын дүгү дыдыраш болгаш уруглар-биле чугаазының чымчаа аажок оол деп билир мен. Сактырымга, ол хой кыс дунмаларлыг турган боор, бодунун чажыды уругларның акызы дег билдинер болгай.

— Мен коргунчуг-даа, каттырынчыг-даа солун-чугаалар билбес мен, уруглар. Ам чаа кирип орувуста, дээрде бир сылдыс чүгүрө бербедиве. Мен сылдыстар дугайында чугаалап берейн бе? — деп, Бады шала көргүрээшсимээр үн-биле айтырды. Ооң буттары Чинчиниң буттарының дужунда чүве ышкажыл, ынчангаш мээң бажым ыжып турганым бодалдар оон тывылган.

— Ча, сылдыстарны кижини көрбээн эвес, ону чоор чүвел аан, аал! — деп, Кас-оол шыжыкканы үн-биле үзе киредир. Ол удур чүве чугаалаанда, сыырткыжын оска алзыпканда дег, арны-бажы дырыжа бээр кижини, карангыда база ындыг боор деп даан бодадым.

— Ийе, ийе, Бады. Дем чүгүрө берген сылдыс буступ бады барганы ол бе? — дээн Чинчиниң үнүнде сонуургал мени база кичээндирипти.

— Шынап-ла харын — деп, Эргек-оол чүгле бодунга чүве дег чугааланганы дыңналды.

— Солунун аа! Дыңнаар-дыр! — деп, азалар дугайында дыңнаарының орнунга, айыыл чок сылдыстар тыптып келгенинге Дарыймаа аажок өөрүй-дүр. Кас-оол ам хык-даа диведи, хөйнүн күзели ооң сагыжын чая базыпкан.

— Бистиң кырывыста дем чуулган чүве сылдыс эвес-тир, уруглар...

— Сылдыс э-эвес? — деп, уруглар Бадыны үзе кирип, чарыштырыптылар. Мен база кайгай бердим, сылдыс эвес болза, чүү деп? Дээрде дүне ай, хүн чүгүрө бээр эвес.

— Ынчаар чүгүрген сылдысты “болид” деп адаар чүведир. А болид дээрге октаргайдан черже чоокшулап келген

улуг метеоритти ыпча дээр. Ол агаарның үстүкү каъдынга келген, изий берген, эстип каар чүве-дир. Ооң изээш, эсти бергенин ам чаа көргенивис ол-дур...

— Ынчангаш сылдыс боду чүгүрбейн, ооң бузундузу чүгүрө бергени ол ышкажыл —деп, Кас-оол сылдыстар дугайында бодунун билиин көргүзөр дээн бодалдыг чугаалады. Бады тайылбырын уламчылай берди.

— Чүгүрер сылдыстарны —метеориттерни сылдыстар деп болбас. Метеориттер боттары даштан, демирден тургустунган болган ол даштындан изиг газтар-биле бүргеттинген боор. А ол метеориттер эн бичии астероидтер боор чүве-дир...

— Ыы... —деп, Чинчи бичии уруглар дег могоаттынган аянын човууртады. — Бады, сен билдинмес сөстөр адава даан!

— Оларны адаваска, силерге канчап тайылбырлап бээр мен, уруглар. Астрономия деп эртемнің сөстери ышкажыл, тыва дылда чок аан. Улай чугаалаайн. Ол метеориттер чернің дээскинген орбитазын таварып чоруп турарлар, а улуг астероидтер Марс биле Юпитер деп планеталар аразында дээскинип турар чүве-дир. Болар сылдыстарга деңнээрге, ырак эвесте турарлар...

— Сылдыс чүгүрө бээрге, бир кижиниң сүнезини чоруй барганы ол дээр чорду, кырган-авам чоп. Сылдысты үр кайгап база болбас чүве-дир —деп, Дарыймаа киржи берди.

— Ындыг эвес чүве-дир ийин! Сылдыс чүгүрерге, кижиниң сүнезини чоруп эвес, аксының кежи чаларап кээри ол чүве-дир —деп, Эргек-оол удур маргыжа берди. Ооң инек чарны дег калбак шырайы караңгыда тода көзүлбезе-даа, мээң медегелим ону чуруй каапты. А Бады оларның чугаазынга мынчаар харыылады:

—Ындыг чугаалар бурунгу бүдүүлүк улустун аксындан үнген чүве ышкажыл. А ол болидтер —метеориттер кижии амытан чок турда-ла, Чер кырынче дүжүп, эстип турганнар болгай —дээш, уламчылады. — А сылдыстар дээрге дөмөй-ле хүн дег хайнып турар водород биле гелий деп газтардан бүткен чүве-дир. Ынчангаш ол буступ шыдавас. Суугу иштинде кыпкан отту кижии бузуп ап шыдавас болгай...

—Сергей акым сылдыстар дээрге хүн-биле дөмөй дээни шын-дыр. А олар хүн болза, чүге чылытпазыл? Хүндүс чүге

олар көзүлбейн баарларыл аан? —дээн, суур бажында буга суу дег шулураан үн Чинчиний.

— Сылдыстар аан, уруглар, бот-боттарындан кайгамчыктыг ыракта туруп турар чүве-дир. Дүне машина караа кандыг ийик, чооктан кижичылчырыктай бээр, а талыгырда машина чырыы суугудан эзипкен шой паш дүвүндө “хойлар” дег көстүр ышкажыгай. Ол сылдыстарның ыраан километр-биле хемчээп-даа шыдавас бис. Ындыг санның ады-даа чок. Ынча ыракта хүннер канчап чылыын биске чедирер боор? Хүндүс сылдыстар туружунда хевээр турбушаан, а хүн херелдери оларның чырыын дуй көжегелептер-дир. Машина караа бисти чылчырыктадыпкан болза, ооң ындында чырып турган бүдүн суурнуң сайгылгааннары безин көзүлбейн баар ышкажыгай.

—Аа... Ынчаарга, чүде ызыртынып турар сылдыстарыл аан? Агаарда чүве шупту куду алзы сөктүп бады барган турар ужурлуг болгай. Чинчиний бо тывызык бодалынга мен база иштимде каттыштым.

—Харын де? —деп, Кас-оолда ам сонуургал тыпты берди ышкаш.

—А ооң ужуру мындыг. Октаргайда турар бо-ла Чер, Марс дээш өске-даа планеталар, ол-ла Хүн, сылдыстар аразында тыртыжышкынның, сорунзалыг боор чүве-дир. Ол сорунза шуптузунуң аразында бар, ынчангаш Марс куду барып дүжер дээрге, бо талазында Черниң сорунзазы бар, ынды талазында өске планетаның сорунзазы салбас...

—Адыр даан, планета деп чүү чүвөл ол, Бады, ону тайылбырлап бер даан—деп, Дарыймаа дилээрге, бүдүү иштимде каттырдым-даа, кыс уруглар-даа база чөгенчиг-ле боор-дур ам, планетаны билбес аан. Бады оларны кыжыр-бады-даа.

— Планеталар дээрге Чер ышкаш борбак өске бөмбүр-зектер-дир, олар база Чер ышкаш бодунуң өзээн долгандыр дээскинмишаан, Октаргайда тырыкыланыр оруктуг боор. Бистиң Хүнүвүс долгандыр тос планеталар бар чүве-дир. Оларның Хүнге чооктарын Меркурий, Венера, Чер, Марс дээр. Артканнары-даа бар. А оларны дал ортузунда Хүн база сорунзалап алган. Каракка көзүлбес сорунза оларны

кайнаар-даа шимчетпес, балык четкизи-биле дөмей аан. Айны көрзүңерзе, Черден ыраар дээрге, оон күштүг сорунзазы кайнаар-даа салбас. Чер күштүг сорунзалыг боорга, өрү октаан даш-даа дедир бадар. Сорунза чок турган болза, чүү боор, хамык Чер, сылдыстар, шынап-ла, октаргайның та кайы уунче шуужуп алган сөктүп бадар ыйнаан. Бо чазын Гагаринниң ушкан “Востогу” ону бир тырыкылангаш, дедир бадып келбедиве...

— Оой, оолдар, ол Гагарин деп кижинер...

— Адыр, мана даан! — деп, Кас-оол чаа-ла дыңнаксавааны чугаага ам боду дүлнү берген, Дарыймааны үзе кирди. — Баштай Хүннү доозуптар-дыр. Кыжын хүн туттуруушкуну болду чоп. Хүн туттуруушкуну канчап болурун тайылбырладып аар-дыр.

— Туттуруушкун деп чүве мындыг, уруглар — деп, Бады шергизинче шураан балыкты дораан ушта шелиптер аваангыр балыкчы дег, Кас-оол сөөлгү сөстү төндүрүп чадап чорда, дораан улай харыылады. — Хүн дижик че. Чер Хүннү үш чүс алдан беш хонук иштинде бир тырыкыланыр болгай, а ол үеде Ай бодунуу-биле база Черни долганып турар болгай. Шак ынчаар чоруп тургаш, Ай бир катап Хүннү дуглаптар кылдыр таваржы бээр чүве-дир ийин. Ол хүннү дуглаптар орта, ооң хөлегези Черге дүжерге, бис ону хүн туттуруушкуну деп адап турарывыс ол. Ай шимчеп турар чүве болганда, ол мөңгези-биле Хүннү дуглай бербес, бо аразы каш минуталар болур. Бо кыжын ийи айда биске долу Хүн туттуруушкуну болду, а өске черлерге ооң чартыгы азы оондаа эвээш кезии туттурган болдур эвеспе. А Ай туттурар дээрге, ам Чер боду Айны дуглаптарга, ооң хөлегези Айга дээрге, ооң бир кезии азы шупту боду көзүлбейн баарга, шаандакы улус астрономия эртеми билир эвес, тоолчургу чугаалар чогаадып ап, коргуп, девидеп турганнары ол-дур. Шынында эртемденнер кажан, каяа Ай, Хүн туттуруушкунун баш удур санап кааптарлар. Чүс-даа чыл бурунгаар болза.

— Аа! Бо кыжын Хүн туттуруушкуну болганда, коргунчуг чүве чорбадыве, оолдар! — деп, Чинчи кижиги бүрүзүнүн көргени солун болуушкуну сагындырды.

Мээң сагыжымда ол хүн карактарымга дораан-на чурут-тунуп келди. Хүн туттуруушкунун солуннарга бижип, радиога чарлап-ла турду. Ийи айнын ортан үези-даа келген. Шынап-ла, карактыг-ла кижиги бүрүзү холунда албан-биле баш удур керосинниг дең чалбыжынын бажында хөөгө тудуп алган шилдери-биле хайгаарап турган чүве. Туттуруушкун-даа эгелээн, Хүн бир талазындан чирлип-ле эгеледи. Черни шыпкан ак хар саргарган соонда, хүн бичиилээн тудум, сырын тыптып, хенертен соой берди. Кижиниң угаан-бодалы эедергей дег апаар база болду. Бо дээрге Хүннү Ай кезек үеде дуглапкан деп билип-даа турсуңза, душ бооп, Ай ол хевээр Хүннү дуглап алгаш чоруп бээр болза, кайгамчыктыг айыыл — мөңгө дүн дүшкени ол дээн бодал салдынмайн баар. А ындыг соокта амылыг чүве бүрүзү ак-маак четпейн, дырыштыр донуп-ла калгай. Хүн туттуруушкуну улуг айыыл сагындырар болуушкун чорду бо. Ону чүгле иштимде бодап кагдым. Кыстаашкынның чуруму билбес кижиги шуугап туруп бээр эвес аан, аксым туттунуп алдым.

Чугаа үзүктели бээр аразында, ээремде улуг балык чемнепкени дег, чарс дээн адыш даажы дынналды. Дарыймаа ам база ыргак-сээк-биле демисежиپ турар-дыр дээш, караңгыга өөрени берген карактарым-биле ынаар коорүмге, Кас-оол бир холун Дарыймааның дискээнден дүргени кончуг ырадып бар чыдыр. Караңгыны ажыглап суйбаны берген Кас-оолду көргөш, кыстаашкынның улай базымы бо чүве эвес ирги бе дээш, арным изиш дээн. Бадының улай тайылбыры мээң кичээнгеимни апты.

— Күзүн соой бээрге, көстүп келир, чазын чылый бээрге, чиде бээр сылдыстар база бар болдур ийин, уруглар. Олар чаңгыс черде бөлүп каан быйыргын-быйыргын суг-чинчилер ышкаш көстүр, алды-чеди санныг Үгер деп сылдыстар-дыр. А оларның көстүп, чидип турар ужуру мындыг: чер бодунуң оруу-биле чүгле тырыкыланып, шимчеп бар чыдар эвес, чоорту бир талазынче ийленип база бар чыдар болгай. Ынчангаш кыш, чай оон тыптыр. Ча, силер ону географияга өөренип каапкан силер. Күскү үеде Чер бир талазынче

ийлени бээрге, шала адаанда турар Үгер сылдыстар көстүп кээр, а дедир чазын туружунче катап ийленирге, ол сылдыстар көзүлбейн баар. Ынчангаш экваторда, мурнуу, соңгу полушариелерде көстүр сылдыстар бир аңгы болдур эвеспе. Экватордан куду Мурнуу Крест деп сылдыстар көстүп кээр... —деп чорда, Кас-оол үзе кирди.

— Улуг улузуң Үгер сылдыстан шак билип аар болбас ийик бе. Кырган-ачамны дыңнаарга-ла, негей тонун эжинген соонда, үнгөш келгөш ындыг: “Үгер сылдыс өрүлей берди. Удуулунар че!”, чок болза: “Үгер сылдыс донгая берип-тир. Мынчаар удул чыдарга, кайыын боор” — суг дигилээр. Үгер кырган улустуң кышкы үеде дүнеки шагы-дыр.

— Сылдыс деп чүңөр чүвөл! Хүн безин шак чүве-дир ийин—деп, кезек ыды чиде берген орган Эргек-оол чугааланып үнүп келди. — Бичиимден тура Көшпеске даайым сугга чайлаар мен. Күүйүмнү дыңнаарымга, хүн даглар артындан бакылап кээрге, хайындырган шайынын үстүн эртенниң-не өрү-куду чажар мен дээр болгай. Хүн дөрге дээп кээрге: “Дал дүш-түр” — деп, ол от-пажында баар. Хойну дүшште-даа, кежээ-даа киирерде, хүн барымдаалаар болгай. Тывалар шак-даа хереглес магалыг улус аа!

— Мээң авам, ачам-даа ындыг эвейикпе, стол кырында турган шак-даа белен көрбөс, хүнче көөр—дээн Чинчини карак караңгыга өөрени бергенде көөрүмге, томаанныг деп билирим Эргек-оолду ыыт чокка шенектептерге, ол дыңналыр-дыңналбас “ык!” диди. Ол холун база Чинчиден дегийт ырадып бар чыдыр. Ону көргөш, чүте-ле ийик, чүрээм дывылай берип, боостаам кургай берген, Эргек-оолче ам каразыг бодалдыг апардым. Карактарым чайгаар-ла ооң холдарын хайгаарап туруп берди. Ол холдар ам Чинчиже чоокшулай бээр болза, оларны сегирип алып чыгыы хевирлиг мен.

— Мен ынчан үш хар ажып турган боор мен —деп, Чинчи дыңнаксанчыг үнү-биле уламчылады. — Аалывыс Улуг-Алаакка турган. Бир катап аалдан ырадыр ойнай берип тур мен. Дедир чанып маңнап бар чыда, хүннү кайгап-ла чор мен. А хүн ынчан ажарының кырында турган чүве. Хүннү үр кайгаарымга, ооң херелдери чиде берген, боп-

борбак боду арткаш, сарыг өннүг апарган тырыкыланып-ла эгеледи де. Сактырымга, дүне чырыткан машинанын караа дег. Ол та чүм ийик, машина мени сүрүп эгелээн деп бодапкан мен. Алгы-кышкы-биле маңнап-ла кагдым. Аалга халып кээримге, авам суглар: “Чүү болду? Чүден корттуң?” — деп, өгден үнө халып келдилер. А мен база катап хүнче көрүптеримге, ол херелдерин саарган биеэги хевээр тур-ла. Ыяткаш, чүнү-даа ыыттаваан-дыр мен. Хүннү ажып турда, кайгап көрүңер даан, оолдар. Караңгы өрээлге бистернин шуптувустуң оон бичиизинде бодун чаптап, химиренген каткывыс дыңналды.

—Эй, оолдар, хүн өгленгенин көргөн силер бе? —деп, Дарыймаа айтыргаш, хидиледир каттыра берди. — Ашак, кадай кылдыр өгленгенин аан? —деп, ол дүш чок улуг улус дег, сөстүң бир утказы-биле баштактанды.

—Чүгле хүн эвес, ай база өгленир ышкажыгай — деп, дегийт чугаалап, ыыт чок олурган бодум өскелерден дора эвезимни көргүзүп, ам-на амырап калдым. Дораан-на авам-ның сөстери бажымга кире хонуп келди. —Ай өгленирге, аът амырааар, хүн өгленирге, кул амыраар!

—Чүге ындыг чүвөл? — деп, чонаада улуг улус чугаазы соора дыңналас хевирлиг Кас-оол, ону билбес болгаш, шын-на сеткили-биле сонуургады. Улустуң арыннары шупту менче эргилип келген хире болдулар. Кичээнге менде кээрге, үнүм дыңзыдып алдым.

—Ай өгленирге, кыжын чылыыр чүве-дир. Ынчангаш аът чылыгда оъттаар дээш амыраар. Хүн өгленирге, кыжын улам соор чүве-дир. А соой бээрге, эът эзерге, бус аттыг боор ышкажыгай. Ол өйде кул азы чалча кижи бус аразынга эскет чокта эът оорлап чиирде, эки, көзүлбес аан.

—Ча-чаа! —деп, Кас-оол караңгы хос өрээлдер чаңгыланы бээр кылдыр тадыладыр каттырды. — Эът оорлап чип деп... Мен удурланыптар арга тыппайн тур мен.

—Бурунгу улуг улустуң ындыг чугаалары, эскериглери кончуг шын —деп, Бады меңээ болчу берди. — Тываларның эртеми чок турган-даа болза, хайгаараачалы кедергей турган болдур ийин. А эртем езузу-биле алырга, ай, хүн өгленирин

мынчаар тайылбырлаар. Талыгыр бедикке атмосферага эдир булуттар азы туман турар болза, бедирге-ле, соор болган ужурундан ында бус, а булут-даа, туман-даа бус-ла болгай, хензиг дошчугаштар кылдыр доңа бээр чүве-дир. Ай азы хүн херелдери ол дошчугаштарны эрткеш, чөлөөш тывылдырыптар-дыр ийин. Ай, хүн-даа борбак болгаш херелдери долгандыр дески чоруп турганындан ол чөлөөш төгөрүк болу бээр аан. “Өглөнгөн” деп турарывыс, Дарыймааның дег эр, херээжен улус өглөнгөни эвес, ол болуушкун тываларга өг хевирлиг болгаш ындыг.

—Авам Айда суг ускан кадай көстүп турар дээр аан. Мен чеже-даа айже кайгааш, хүндүс-даа, кежээ-даа ол кадайны көрүп чадап каан-дыр мен. Силер ону көөр-дүр силер бе, оолдар? —деп, Чинчи мээң база дыңнааным чүве айтырды. Мен база ол кадайны көөр дээш, хүндүс ай боп-борбак турда, чеже кайгаваан дээр. Орта көрүп чадашкан мен. Оолдардан ол кадайны көргөн кижиге тывылбады: “Та, харын” — дээн хары хааш кылдыр дыңналды. Бистер ам Бадыже көрнү бердивис. Ол мону тайылбырлаза хөңнү.

—Ай дээрге, уруглар, Черниң эдеринчизи чүве-дир. Иезин эдерген эмиген кулунчак-ла, чыда калбас. Ында агаар-даа, суг-даа чок боорда, бисче чангыс талазы-биле көрнүп алган турар. Чүгле ийи чыл бурунгаар бистиң космиктиг станциявыс оң артыгы талазын тырттырып эккелбеди бе. Солуннарга чуруун парлап турду. Ай боду черден бичии болгаш ында тыртыжышкын алды катап эвээш. Черге бедиин бир метрни халый бээр турган болзунза, Айга алды метр бедикти халый бээр-дир сен.

—Оо! —дээн магадаашкын мээң хөрээмден чайгаар үнүп келди. Бодумну Айда бажыңнардан бедик кылдыр шурап турарымны бодай кааптым.

—Айда даглар бар чүве-дир, оон ыңай вулканнарнын дег кратерлер бар —деп чугаа уламчылай-дыр. — Оларны эртемденнер “далайлар” деп адаан. Ол дагларны хүндүс көөрге, көгөрүп көстүп турар ийик. Ол дагларны шаандакы улус топтаарга, шынап-ла суг узуп турар кадай кижиге-даа дөмөйлөштү-даа ыйнаан... Эргек-оолдун тидилээн каткызы дыңналып келди.

—Ай мөңгүнден бүткен ийик чоп. Мюнхаузен аңаа чеде бергеш, мөңгүн балдызын чидирип албады бе. Ол мөңгүнден бүткен Айга мөңгүн балды тыштыр...

—А богда, ол мегечи Мюнхаузеницернин чугаазын чугаа деп! —деп, Чинчи Эргек-оолду үзе кирди. —Ай чок дээр кыза бергенин көргөн-не ыйнаан силер. Хүн туттурганындан безин коргунчуг чүве чорбажык бе! Чүгө дээр кыза бээр чүвел, эйт?

Ийи-үш чыл бурунгаар дээр кысканы ылап чүве. Ынчан чайын турду. Чаа-ла удуур деп турувуста, кожавыс Херел ашак халып келген, эжик соктай-дыр: “Дээрже көрүңерем, коргунчуун!” — деп бо. Мен шуглак иштинден тура халыдым. Эргин кырынче үнүп кээривиске, дээрниң соңгу талазы, Кызыл-Тайга кыры аът эъди дег шала караңгы-кызыл апарган тур. Оон чоорту дээрниң ол талазы хан кызыл апар чыдыр. Ачамны дыңнаарымга: “Дөртөн бир чылда база шак мынчаар дээр кызарга, дайын эгелевежик бе” — дидир. Херел ашак тура: “Улустуң ындыг чугаазы шын боор чорду харын. Делегейниң бирги дайынында хан макпалчыктан болган, ийи дугаар делегей дайынында чода ортузу четкен, а ам бо үш дугаар делегей дайыны болур болза, хан улустуң боксунга деңнежи бээр дээр-дир. Өршээ хайыракан!” — деп, ол кыза берген дээрже ийи холун кожа туткаш, тейлеп кагды. Дээрниң чүгле соңгу талазы кызыл дээрден башка өске талалары караңгы хевээр. Кызыл өң ханга, өрт өңүңгө чүүлдеш болганда, ындыг дээрни көөрге, коргунчуу кончуг болу бээр чорду. Бажыңнарны, чыраа кажааны, бистин арыннарывысты көөрге, өрт чалбыжыңга чүве дег кызылдыр кылдыр көзүлдү. Удаваанда дээрде кызыл өң чоорту чидип эгеледи, амыраарывыс-даа аажок. Үр болбаанда, дээр өштү. Мен бо дугайында, ону көрбээн кижичок-ла болгай дээш, ыттавадым. Оон улай, бажымга мындыг бодал кире хонуп келди. Бир эвес кыстаашкын суйбаашкын-биле уламчылаар болза, Чинчини өске кымгадаа канчап суйбатпазыл деп, бодумдан айтыртынып чорумда, кыдыымда Бадыдан тайылбыр келди.

—Дээр кызарының утказы мындыг, уруглар. Ол дээрге поляр херелдениишкини-дир. Соңгу чүкке поляр херел-

дениншкени болур, чөлээш ышкаш өңнүг деп школага өөредир ышкажыгай. Ол херелдениншкени, шынап-ла, соңгу чүктүң полюс кырынга болурда, октаргайдан келген электроннар биле протоннар атмосферада атомнар болгаш молекулалар-биле дегжи бергеш, херелдениншкени тывылдырар чүве-дир. Ол дээрге, талыгырга — ондан муң километр бедикке суг болгулаар. Оон өңү чөлээш-даа дег, база кызылдаа боор. А чамдыкта поляр херелдениншкени талыгыр бедикте азы полюстан шала куду болу бээрге, Черниц ортаакы куржаанга, бис ында чурттап турар болгай бис, ону көрүп турганывыс ол-дур. Шала кудулдур, бистиң ортаакы куржаавыска поляр херелдениншкени чөлээш дег эвес, чүгле кызыл өңнүг бооп турары ол-дур. А дайын дугайында чугаа, та харын, бүдүүлүк үеде тывылган чүве ыйнаан...

— Ам база кижии дыңнаваан сөстөр: пыртон-мыртон!— деп, Чинчи шугулдаан шинчи көргүстү. Мен-даа Бадының ол адап турар сөстөрүн дыңнаваан-даа мен.

— Ынчаарга, оолдар, сылдыстарда кижилер чурттап турар чүве бе? — деп, Дарыймаа тывызык бооп, мээң-даа бо-ла бажым ыжып чоруур айтырымны салды. “Харын аан” деп Эргек-оол биске катчы берди. Кас-оол ыткыр каккырган соонда:

— Че-че! Хүн ышкаш хайнып турар сылдыстарга кижии хамаан чок, дириг чүве канчап турар боор! Олче чоокшулап орунда-ла эстип, быжып калгай-ла сен! — деп, ол Бады-биле калышпазын көргүзөр дээн хевирлиг, шиитпирлиг түңнел үндүрдү.

— Моон тура сылдыс ышкаш көстүр Черлер база бар ышкажыл деп Бады чугаалады чоп! — деп, Чинчи удурланды. — Тоолдарда Курбусту деп оран бар-дыр. Шаг-шаанда сылдыстардан улус бадып кээп турду-даа ыйнаан — деп, ол даап бодады.

— Дем аан, оолдар, мени Кас-оол үзе кирип кааптады бе. Ол Гагарин деп кижинер ужа бергеш, сылдыстарда кижилерни көрбээн кижии бе? Чүге ол дораан Черже бадып келген кижил аан? Улаштыр ушкаш, оода Айга-даа баргаш келбес — деп, Дарыймаа октаргай суур биле Чадаана аразы чүве дег бодап алган айтыра-дыр.

—Ыгы! Гагарин харын-даа ужа берген кижидир дизинзе, Дарыймаа. Баштай ыттар ужуп турбады бе. А бир каш чылдар эртсе, ол-ла Гагариниң, ужуп өөрөнгөн чүвөң, Айга чайлыг чеде бээр ол. Аңаа чүгө чурттап болбас деп! Агаарны ооргазынга чүктеп аар ышкажыгай, агаар чок суг дүвүнчө водолазтар канчап кирип турар-дыр. Сылдыстарда кижилер чок болбайн канчаар! Бис сылдыстарны чаалап алыр улустур бис. Мен, кажан ийик, бир фантаст ном номчудум: ында ындыг чорбажык бе, кижилер өске планеталарга баргаш, хоорайлар тудар, анаа чурттаар — деп, Эргек-оол октаргайны база сонуургап турганын өчүп келди.

— Солунун аа, оолдар, мен кайы-бир сылдыска чурттакай бердим! Чеди-Хаанның “хымыжының” эң ужунга-даа болза! —деп, Чинчи сөстөрүн шөө аарак, оожуму кончуг чугаалай-дыр.

—Ха! Чааскаан аңаа корга-ла бергей сен. Кады ынаар чоруптар бис, Чинчи —деп, Кас-оглум ам аксы-биле олче чыржаалай-дыр. Ала-чайгаар-ла ооң холдарын хайгаарай бердим. Чинчиже-даа бүдүү сундуна бээр ийне деп сагыш човап турар хевирлиг мен де. Ам Бады үези келгени ол деп билген боор, бистиң кичээнгейивисти катап апты.

—Бис сылдыстарны көөрүвүске, шуптузунуң аразы бистен дең хевирлиг аа. Херек кырында октаргай дүп чок болгаш оларның чамдыызы чоокта, өскелери ооң ындында, а чамдыктары шуут талыгырда турарлар деп бил. Ынчалза-даа эң чырык сылдыс эң чоогу база эвес болдур ийин. Шолбан, Марс ышкаш планеталарны санаваaska, эң чырык сылдыс Сириус чүве-дир. Кижиде караа-биле октаргайда турар чүгле алды муң хире сылдыстарны көрүп боор, херек кырында оларның санын кижиде тыппас. Шаг-төөгүдө эртемденнер сылдыстарны бөлүктөп адап каан: Чеди-Хаан, Үгер, Үш-Мыйгак дээш чоруй баар. А Черге эң чоок сылдыстарны Альфа Центавра дээр. Сылдыстар аразын километр-биле хемчээвес, хүн херелиниң дүргени-биле хемчээр. Чер биле Хүн аразы чүс бежен миллион километрни бир астрономнуг хемчег дээр, ооң үстүндө — чыл иштинде херелдерниң эртер оруу, ону чырык чылы дээр, а ооң үстүндө хемчээл—парсек. Эң чоок сылдыстың херели Черге чүгле

дөрт чыл болгаш келир, а Хүн биле Чер аразында херелдер сес минута боор.

Ам мээң меделеримде кыстаашкын дугайында бодам, бурунгу хүн чаа Кас-оолдун чирипкени, ол олчаан көзүлбейн барган алды карыш хире улуг бели дег, ис чок чиде берди. Сылдыстар аразынче, чылбай суглуг Хемчиимче ышкаш шымны бергеним билбейн бардым.

—Эртемденнер — астрономнар шинчиирге, кижичеже-даа узун назылыг: миллион, миллиард-даа чыл болгаш октаргай дүвүнге четпес чүве ышкажыл. Ону тайылбырлаары дыка нарын, баш иритпес-тир че. Ынчаарга, сылдыстарда кижилер бар бе дээрзин —дээш, Бады сылдыстар бөлүүнүң, оларның канчаар шимчеп турарының, Дээр Оруу чүден тургустунганын, бирги, ийиги, үшкү космиктиг дүргенниң, Галактикалар дугайында, бистер ооң өөреникчилери чүве дег, тайылбырлап олур. Ында-мында чүгле тыныш дыңналыр. Бис Бадының чугаазы-биле ала-чайгаар-ла октаргайже ужуга берген дег, баштай Хүн системазында планеталарны эргип, ында кижилер бар бе деп, оларны шинчилээш, Плутоннун ындында октаргайже кириптивис. Сылдыстарда кижилер бар бе дээрзин ылавылап көөрдө, хүн херели дег дүрген чырык чылы безин кедергей оожум болгай-ла. Поляр Сылдызы—Алдын Өргенге чедир безин чырык 400 чыл болгаш чедер болганда, бис ооң бичии кезиин эрткеш, кырып калгай-ла бис. Ынчангаш эң дүргенниг ракета-биле чоруп турарывыс бо — сагыш дүргени-биле. Кара хөө дег октаргайга ужудуп чорааш, Галилейниң кометазында-даа, изиг сылдыстарга-даа, чырычы чидип, кошкап турар цефеидтерге-даа, улуг болгаш чашканнанган сылдыстарга-даа душтувус. Чаңгыс-ла коргуп чоруур чүвевис — “кара үт” дээр өже берген кончуг улуг сылдыстарны оюп турдувус. Олар бисти сорунзалап апаар болза, өлгенивис ол, оон кажандаа үнүп шыдавас бис. Ол чорааш, чер кырында эң улуг саннар мында дээрзин билдивис. Сылдыстар саны-даа, оларның аразы-даа чүгле миллиардтарның миллиардтары болур триллиардтар деп саннар-биле илереттинер болду. Октаргайда чүү-даа чүве төнчү чок болганы элдептиг:

сылдыстар саны-даа, ооң бодунун хемчээли-даа. Ооң кадында, ынча хөй сылдыстарны бодат-биле эргип чорааш, чаңгыс-даа кижиге чурттап турар сылдыс тыппадыс. Октаргайда чааскаан улус-тур бис! Ынчан боттарывыс муңгарай-даа бердивис: изиг сылдыстар, соок октаргайның орнунга көктүг-шыктыг, доозун-довурактыг черивис-ле эргим кылдыр сагындырды. Сылдыстар дугайында чугаа узамдыгарга, кижиниң угаан-медерели дөгөйип, өзү-баары карарып кээп, ызы келиксээр апарды. Ооң ужурундан-на боор:

— Сен аан, Бады — дээн Чинчиниң талыгырдан дег дыңналган оожум үнүнден дүп чок октаргайдан караңгы өрөөлчө карак чивеш аразында эргилип келдивис. — Школа дооскаш, башкы боор болзуңза эки кижиге сен. Дыка чүве билир аан! — деп, ол кайгап чугаалады. Мен бүдүү иштимде база орта билбезим Бадының астрономия билирин кайгап олур мен. Бистер шунту ооң билииниң кезик-чамдыызынга-даа бырашпас болганывысты эскерип ор бис.

— Мынча хөй чүвени кайыын билип ап турар кижиге сен? Ачаң эртемден кижиге сен бе? — деп, Дарыймаа эзей аарак, баштактаны-дыр. Шунту Бадыже көрүнүп келдивис.

— Ачамда чүү боор, тракторист кижиге ийин. Номнар номчуур кижиге мен. Астрономия номнары — деп, ол илиг-даа хире көөргедиг чокка оожум тайылбырлады.

“Ы!” деп, караңгы өрөөл иштинге дыңналып турар кылдыр Эртек-оол, чажыт билип алган чүве дег, бодунга чугааланды. Ооң чанында кожа олурган Чинчи бичий чудуруунче эзээш, девидей берди:

— Ой, оолдар! Шак дүн ортузу чедер берген боор, чанаалыңар! — деп алгырып үндү. “Ык!” деп, мен кайда оорарымны сактып келгеш, ада-иемниң шириин арыннарын мурнумда көрүп кааптым. Канчап эжик ажыдып кирерил, ыянчыын аа!

— Мээң бажыңым озалааш, Чинчи сугга хонар болгандыр мен! — деп, Дарыймаа олудундан туруп келди. — Кас-оол биле Сөөскен-оол кожа силер, кады чоруур. Эртек-оол биле Бады чаңгыс кудумчуда, ындыг аа? Таанда корга бербес силер ыйнаан.

—Бис Эргек-оол-биле силерни чедирип каалынар — деп, Кас-оол уруглардан, балык чемнээн саарыгдан дег, белен салдынар хире эвейн-дир. Мээң Кас-оолду ам эдерер харыым-даа чок, ада-иёмге та чүү деп чугаалаар кижн мен. Кижн бо назыда мынчаар орайтап чораан эвес...

—А бис Сергей акым сугга хонар бис. Бажыңы бо дужу-вуста турганы чүл — деп, Чинчи база туруп келген тур. Кас-оол хейде-ле чөдүрген: “Моңу канчап дүн ортузу дээр боор, ам-даа хондур хөөрежир чүвевисти, уруглар” — деп, хомудалын чажылары-биле шала хааштай-дыр. Бурунгу хүн кижн бажы дег улуг баштыг бел ышкындыра бергенде, ынчаар хааштаар кижн чораан ийин. Шала туттунган бажың иштинден үнүп келгеш көөрүвүске, Сесеге кырында дээрнин көгү билдинип тур... “Бо-дур! Бо-дур! Доктаат!” — деп, кыдымда олурган кижим алгыра берди. Меңней берзимзе-даа, өөрөнгөн буттарым ала-чайгаар-ла сцепление биле тормозту базыптылар.

—Мээң дүжер белдирим бо болбас ийикпе, эрте халый бер часкан-дыр бис. Кыстаашкын дугайында чугаалааш. Шак ынчаар бир дугаар кыстаан кижн-дир мен, хо-хо-хо! Сөөскөн-оол Маңзыр деп кажан-даа ужурашпазывыс чадап чок ашак, ам меңээ чоок болу берген дег сагындырарга:

—Солун-дур, акым, аалга сени чедирип кааптайн аа — дидим.

—Ча, аза бээр чаш уруглар эвес кижн. Чурт дөө чырып турганы чүл. Байырлыг, че, оглум!

Машинамдан үнүп келгеш, солун чугаалыг ашактын чылыг адыжын туткаш, ооң чиде берген караңгы уунче көргөш, бажым көдүрүп келдим. Ай чок аяс дээр. Адырам, Чеди-Хаан даглар кырында бо, Поляр сылдызын тыварда, шаанда астрономия кичээлинде айтып турары болза..., “хымыштын” ужун беш катап салыптарга, тыптыр ужурлуг. Ага, бо ышкажыл! А ол дээрге, Бичии Чеди-Хаанның эн ужу сылдыс болгай. Ам кайы сылдысты тыптайн... оон өске сылдыстарның ады кандыг ийик аан моң? Дээр Оруу бо-ладыр харын, ону кым-даа болза кайыын чазар. Хы, бо ашактын чүве утпазын але, демги чугаазында Бады деп

оолдун шулту тайылбырын олчаан чугаалаар аан. Пуу хайт, мен астрономияга шуут пат киж иэс мен бе деп бодал бажымга кээрге, бүдүү иштимде каткым келди: кыстаашкын сылдыстар дугайында билигге чедирер база турган-дыр көрөм! Ам чаа дыннааным болуушкун чеже-чеже чылдар эрте-даа берзе, ооң сорунзазы хевээр арткан, мени безин олче сагыш алындырыпкан аан дээш, чүгле кырымда эвес, карактарымда база сылдыстар имилешкен оруум-биле улай шаап чоруптум.

Чотпуң-оол оглу ЧОЧАГАР

АЛАШ ХЕМНИН АЛА-ШОКАР ДАШТАРЫ

(Кыска чечен чугаалар)

*“Тос арт ажыр, тос хем кежир — талыгырдан
тоянчы оглуң сени бөгүн эргип келгеш,
күскү соокка чаактай берген эриктерин
күзүрүмүн күдүк басып ошкап тур мен”...*

*Күжүгет Үержаа оглу Антон,
“Алажымга”.*

Чарык

Делег-Хөл аксында хараганнар аразында малгаштыг орукка ногаан өңнүг “Москвич”, човууртаан киж и дег, ыыгайнып-ыыгайнып, хенертен өпеш дээш, кургаг дазырже үнө халып келген. Хая баарында даштыг кызааны эртип кел-ле, суг кыдыынга доктаай кааптарга, ооң соңгу эжиинден ийи киж и үнүп келген: бирээзи бежен хар үези, кажык ышкаш сөөк калчан баштыг, оңгак карактарлыг, арны-бажы, карааның көрүжү арагадан соолбураргылап калган, арган сөөк эр, өскези дөртен хар үези, арны-бажы силиг, кеттингени-даа шыырак “молдурга” дарга-ла хевирлиг. Көк чүктешкизиниң аары-даа кончуг. Мойналыкты ажып келгеш, кедээр үнген кызаа чоогага келгеннер. “Бо-дур, чээн. Чарык деп чер бо-дур, кырган-ачаң кыштаа” — депкеш, арган кара эр, эриннерин эмчийтир, курзук диштериниң орну

онгак кара апаргылаан аксын чөлбүйтүр химиренип, ыглай берген: “Ыы-ыы-ыы... Чуртумну көрөм. Чуртумну. Ээн калган, ээн калган... Чээн, ээн калган... Канчаайн че?..”.

Аскак-Чаңгының намдары

Саян сыннарының бадар талазындан эгелээн, дедир аастыг Алаш деп каргыраа кара хемниң ортан үезинде Узун-Кыйыг бажын эжелей төрээн, Чодураалыг-Ой кыштаглыг, Бай-Тайга, Кызыл-Тайга деп дагыыр тайгаларлыг эрниц эрези Часкылык деп эр чурттап чораан чүвең иргин эвеспе оо! Ушпа чөнүк Мандымаа, Быдыкай деп ада-иелиг, мурнундан дозуп кээр күзүн төрээн Күскүлүк деп акылыг, ай-хүн херелдиг Маажык деп алдын даңгыналыг чүвең иргин. Ал-боду кызыл чиңзелиг, үш карактыг алдын-доос чүү одагалыг, чаңгы дужаалдыг, айда, чылда эргип көөр, адап-сураар алды арбан ара-албатылыг чүвең иргин.

Маажык деп алдын даңгыназы-биле чурттаа-ла, аас-кежик деп кежикти тоткуже четтирип, алды оол, алды кысты төрүп-божуп, алды чүзүн малын түмени-биле өстүрүп, арбай-тараазын тарып чип, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо! Аскак-Чаңгының алды оглунуң ортуну Ала-Сай деп оглу шала өске аажылыг бооп төрүттүнгөн. “Эки улустуң багы ыяап-ла бир кижиге дүшкен турар” дээн ышкаш, чер кезиир тояанчы, дургун бооп чаяаттынгаш, төөгүдө кирген алдан-дургуннарга каттыжып, туттурбайн дезип тургаш, черге сөөгүн салган-дыр, а ооң оглу дургун-кайгал Ала-Сай оглу Чочагар дээрзи кырган адазы Аскак-Чаңгының оруун уламчылавайн, адазының соон салгап, база-ла чер кезип, тояап чораан эрниц эри боор чүвең иргин. Ынчангаш төөгүдө Аскак-Чаңгы дугайында, ооң төөгүлүг ачы-буянныг кылып каан ажыл-ижиниң дугайында эвес, ооң эрес-дидим оолдарының дугайында ырылар чоннуң сеткил-сагыжында артып калган чүвең иргин:

Артта-сында чода чыдар —
Ала-Сайның чодазы-дыр.

Чоогада чода чыдар —
Чочагарның чодазы-дыр.

Токтак-оолдун йөрээли

Күжүгеттерниң аттыг-сураглыг төөгүчүзү Токтак-оол тайга ээзи дииренден төрүттүнгөн, сурас кижиге деп тоолчургу чугаа бар. Ооң тыптып келген чылдагааны — Токтак-оол Тывада бүгү хемнерниң аттарын билири, безин чадаарда Ак-Бажы, Хан-Дээр, Аны ол ынчаар бичии-бичии хемчигештерни боду адап алган, беш салаазы дег билир де. Аңнап чеде бергеш, номчуур йөрээли бо:

Ыт-Суу, Хаван-Суу,
Ичин савазы,
Акпагаш, Аны, Ону,
Самына сазы,
Адыр-Тайга өршээвес эвес,
Адыргын-Тайга, Кудургун-Тайга,
Кара-Инек, Хан-Дээр
Чалбак кара бөрттүг,
чолдак кара хөрөктээштиг,
чамыктыг былдалыг боолуг,
чалчай саадактыг,
кара дазыл аяктыг,
кара дазыл тавактыг,
кара дазыл хымыштыг,
кара шайым хайындырып алгаштың,
чажыым чажып тур мен.
Будуктуг кара ыяштыг
буурул Таңдым,
будуунуң алдынга чажырбайн,
чаатызының алдынга чажырбайн,
ток дизе, доңга бажынче өршээп тур,
хак дизе, кара бажынче өршээп тур!
Өршээ, Хайыракан!

Бир чоок эжи кады аңнап чорааш, Токтак-оолдан айтырып-тыр:

—Эйт, Токтак, бо хемниң ады чүгө Ыт-Суу чоор?

—Мен бодум бодап алдым.

—Аа, чүге ындыг ат тывысканың ол, Токтак?

—Көстүк деп дижи калдар ыдым бар чүве, кончуг чушкааның, бо хемни кежип бар чыда, сугга кээп сала бээр болбазыкпа, бужараан мооман, хөк чоор, ындыг таварылга муң чылда бир катап таварышса-ла таваржыр, таварышпаза, олчаан таварышпас боор чүве — дээш, күжүр Токтаан этсевин чүктепкеш, бүдүү иштинде Ыт-Суу, Хаван-Суулап каап, калгып чорупкан дээр чүве.

Надежда АНТУФЬЕВА

БОДУНУҢ СААНЫН ӨТТҮР КӨРГӨН...

“Аргажок өлүртүр апарган мындыг кижиле-дир мен. Ынчаарга, сен мени аарышкылыг кылдыр өлүрбейн көр шүве?! Ылаңгыя дуу ол балды, бижек... Ии, балды-биле суг согарга, та кайы хире аарышкылыг боор чүве...”

Бо үстүндө сөстөр Шангыш Монгуштун “Үүлгедикчи” деп номунун бир маадырының чугаазы-дыр. Чүгле 3 чыл эртерге, шак ындыг хилинчектиг өлүмгө автор боду таваржы бээр мен деп каяа бодаан боор...

Авазы Валентина Бегзиевна — күш-ажылдың хоочуну, улус өөредилгезинин тергигини, ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы. Ол Кызыл-Мажалыктын № 2 школазында “Тыва национал культураны” өөредир шенелде ажылын чорудуп турар. Ук школаның чурт-шинчилел музейинин үндезилекчизи.

Ачазы — Василий Дүдүкпенович Барыын-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың Чазааның девискээр эргелелинин удуртукчузу. Ол ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

А Шангыштын бодун база суурнун хөй кезии эки билир. Ол Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, Санкт-Петербургтун театр академиязынга кирип алган (тус черниң агаар-бойдузунга таарышпазы-биле өөредилгезин ара каар ужурга таварышкан). Оон Кызыл-Мажалыктын Культура ордузунга ажилдаан. 1995 чылдан эгелеп “Хемчиктин сылдызы” солуннун корреспондентизинге ажилдап киргеш, сөөлгү хүннерге чедир ажилдаан. Ол кончуг хөглүг, баштак,

гитарага, хомуска ойнаар, ырлаар, каттырынчыг чүвелер чугаалаарыга ынак база баштак болгаш фантастиктиг чечен чугааларны бижип чораан.

Шангыш бичии уругларга хөлчок ынак. Кады-кожаларының уругларын бо-ла чыып алган ойнаан, ашкарып-чемгерген турар. Кыс дуңмазы студентилеп турар үеде оон уруун ийи айлыындан эгелеп азыражып каан.

Оглу чиде бээрге, ада-ие дораан-на милицияга барып демдеглеткен, билдириишкинни бижээн. Бо херекти истээри-биле арга-дуржулга чок, чоокта чаа школа дооскан бичии оолдарга дагзып каарга, ийи ай ажыг тудуп, удаажырадып каапкан.

Ол дугайында Валентина Бегзиевна мынчаар чугаалаар: “Оглувусту 3 ай чартык үе иштинде соксаал чокка дилеп келдивис. Харлыг турда, хар эрий бээрге, Кара-Хөл, Искра, Чадаанага (5 катап), Кызыл хоорай, Барыын-Хемчиктин бүгү суурларын, а Кызыл-Мажалыктың хос оклаттыгган бажыңнарын, подвалдарын, крышалар иштин бөлүктөр болуп үстүп алгаш дилеп турдувус. Оглувусту дилеп, тывар талазы-биле район, республика солуннарынга, телевидениеге чуруктарлыг чарлалдарны удаа-дараа берип келдивис. Оон аңгыда, дөстүг-чаяанныг караң көрнүр, төлгечи, хам, лама — хөй-ле кижилерден арга-сүмени айтырып, дуза дилеп келдивис.

Херекти кожуун прокуратуразынче берген соонда, ажыл илдеңи-биле чоруп эгелээн. А бир эвес кожууннун эксперт-криминалист эмчизи Крючков С.К. ажылынга ээ-харыс салгалыг турган болза, истелге оон-даа шуудап болур турган...”

Шангыш Монгуштуң читкениниң дугайында “Журналист” (№5, Москва) деп журналга парлап дыңнаткан турган. Ону ажык-чарлыг фондунуң камгалалының ажылдакчызы Борис Тимошенко ол сеткүүлдүн “Хроника беззакония” деп бөлүүнге парлаан. Оон ады өске өлүрткен журналистерниң санынга кирип, интернет-сайтыга көстүп келген.

Шангыш кижилерден өске, бир янзы сайзыраңгай, чечен-мерген, тывызык, оюн-баштак кижиге. Ынчангаш-ла боор, бир катап “Хемчиктин сылдызы” солуннун шаңналы дээш чылдың эртер маргылдаа мөөрейге редакторнун бир-

ле солун чүүлден бодап тывыңар деп дилээнге ол: “Хүрешке бир-ле дугаар октаткан мөгени шаңнаар-дыр!” — деп санал киирген.

“Чүге?” деп айтырыгга: “Тывалар шаандан тура аът чарыжыңга эң сөөлгү келген аътты ыяавыла шаңнаар чораан. Ол дөмей-ле узун хемчээлге эртип келген ышкажыл. А мөге кижии содак-шудакты кеткен соонда, дөмей-ле мөгелер санында кирип турар кижии-дир. Кандыг-бир идегелдиг хүрежир деп шиитпирни бодунга үндүргөн болгай. А бир дугаар хүрежип турар аныяк мөге үнгөн дораан октаткаш, бодунга бүзүрелин чидирип, ол хевээр хүрешти каап-даа болур” — деп, Шангыш шынзыктырар болган. Ол хевээр “Шангыштың шаңналы” деп тускай шаңнал Барыын-Хемчикте тывылган.

Кээргенчиг, чединмес, күш-шыдал чок кижилерге ол кезээде болчур чораан. Хан көрө албас, бажыңга хой дөгөрөргө, бажын тудуп бээринден безин ойталаар.

Ам “Шангыштың шаңналын” авазы тыпсып чоруур. “Мээң өскөн суурум Кызыл-Мажалыкта мээң оглумнун, мээң Шангыжымның амы-тынын каржы, дерзиизи-биле үскөн өлүрүкчү чурттап, чаным-биле эртип, харын-даа экилежип-даа чор ирги бе?” — деп хилинчектиг бодал күжүр иенин сагыш-сеткилин амыратпайн чоруур.

Шангыш бичиизинден тура сөөлгү хүннеринге чедир номдан чарылбаан. Ол төөгү-барымдаалыг, фантастиктиг база аңгы-аңгы чоннарның шажын-чүдүлгө талазы-биле номнарын хөйү-биле номчаан. Ооң сайзыраңгай, бурунгаар көрүжү номдан укталган. Бир-бир бодаарга, бистиң бо бачыттыг кудумчувуска ак сүлде-чаяяны-биле сынмастап, кара нүүрлүг идегеттерниң оруун дуй база бээрге, олар ону өш-биле...

“Тывада читкен ажы-төлүн дилээри — аваларның хууда салымы болуп артпышаан” деп “Азияның төвү” солуннун кол редактору Надежда Антуфьеваның чүчүлүндөн дончулаан очулга.

Ачалыг-Тей

Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суурдан Аянгаты уунче халдып ораарга, Ыйгылак ховузун ыйып кирип келген оруктун оң талазында борбак тей бар. Ооң адын Ачалыг-Тей дээр. Ында шаандан тура улуг кыштаг бар. Ам ында төрөл салгап, ук-ызыгуурунун улуг өдөөн ээн кагбаан Монгуш Болат Шалдаңмай оглу хууда хой-малын кадарып, чурттап олурар.

Ук тейниң аңының канчаар тывылганын ол мынчаар тайылбырлады: “Шаанда шагда бо тейниң баарынга чаңгыс уруглуг, каш өшкүлүг, ядыы ашак чурттап чораан чүведир. Чоок-кавызынга аалдар-даа чок, кадайы шагдала кызыл-дустай берген, ынчангаш чүглө бичии уруу-биле иелээ чурттап чораан ашак-тыр.

Бир-ле хүн ашак каш малын кадарып үнгөш, ол хевээр келбейн барган. Бичии уруг ол тей кырынче үнгөш, ол-бо бараан харап, ачайлап кыйгырып, ыглап-ла турган дээр. Ол үеде та чорук кижизи, та кайгал кижизи, Хемчик ол чарыынче бар чыткан чүве-дир. Ыйгылак ховузун эртип бар чыдарга, тей кырында бичии кижини “ачайлап” ыглап турган. Ачазы эдертпеске, ыглап гуарары ол-дур ийин моон дээш эртип чоруй барган.

Ол-ла кижини үш-дөрт хонуп чорааш, чорук-херээн бүдүрүп алгаш, дедир ээп чанып орган-дыр. Богда, Ыйгылак ховузунга чедер четпес чорда, хат-салгын аайы-биле “ачайлаан” ыы келген. (Ындыг-даа кээргенчиг, уяранчыг үн дыңнап көрбөөн мен, кижиниң куйга-бажы чыырлып, эъди-кежи соолаңайны бээр деп ол кижини соонда чугаалаан дээр). Орта чүве бе дээш, чедип кээрге, уруг тей кырында аксы-боксу тунар чыгаан, “ачайлап” ыглавышаан турган.

Чүвениң ужурун билгөш, уругну ушкарып алгаш, аалынга аппарып кааш, улус эвилелдеп алгаш, ашакты тыпкаш орнукшудуп, ол дөңгүр өскүс калган төлдүн амытынын алган дээр чүве” — деп, Болат акым чугаалап ораар.

Оон бээр-ле улус ол тейни Ачалыг-Тей деп адай берген чылдагааны ол чүве-дир.

Дой

(Амгы шагның тоолчугажы)

Шыяан ам! Чаа шагның чанында, амгы шагның артында “Мерседес” деп демир аъттыг, “особняк” дээр орду өглүг, коммерсант Коньяк дээр эрниң экери чурттап чораан чүвең иргин. Мурнундан көөрге, муң доллар шырайлыг Хойтпак-кыс кадынның чүвең иргин. Хойтпак-кыс кадын чеди чылдың нүүрүнде төлденмейн чораан боду бир-ле хүннүн экизинде төлдени-даа берип-тир оо!

Кырганнар бажыңында саадаан ачылыг өгбө Беломорнун саналы-биле чаш төлүн аныяктар Четушка деп адап алган. Четушказы харлап чорда, эге доюн эрттирер деп ашак-кадай дугурушкаш, эжелей төрөөн эрги чуртче, эш-өөрже, төрөл-держе алдын-сарыг чалалгаларны шууштуруп тарадыпкан.

Бир-ле дугаар улуг куда Технарь боду моорлап келген. Шампан баштаан шала сербээ Балтика, Водка, Прима, алдар-аттыг Гитара дээр артист эрни эдертипкен, каткы-хөглүг бо келген. Хойтпак-кыстың талазындан “боевиктээр” Божа дээрзи чок дээн семис ужа-төштү сирлеңнеди сөңнеп келген. Портвейн дарга белек-даа чок, бодум харын “подарок” мен диген хөөннүг, шөртеңейнип кирип келген. Дараазында аас-дылдыг, ааспырак Агдам акый Сарыг-Суг дээр чээнин чедивиткен чедип келген. Өөдежок Одеколон, Төнмес-Сарыг, Самогоннун чалалгазы чок-даа бол, хөй-биле хөлбеңейнип, дойже шупту бүдүү сыңнып кире берген чүвең иргин. Албыс аарыг, шала чайык Конопляны кызыдыр-ла кызып-кыйгаш, чартык шилди хойлаткаштың, чөптеп тургаш чандырыпкан. Чүү деп чүү дээр, чалатканнар хөй болган. Эът дээрге эът оваа, чаг дээрге чаг оваа. Арагазы – анаа далай!

Дой-даа дойлуп, орту кирген. Эзеңгизи элээн дыңзаан Технарь куда микрофонче чүткүп үнүп келген иргин. Кеткен хеви самдар-даа бол, арны-бажы хирлиг-даа бол, Технарь куда кымдан-даа хөй акша салгаш: “Чаг-биле аастарны дуглай шааптар ашак мен” — деп, бодун боду алгап-мактааш, олудунга таваар барып, таакпылап оруп алган. “Боевиктээр” Божа дээрзи хыы ханмайн, шош манап, даг-диджин чара дайнап, эзириктер аразындан эзир ышкаш харап орган. Технарьның эде каапкан эрбен сөзүн чылдакка хап,

Божа дээрзи Технарны “нокауттап”, бир “дарс” кылган. Аксы-мурну ойда-кайда аас-дылдыг Агдам акый Божа дээрзин сирбектээштин, боостаалап эгелеп-тир. Алдар-аттыг Гитараны Водказы ында шашкан. Бир-ле дугаар ужуп калган улуг өгбе Беломорну Примазы ында эттээн. Портвейн дарга шөртөш дээштиң, Балтиканың баарынче бар шаа-биле бир моңнаан. Шала кошкак Шампан тала шагдааларже медээлепкен. “Вороногу” халдып келгеш, Водканы “хептеп” алган.

Чаш төлдүн дою ынчап чаа-дайын шөлү болган. Чаңгыс чүгле “Кока-Кола” ханныг дойдан көк элээр, аныак кыс Фанта-биле пакет долу аштыг-чемниг бажыңыңа четкен-дир оо!.

Наркоша

Үш дүн ортузу. Уйгу чок. Демги кончуг оъттун сөөлгү “косягын” Уйнуk-оол бурунгу хүн-не тыртыпкан. Ам куруг. Дүүн үженип тура хүнзээн. “Курук” чажыт черлеринден оода чаңгыс “кропаль” ымыраа мыаа хире безин чүве тывылбаан: “Охо-хо, бичиини тыртыпса, ол-ла чүве дийин, уйгудүшче чындыннадып кире бээр. Ам дээрге, шала соккан өрге дег... Чогум ам каш чыл тыртып турар кижии боор мен, адырам... сес, тос, он чыл бе?! Эгезинде-даа харын “пацак” чорааш ийи-чаңгыстап, сөөлзүредир-ле харын амданын ап, езулуг “наркошка” апардым... Чок, наркоман боор бе, анаа кижии-дир мен. Чаңгыс-ла мен чашпан тыртып чоруур эвес?

Уйнуk-оол орундан тургаш, суугу аксыңа барып таакпызын тырта берген.

Уйнуk-оол ам үжен харны шагда ашкан. Кадайы ону каапкаш барган. “Кончуг наркоман чүве!” Кадайының сөөлгү сөзү ол болган. Уйнуk-оол эр шинчи-шинзэн шагда оскунган; орустаарга, хоочураан “импотент” болу берген. Арын-баштың кежи куу-сарыг, өлүгленчек. Сөөлгү үеде баш дүгү база дүжүп эгелзэн. Чүнү-даа кылыр хөңнү чок, чыдыннаар чаң база тып алган. Чашпанын тыртып алгаш, чемнени бергенде, ана езулуг хаван, дүвү чок хырын. Өкпе-хөрзэн база шагда-ла “олуртуп” алган. Чашпан дээрге таакпы эвес, багай хөректи ша-даа чедирбзэн. Куруг черге шугулдап

хорадаар азы утка чок каттыргылаар. Удуй бергеш, одуг кижиге дег, чулчурткайнып чугааланыр аарыг база тып алган.

Чажыт эш-өөрүнгө көөрдө, оранчок улуг, кырган көстүр. Чалгаазындан идик-хеп хамаан чок, салын безин чулүвестээн. Салдыг, дүккүр улус чоруур, ындыгларга сал деп чүве черле тааржыр. А Уйнукутун салы чаңгыс аай дең эвес, чүк бүрүзүндөн бөлүк-бөлүк, тарамык үнөр болгаш хевир чок. Уйнуку оозундан чалданмас, салын сарбайты тудуп алган чыдар.

Чашпан чыыр, чашпан бажы дүрбүүр-нуугуур үелерде Уйнуку-оол мүн-не дирлип, кезээзи хайнып кээр. Уйнуку-оолдун чаңгыс эки чүвези бар — телевизор кылыр! Оон ачызында харын ишти тынныг чурттап чорууру ол. Бир катап үш-дөрт кижинин тыртар чашпанын кара чааскаан чазыйланып тыртып алгаш, телевизор-биле үрелдежи берген. Мээлик, чайык угааны-биле телевизорнун та чүзүн канчапкан, хенертен ток эвес токка чаа-ла соктурган. Уйнуку-оол дораан-на сергей хона берген. Токка соктурган соонда Уйнуку-оол...

Пропхротрол "

(хөөредиг)

Корреспондентилеп ажылдаа-ла, сес чыл чеде бердим. Ол чылдар иштинде кандыг онзагай солун улуска ужуражып, душпаан дээр мени. Бир-ле катап Сидоров дээр сураглыг совет эртемден-биле ужуражып, чугаалашканымны сактыр-дыр мен. Ынчан ол бистиң "Үш-Белдир" аржааны-выска курорттап алыры-биле келген кижиге чүве-дир.

Ону сураглыг эртемден кижиге деп дыңнааш, сонуургалым кыптыга бербес чүве бе. Харалаан, мээң ол эртемденниң дугайында бижээн чүүлүмнү чырыкче үндүрбээн чүве. Этиктиг мөзү-шынар талазы-биле бижээн чүүлүмнүн шала "аскап" турарын даргаларым ынчан меңээ ажыгы-биле чугаалаан улус.

Оон бээр элээн үе эрткен-даа бол, Сидоров деп элдепей-лиг эртемден дугайы силерлерге каксы-даа бол таныштырып көрейин.

Сидоров бүдүн делегейде кара чаңгыс думаа шинчилек-чизиге эртемден кижиге-дир. Мерген угаанныг Сидоров

эртемденниң чугаазы-биле алырга, хензигие быт оглу сирге безин думаалыг бооп турар. Ынчан бодум хуумда думаа дугайында чүү-ле солун-сеткүүл парлай бээр деп иштимде бодаан кижиге мен. Ынчанга: “Думаадан өске бир солун чүүлден сонуградып көрүңерем” — дээш, үн бижидер херекселим белеткей тыртып алган мен.

Сидоров орта: “Думаа дугайында дыннаксаар хөңнүңер чок болза, кижээ шаптык катпайн, ынаар-ла орууңар оруктап чоруңар!” — дээш, хая көрүндү. Ам канчаар, алыс черле эртемден кижиге-биле аас былаажып орган ажыы чүү боор дээш, мен база чуду-каразынче кирипкен мен.

Думаада “пропхротрол” деп эм шынарлыг, эң ховар бүдүмелдин бар болганын бо эртемден илередип тыпкан кижиге-дир. Думаада ол ховар бүдүмелдин барын илередип тыварындан аңгыда, ол бүдүмелди думаадан болбаазырадып тургаш, тускай эзилдирийин аңгылап үндүрүп ап шыдаан кижиге база-ла Сидоров болган. Бодунуң бо чоруткан эртем-шинчилел ажылы дээш ол Нобель шаңналынга чедип, бир миллион доллар акша-биле шаңнадып, делегей чергелиг атсураглыг эртемден апарган. “Бир миллион акшанарны канчанган силер?” — деп айтырган кижиге мен. Сидоров ыт чокка айтыр салаазын думчуунче ханыладыр кирип супкаш, чушкуп чоруй, салаазын дедир уштуп эккелди. Оон салаа бажында думаазынче айыткаш, чугаалады:

— Думааның чажыды чаңгыс чүглө “пропхротрол” эвес болдур ийин, күжүрүм. Думааның чажыттарын ажыдып тыварынга чүс-чүс миллионнар херек апаар. А шаңнал акшамны шинчилел ажылынче шуптузун шилчидип, чарыгдаан мен! — дээш, менче чоргаар көрдү. Эскерип орарымга, черле чүве мегелээр хире эвес ашак болду. Салаазында думааже элээн үр ханы бодамчалдыг көрүп орта, ол чугаазын уламчылады:

— Япон экономистерниң санап турары-биле алырга, ийи муң чылдардан бээр бир грамм кадырып каан думааның өрттээ бежен доллар чеде бээр деп турар. Думаадан “пропхротролду” аңгылап болбаазырадырының аргазын билир кижиге чүглө мен-дир мен. Ынчанга иштики-даа, даштыкы-даа бизнесменнер мени көгүдүп, чашпып, хинчээн көрүп турарлар.

Бразилиядан бир капиталист бай идегет бир кил кады-рып каан думааны чыып алгаш, кады ажылдаалы, акшанын чартыы сээң боор деп көгүдүп, чаннып шаг болду. А мен чиижең садыгжы-даа эвес, мен совет коммунист эртемден кижидир мен! Бодумнуң төрөөн совет чонумга бараан болуру-биле каяа-даа кирдим, кымга-даа ужураштым, шуптузу хая көрнүп, мени бүдүү каттыржып, кыжырыыр улус чораан. Думаа деп бойдустуң боду чаяап каан эртинезинге кам чогувус таан чөгенчиг-дир. Чер болганда үй-балай сиңмирип, бышкырган улус көргенимде, өжээн-кылыым ала-чайгаар хайныгып кээр...

Сидоров эртемден шын-на сеткилден хөлзей берген боорга, чугааны соксадыр ужурга таварыштым. Эртемден бажын куду халайтыпкаш, кезек ыт чок оргаш:

— Оода силер, корреспондент кижидир эртип алгаш, чүгө думчук аржыылы чок чоруур силер, чөгенчиинерни — дээш, чап-чаа думчук аржыылын менче сунду.

Ыяткаш, четтирдим дээрин безин уттуп алган болган мен. Сидоров эртемден ам бо үеде бистиң аравыста чок.

Хөөкүй ол-ла хевээр “пропхротролдуң” чажыдын кымга-даа ажыдып бербээн дээр чораан, омаа хоң! Бистиң чуртта кижилерниң угаан-бодал сайзыралы ону үнелеп билги дег өспээн боорга, ынчанган чадавас боор. Байгы кежиивисти доуракче дүкпүрүп чоруур кончуувусту чүү дээр...

Салчак МОЛДУРГА

Өгбелерим өртемчейн

Эпитафия

Өскөн чурттуң бедийн ээлеп,

Өрү чыдар эки-даа ыйнаан.

С. Сарыг-оол. "Алдын-кыс".

Өгбелерим, төрөлдөрим адын шыгжаан

Өскөн-төрөөн Тывамда бир хемчигеиш бар.

С. Пюрбю. "Эъжим".

I

Какпак көк дээр, харлыг сүүрлер дөлеминде

Кадыр-Ужу, хомду ышкаш Дөң-Шөл бо-дур.

Алдын хүн ооң эртенниң-не сиртин шонар,

Ажарда-даа, кежээниң-не херел чадар.

Өгбе, өске — кым-даа дижик, мында чевег

Өрү чыдар болганында талаар чүл аан.

Үе-шаанда ээзи дайын-дажаңнардан,

Үүлезинден барганын-даа канчап билир.

Мага-бодун көскү черге шеверлээрин

Маадыр кижиги айтып, чагаан база магат...

Өскеп-бадар оруум аксы шак бо черге

Өйлөп-өйлөп доктааш кынныр чаңчылдыг мен.

2

Ак чаъс соонда челээш дөңнү куржавыткан,

Агы, чашпан шалың силгип, айыс челбээн.

Аъдым кастааш, инек-дашта янчыыр соруп,

Ажай-буурул дагларымны сактып ор мен.

Бо-ла кавы базырыктар, хорумнарны
Потапов-даа, Грач-даа¹ шинчип төтпээн.
Моон каш-ла бырыстаада ыргак кәжээ,
Бодавыже, төөгү шыгжап чыдыр болбайн.

“Кавказта дег үнүш, чиңгис, чаат үглээн
Кайда-ла бир чалымнарда чажыт орду
Кайы дүптен чурук, бижик-биле байлак
Кайгамчык бо чуртта канчап таан чок болду?”

Ынчаар бодап, дүне туржук, хүндүс безин
Ында-хаая дүжей бээрим өргээлерниң
Дарийгизи-биле душчуп, тажызы дег,
Тала, эл-хол чоруурувус таалал ийик!...

... Черлик орду эжи чыйгаар ажыттынар —
Чеже өрээл, кандыг эт-сеп, чепсек чок дээр!
Сыңыйда дег хей-от чыры карактарга
Чылчырыктап, чыжыр алдын, мөңгүн саарар!

Арбын аъш-чем, суксун ширээ, доңга санай,
Амдан, чыды арай чиктиг — билдинмес де!
Бажыңның суг бүлгүрүлген сесерлиинде
Бажымдан-даа улуг чимис, каттар турар!

Кудай ажа, делгем, чырык сонга тырта
Хува, коңга... дүрзүлүг-даа чечектер бар.
Дарийги, мен олардан кээп айыс алгаш,
Дашкаар, чүг дег, ужуп үнүп, селгүүстээр бис.

Бо-ла Мөңгүн-Хайыракан, Ширээ адаа
Болбаазыраан кода-шивээ болу-даа бээр.
Чажыт, хыл дег, көвүрүглөр, чада дамчааш,
Шамбалага эккеп чорда, могаан боор мен:

Аржаан сугга дарийгим кыс артыжап чуп,
Айызааштын, бөмбүрүк, каас дуганнарлыг,
Челээштелген дөргүн-хоорай кыры-биле
Черимдиве харбаан дег бол, чырыш кынды:

Курбустунун алдын кирбик шөйгөн хүнү
Кулбуртпушаан, сонгаар, көк дег чуулгалакта,
Кедек менгим кырындыва чайыр саарып,
Херелдерин менче чажып турар болду!...

3

...Дужумда куу шөлчүгөшче шырга изин
Дугуй чидир таптап, шыырлаан үеден бээр,
Эргижирээн хөөрде хамык өгбелерге
Эпитафия² — шүлүүм сомнап доозуп ор мен.

Белдир-кода³ чевээн ачам өскелевээн,
Мени ажыр ийи эр ам — суурже тырта.
Авам, улуг угбам, акым бо дөң ужу —
Аймак-төрөл мортуунда — моон каш-ла базым!

Артканывыс салгал улап, мандып чорда,
Ашак мээн-даа аъдым бажы хояр хүн кээр.
Дөң-Шөл ынчан дөжек, сыртыым апаардан бээр
Төрээн черже аян-чоруум, ырым боолбас!

Сөглөп каайн: төрүттүнгөн,
Сөөк-даа салыр хөрзүнүм бо.
Чөөк дег агы — айыс, шуглаам,
Чөөн чүк хүнү — мөңгө чулам...

...Кертик кара бууралар дег хөлөгелер
Кежээкиниң кызыл сорун балаалакта,
Ак туң Мөңгүн-Хайыракан, сында оваам,
Аймаам уунче мөгейгилээш, аъттаныптым...

1. Л.П. Потапов, А.Г. Грач — Тываның төөгү турас-
каалдарын шинчилээринге улуг ылаң-хуузун киирген, делегей
чергелиг эртемденнер.

2. Эпитафия — чевег-хөөр чогаалы.

3. Белдир-кода — мында Кызыл хоорай
1996, кцске чыл, 3 ай 21-31, Кызыл.

Сонеттер

Агайы боор эшти киж
араганы сөңнеп тургаш,
ушпас-турбас маадыр эрни
ужурлап каар тоол-даа бар.

Ол-даа харын тоол-домак
ожаадып каан кичээ болбайн.
Ынчалза-даа бодап кээрге,
ындыг төөгү төнмээн ышкаш.

Арагага угаан алдаан
ашак-кадай өлүржүп каар.
Ажаап келген хөөкүй чону
ажыг сугнуң хайы дижир...

Доңгайтыпкан дашкада эвес,
доңга башта ужур тур боор!

Мокураңнаан морзук ышкаш
молдургамны мунувуткан
ховужукта хойлар дозуп,
хокпаңнадып чоруур-дур мен...

Өндүр кода-хоорай черде
өдексиш дээр чыдым читкен,
аккыр чоорган эштип алган
амдыы дүжүм дүжээн болдум.

Албан-ажыл аайы-биле
аалымдан ыраан-дыр мен.
Инек сагбас, кымчы тутпас
интеллигент болган-дыр мен...

Баглааш кадаар өдээм кайыл?!
Бажын саваан аъдым кайыл?!

Сеңээ бижээн ырым-шүлүүм
сеткилдерге чаңгыланып,
көжээ дашта бижимел дег,
хөй-хөй чылда артар магат.

Чазын үнген чечек ышкаш,
чаагай оштуг одуруглар
эриннерден дүжүп чорда,
эжим сени кагбас боор мен.

Канчап билир, кажан-на ийик,
караш кындыр асчы берзе,
мээң бижээн сонедимге
мени эрттир чурттай бээр сен.

Ынакшыл — ол мөңгө турда,
ыры, шүлүк кайын үстүр!

Мария КҮЖҮГЕТ

Демир-орук шүлүктери

Демир-орук соңгазындан
делегейни көрүп чор мен.
Хөртүк харга бастыртыпкаш,
көжүп калган көдээ суурлар,
чалым-туруг хаялар дег,
чараш, бедик бажыңнарлык
улуг, чырык хоорайлар
удаа-дараа эрткиледи.
Калбак-делгем шынаа-шаттар,
хадыңнарлык арга-арыг...
Кайда-даа иш хайнып турар,
карак өөртүр чүве-ле хөй.
Меңээ эргим, таныш овор —
бедик даглар көзүлбейн-дир.

Одурту-ла чоруп кээрге,
орук улам шөйлүп олур.
Оранымның делгемин ой.

Ол-ла улуг оранымда
ораам четпес, шымчым четпес,
ойнап эстээн доозун дег мен.

Хөөкүй мээң хензиимни ой.

Сагыным

Черниц черинге
чедип келге-ле,
черим сагыным.

Черим сагынгаш,
сеткилим дойлурга,
сени сагыным.

Сени сагынгаш,
сеткилим саргыырга,
чажым сагыным.

Черим сагыным.
Сени сагыным.
Чажым сагыным.

Өскен черден ыраан тудум,
өзүм-баарым куюмнады.
Дүвү доскан узун орук
дүвүрелим оттурупту.

Хыраа-харлыг хову-шөлдүн
кызыгаар чок делгемнери,
кууарган арга-ыяш
кударалым кылыннатты.

Демир-орук дугуюнун
дески даажы өпейледи.
Орук чартыын ам-даа эртпээн,
оожургал менде келбээн.

Чүгле чаңгыс чырык бодал
чүрээм чүглөп, көгүдүп чор:
“Улуг, чырык хоорайда
уругларым манап турар...”

Меңги ООРЖАК

Үстүү-Чээгой

Кидис өгте кышкы кежээ мени уткуп,
хиним кескен кырган-авам кайда боорлаан,
когурумнап, хадымырлап чытса-даажок,
хорум-даштыг Чээгоюм уткуп алды.

Тос-тостуң соогу-биле чаржалаштыр
тос хемни кеже берген аагым харын
түрлүг пөштер көксү-хөрээн өйүп чор боор —
дүш-түлден эзимнерим ыравас-тыр.

Өртемчейни танып билген хонаштарым,
өртег-сүзүүм баганазы Үстүү-Чээгой,
сагынганым часкы өйнүң сарыг суу дег,
чарык, чоога, ийлеринге ойнап алыйн.

Хондур куткан хиреде-ле,
буукканын чазып чадаан
булут, туман чоорганымда
козур даглар — таалалда.

Шындазынның чыварындан чагыг-сөзүң,
шынап, ынчан билгеш, ынаам киткээн.
Довуктар дег таскылдарың кезик-чамдыы
тояп чоруур Меңгиң-дир мен, Мөңгүлээм.

Далаш

Кууарган кышкы хүн бол,
кудумчуда кижиге арбын.
Чугаалажып алган-даа дег,
шупту бачым, дүвү-далаш.

Маңаа бо-ла таваржырым
башкы чээним чаным-биле
эгийиш-тыныш, чолдаңайнып,
элээн далаш каржып эрти.

Аадаңын колдуктапкан
аажок семис Кара-оол дарга
менди солчуп, эрте дүшкеш,
“Мерседесче” караш диди.

Хоор-Дайның суглуун суккаш,
колуннарын дыңзыдыпкаш,
малчын акым аъттаныпты,
база далаш сидирт диди.

Амыдырал хайымында
аай-дедир шупту шуушкан.
Ашак-кадай, ажы-төл-даа
амыр-дыш чок, дүвү-далаш.

Нина ЭРТИНЕ

Куларалым

Аъдың бажы чалыы шаанда хоя берген,
амырагым, сени чүгө дилээрим ол?
Алдын-сарыг хорагайлыг шак бо аян
аныак шет кылдыр сени хуулдурган бе?

Сеткил-хөңнүм куу кужу хунук ырлап,
чечен шүлүк ширтээн сырып, сиилбиир дээн бе?
Дакпыш хөрээм өйүп чөрүүр бодалдарым
дадаазынын — доңун чежер дээни ол бе?

Эрте күзүн манган куу куш ыы-сыылыг
эргимимни чалгынынга ашпарганын
эскербес-даа, биликсевес муңгак хөңнүм
эртен база мени эkkээр чадавас-тыр.

Хүрөң-оол ОЮН

Угаадыглыг одуруглар

Чыжыргана тенниг,
чырыткы херелдиг.

Хат хадыыр,
хараган бажы шимчээр.

Тараа соктаан кижиге тодар,
дага соккан кижиге шевер.

Оорнуң оруу муңгаш,
оруктуң ужу төнмөс.

Деспиге тараа челбиир,
тевеле аал көжүрөр.

Үстүг чем амданныг,
үттүг ыяш курттуг.
Үүргенеден балык тыптыр,
үрезинден дүжүт алыр.

Чагган хар эриир,
чанган куш келир.

Сөс уткалыг,
сөөк эъттиг.

Дазылдыг — быжыг,
дары ыштыг.

Тоол төнчүлүг,
доорбаш тырыкылыг.

АРЫСКАННЫҢ АМЫРГАЗЫ

Юрий ДАВАА

Сен чогуңда

Эргим эжим, сен чогуңда,
эрэленген бодалдарның
ээреминге дүже-дүже,
эштип чораан амытан дег,
эрик дилеп, пат-ла боор мен.

Эргим эжим, сен чогуңда,
эзиминден чара үнген,
ээн хову ортузунда
ээр чаңгыс хадың ышкаш,
эстеп-хадып, пат-ла боор мен.

Эргим эжим, сен чогуңда,
ээремчик дузаанда
эрээн-шокар ховаган дег,
ээртинип, орааштынып,
эрээленип, пат-ла боор мен.

Эргим эжим, сен чогуңда,
эдир булут аразындан
эртенги хүн херелинге
эрте частың дожаңы дег,
эрип чадап, пат-ла боор мен.

Эргим эжим, сен чогуңда,
ээнзиргей аңгыс шөлде
ээртинип, доңгалчыңнаан
эжин чоктаан дуруяа дег,
ээдереп, пат-ла боор мен.

Раиса ЛАМАЖАП

Чүгүлүг кужум менден калбас

Карактарың сылдыс ышкаш
каттыраңнап чырып чору.
Баштайгы мээң ынакшылым,
баарымның көгү болдуң.

Ырлыг-шоорлуг чорааныңны
ында-хаая сактып кээр мен.
Өзү кара өлүм сеңээ
өзен аксы ээледип каан.

Чаңгыс арткан дуруяа дег,
сарыым сени эргип чор мен.
Чүрээм кошкан ынакшылым,
чүглүг кужум менден калбас.

Шойдак-оол ХОВАЛЫГ

Чагырга чок ынакшыл

Чаъс тоовас, соок билбес,
шаа төнмес, удуттунмас,
чалар от дег кыптып турар
чалыы назын магаданчыг.

Хүлүп-баглаар арга-даа чок,
күзел-сорук чүткүп турар
чалыы, хып дээн назынымда
чаңгыс кыска ынак чордум.

Чүге-ле ийик, аңаа деннээр
чүм-даа чок деп санап чордум.
Ынчангаштын хөлүн эрттир
ыттавайн эрттирдим-даа.

Ооң ужун мээң буруум
орук ийи тарады-даа.
Ажы-төлдүг, өглүг-баштыг,
аңгы-башка чурттап чор бис.

Уругларым өзүп орлар.
Улуглары школада.
Хепкерип каан ойнаар-кыс дег,
хеймер кызым үңгей берди.

Кара чаштан ынакшааным
кайгамчыктыг чараш кыс сээ
кады чурттай бербезе-даа,
кара бодаар сеткилим чок.

Чагырга чок ынакшылга
чаяаттыңган хөөкүй кижиги,
бодамча чок базым кылбайн,
бодуңну-ла бодуң хынан.

Зоя ДӨНГҮР-ООЛ

Бурган шиитсин

Аравыста, ажил-иште
дыңнаксанчыг чүү бар дээш,
дегийт дүрген медээ дыңнап,
телевизор ажыдар сен.

Ында үптээн, мында боолаан,
ынча кижиги хораннанган,
ава кижиги хензиг төлүн
“арыгланыр” черже октаан...

О, Бурган!

Кандыг халап, каржы сеткил
карааң дуглаан ие боор сен!
Диригге-ле төлүн октап,
диттигиптер ава боор сен!

Азарганчыг бурган — төлүн
ава сенден өршээл дилээн
алгызының кээргенчиин,
дүнелерде тургуза соп,
дүвүреди бербес-тир бе?

Делегейде эң-не эргим
“Дээди бурган чаяакчы” деп
чоргаар атты бужартаткан
чолу кара иелерни
сон даарта Бурган шиитсин!!!

Олег МИЖИТ-ООЛ

Кадыг час

Кара черни шуглаан хары
каап чадап, эривестээн,
кавыскылап, хадымырлаан,
кандыг кончуг кадыг час боор.

Каш янзы чараш ырлыг,
кайгамчыктыг куштар чок дег,
каарган биле кускун эдер
канчап барган муңгак час боор.

Каптагайның эргилдезин
кайгап-харап оар эвес,
кадыг часта каш хоюм
канчап менди азырап аайн.

* * *

Чаш кижі бурган боор деп
шаг шааның угаадыында
салым-хуунуң эң дээди
чаяалгазын ынчаар алгаан.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ

Кударалым уттундулар

Буурадан булут үнгөш,
муңгашталдыр бүргей-ле бээр.
Кызаңайнып, чыжырткайнып,
хыйлангаштың туруп-ла бээр.

Дымырадып чоруй-чоруй,
дыыладыр куда кааптар.
Чанагаш оол ажык черлеп,
чаглак дилеп халып орар.

Кезек чаашкын эрте берген,
кескен сиген өдүп калган.
Хеви чок эр дидиреп ор.

Куу булут көже бээрге,
кудай багы арлы-ла бээр.
Кударалым уттундулар.

**А. Өнөрчимэгний кайгамчыктыг
салым-чаяаны**

Төрүттүнген чери. Төрелдери

Хамыкты кайгаткан кайгамчык салым-чаяанныг кыс

Лүүрэвийн Өнөрчимэг 1967 чылдың алды айның беште Моолдун Өвөрхангай аймактың Хар хорин сумуга төрүттүнген. Ооң ада-иезинин алыс чурту – Баян-Өлгий аймактың Цэнгеэл сумузу, тыва уктуг улус. Ачазы Б. Лүүрэв биле авазы Д. Дүүрэн оларның өг-бүлөзи улуг, он уруглар-лыг Л. Өнөрчимэг алды дугаар уруу. Хөй уругларлыг болурунун ожу уруг-ларының аразында Л. Өнөрчимэг, оон угбазы Л. Өнөрчулуун, дунмазы Л. Өнөрхуяг деп адаттынганы анаа эвес.

“Өнөр” деп моол сөстүң утказы хөй өг-бүлө, хөй уругларлыг дээн уткалыг. Тыва дылда безин “өөр-өнер” дижир ийик. Чимэг дээрге “каасталга” дээн моол сөс-түр. Ынчангаш Өнөрчимэг деп ат “хөй каасталга” деп очулдурттунар. Өнөрчимэгтин мынчага дээр чуртталгазы, шынап-ла хөй каасталга-биле шиметтингени тодаргай.

Л. Өнөрчимэгний ачазы Б. Лүүрэв моолдун уран чурулга сургуулун баштай доосканнарның бирээзи. Арат шеринин “Белек тураскаал болгаш хол уран чүүлүнүң” салбырында чурукчу-каастакчы бооп ажылдап эгелээн. Оон дараалаштыр ол чагырга ажылынга хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг ажылдап келген. Уруу чурулгага сонuurгалын, мергежилин эң баштай ачазындан өөрөнгөн. Авазы Д. Дүүрэн “Бээжин–Улаанбаатар – Москва” демир-оруунга (поездиге) аъш-чем кылыр мастер бооп хөй чылдарда ажылдаан. Ол танцы-самга ынак, бедик мергежилдиг. Уруу Өнөрчимэг авазының танцы-сам талазы-биле салым-чаяанын эдерип өөрөнгөн.

Чаш болгаш аныяк чораан чылдары

Л. Өнөрчимэг эң баштай 1970–1972 чылдарда Улаанбаатар хоорайның 73 дугаар уруглар садигинге баштайгы кижизидилгени алган. Ол бир хар алды айлыындан эгелээш чүве-бүгүдени сонуургап тудуп, суйбал кайгаар турган. Ол болза, ооң чурук чуруурунга баштайгы базымы болган. Садикке тургаш-ла, ооң чураан чуруктары садиктин көргүзүг самбыразындан дүшпес турган, үргүлчү чаа чуруктар немежип турган.

1975-1985 чылдарда Улаанбаатар хоорайның 53 дугаар ортумак школазынга өөренип турган. Ол 1979 чылда баштайгы шүлүүн школага бижээн. Ону бижиирде, солагай холу-биле бижээн. Черле школага өөренип тургаш, оң, солагай холдары-биле деңге бижиир турган. Ооң ол баштайгы шүлүү бо. Очулдуарын оралдажырымга, мындыг болган:

Ие чер ак-көк көстүп турда,
Ие өртемчейге төрүттүнген мен.
Ие делегейге мен өөрүп байырлап,
Ишти-хөңнүм, каткы-хөглүг сергек турган.
Мен бо төрөөн чурт, хоорайымны
Мээң чонум чурту, хоорайы деп
Медереп бодаар тур мен.
Мен чуртка-даа, хоорайга-даа төрүттүнген,
Мээң төрөөн чуртум — бүгүдениң чаагай чурту.

Шүлүктүң адаанга: “Силер мээң бижээн шүлүүмнү номчааш, кайы хире чогулчалыг болган-дыр, бо шүлүкке кандыг ат бээр силер? Ооңну чагаага бижиир сен. IV.3-те чогааткан. Кичээнип, мээң бо шүлүүмнү кадагалаар сен” деп бижип каан болган. Ол чагыгны бодааны ол ийикпе, бо шүлүктү ооң ачазының төрели акызы Б. Цэнд-Аюуш мынчага дээр кадагалап чораан болган.

Шүлүкчү баштайгы салым-чаяанын моон эгелээш, чүс ажыг шүлүктү солагай холу-биле бижип, чурук каасталгазын солагай холу-биле бижиир турган. Школачы чылдарда бичии уругларның чурааны чурук делгелгезинге киржип,

хана-солуннун редколлегия кезигүүнүнге соңгудуп, хана-солуннун каасталга, шимелдезин кылып турган.

Уран чурулгага хандыкшыл

Ол садикке тургаш-ла, чүве бүгүдени сонуургап кайгаар, тудуп суйбап көөр турган деп үстүндө бижидим.

Л. Өнөрчимэг 1980–1985 чылдарда Улаанбаатарда Профэвилелдерниң культура төвү Ордуга уругларның чурулга бөлгүмүнге өөренип турган. Ооң башкызы, чурукчу Л. Дамдинжавтың өөредии-биле скульптурага өөренип, тудуп эгелээн. Баштай туткан скульптуразы “Сарлыкты” гипс-биле туткан.

Чурулга бөлгүмүнге өөредилге дооскан соонда, чай кадында-ла бир-ле дүрзүнү чуруй кааптар салым-чаяанның чурукчу болу берген. Өске чурукчулардан ылгалыр ооң онзагайы болза, ол оң, солагай холдары-биле бир чурукту деңге чуруур, буду болгаш аксынга бийир, карандаш кызып алгаш чуруур, суг кырынга хемелеп чорааш, суг адаанче шымны

бергеш чурууру. Ол аъттын кара маңы-биле халдып чорааш, каш-даа чурукту чуруй тыртыптар. Ынчаар чуруурунга чүгле секунда чарыгдаар турган. Улуг чурукчу эртемденнерниң чугаазы-биле алырга, ындыг хөй талалыг салым-чаяанның кижиле делегейде чок дижир болган.

Л. Өнөрчимэг чурукту гуашь, беге, орус тушь, фломастер, өңнүг кидис бийир, үстүг бала, хөмүр карандаш, графиттиг карандаш — мындыг херекселдерни ажыглаар турган. Ооң “тос эртин” дээр көргүзүглери (арга-

лары) дээрge кандыг байдалда канчаар чуруур темалары болур:

1. Дески камнап чурук чуруур (ийи холу-биле деңге ийи ангы чурукту чуруур).

2. Карак көрүжүнүн хемчээлинге сыңырып чуруур (аас-биле чуруур).

3. Чижеглеп бодап чуруур чурук (каракты караңгыладыр дуй шарып алгаш чуруур).

4. Шимчээшкинге таарыштыр чуруур чурук (аътка халдып чорааш).

5. Аар туруштуң чурук чуруур (чаңгыс бут кырынга туруп алгаш, өске бир буду-биле чуруур).

6. Уран бодалдың чурук чуруур (кижинин холунун үжүүн көргөш, таарыштыр чуруур).

7. Чүстөр болгаш даяг-биле чуруур чурук (эгин, баш, шенек, дискек-биле дээн ышкаш).

8. Албан-биле туттунуп тургаш, чуруур чурук (суг кырынга хемеге чайгадып, суг адаанга бодун шимчетпейн быжыгланыры).

9. Далаш-биле дүрген чуруур чурук (суг иштинге).

“Сугга чурук чуруурда, баштай эштип өөренип алган мен. Хемеге олуруп алырга, сугнуң чалгыынга хеме ыяап шимчээр, суг иштинге шимчевес кылдыр бодун быжыгланыры, чырык биле тынышты таарыштырары берге” — деп, Л. Өнөрчимэг чугаалап турар. Суг иштинге чураан чуруун сугдан үндүрүп көргөш, өөрээнинден өрү халып, карак чажын дамдыладыр таварылгалар турган дижир.

Л.Өнөрчимэг танцы-самга, спортка ынак

Л. Өнөрчүмэг 1986–1992 чылдарда башкы институтунун студентизи. Школачы-даа, студент-даа чылдарында уран-чүүлге база салымныг чораан. Эң-не баштай Моол улустуң уран-чүүлүнүн улуг байырлалынга Бурят улустуң сураглыг бир танцызын күүсеткен, тергииннерден тергидеп, алдын медаль алган. Танцы-самны авазындан өөрөнгөн дээн бис. Бо баштайгы түннели. Хоорай спартакиадазынга киришкеш, алдын, хүлер медальдарны база ап чораан. Спортчу

маргылдааларга (чиик атлетикага) бо-ла киржи берген боор, чер-чурт кезип, аян-чорукка-даа могаг-шылаг билбес.

Ол Моолдуң чурукчулар Эвилелиниң кежигүнү. Ооң чураан чуруктары Улаанбаатар, Дархан болгаш өске-даа хоорайларның улуг залдарына, өөредилге черлеринге, Иркутск хоорайга, Кыдатка, Гонгонг хоорайга делгеттингилээн. Ол бодунуң ажылының уу-биле чурт иштинге-даа, даштыкыга-даа өөредилге черлеринге башкылап, дуржулга солчуп, практикалап чораан.

Л. Өнөрчимэг тудугга ажылдап билир

Л. Өнөрчимэг 1985-1986 чылдарда Улаанбаатарга ажылдап турган Совет Эвилелиниң 2 дугаар тудуг трестиниң каасталга-шимелде бригадазына будукчу болуп ажылдаан. Аңаа ажылдап тургаш, тудуг кылырының аргалары-биле таныжып, тудугга баштай ажылдап эгелээни ол болган.

Уран холдуг, мерген угаанныг Өнөрчимэг чуртталга бажыңның төлевилелин чогаадып, боду ону тудуп, тудугга ажылдап-даа чораан. Ол бодунга чуртталга бажыңын тудуп алыр сорулга салгаш, чурттаар бажыңының төлевилелин бодунга тааржыр сеткили-биле чогаадып кылгаш, кыштын чыккылама соогунда кара чааскаан ийи каът бажыңны туткан. Ол бажыңның керамика дээвиирин, соңга, хаалгазын боду чазап кылгаш, малгаштап чугайлаар, будуп каастаар ажылын бодунуң холу-биле кылганы кайгамчык. Чүгле демир чада, ыяш крыша, даш шала, балкон, чылыдылганың сантехниктиг ажылын өскелерниң дузазы-биле кылдырткан. Бо бүгүнү көрүп турган кижилер ооң, Өнөрчимэгниң, сагынгырын, ажылгырын, быжыг соруктуун, уран-шеверин магадап, кижилерниң чоргааралының болгаш өөрүшкүзүнүң карааның чажы анаа-ла дамдылап кээр турган дижир.

* * *

Л. Өнөрчимэгтин утка-шынар талазы-биле ханы, чогаадыкчы ажылын үнелеп көргөш, Моолдуң башкы институтунуң удуртулгазы 1998 чылда аңаа “Улус өөредилге болгаш культура шинчилелиниң магистри” деп дипломну

тывыскан. Ханы утка-шынарлыг, каас чараш чуруктарын бедик үнелеп, Л. Өнөрчимэгге Моолдун чазак черинден 1998 чылда ийи удаа тускай Херечилелди тывыскан.

* * *

Л. Өнөрчимэг 1988 чылда оол уруг божуп алган. Оон адын Ганзориг (Каң сорук) дээр. Оозу 1997 чылда школаның алдын эргинин арта базып, өөрөдилгениң узун оруунче кирген. Авазын эдертип, Гонгонгга чаладып чорааны бичии кижиниң сеткилинге кезээде уттундурбас артары чугаажок.

Л. Өнөрчимэг – шүлүкчү, ыраажы, хөгжүмчү, кино артизи

Л. Өнөрчимэг чүс ажыг шүлүктөрни бижээн, ырынын сөзүн боду бижиир. Ырының аялгазын боду чогаадыр. Чогааткан ырларын боду ырлаарыңа ынак. Ырлап тургаш-даа оң, солагай холдары-биле, аксы-биле деңге чурук чуруп-даа турган. Ол бичиизинден тура ырлап чораан-даа болза, ыраажы болурун бодавайн чораан.

Ынчалза-даа, ыры, хөгжүм талазы-биле хөй фестиваль-дарга идепкейлиг киржип, (ооң иштинде Тывага) алдын, хүлер медальдарны, тускай шаңнал, макталдарны хөйүнү четтирип чораан. Лүүрэвийн Өнөрчимэг чаа кинолар тырттырар ажылдарга идепкейлиг киржип, чамдык киноларның персонажтарының окур-хевириң, хеп-сынын чуруп берип, чамдык киноларга боду ойнап чораан. “Сен бирээзи сен” деп моол уран-чечен кинога баштай ойнааны ооң кино уран чүүлүңе сонугалын улам быжыглаан. Моол–Кыдат-тың кады бүдүргени “Ачы-дуза, адааргал, өжээн” деп делгем экранныг уран чечен кинода Шивишкин кадайның окур-хевириң чогаадып чураан. “Нүгүл садып алыкчызы” деп моол уран-чечен кинога Ханды кадайның аныяанда дүрзү-хевириң Өнөрчимэг боду ойнаан. Ол болза ук кинонун кол маадыры турган.

Моолдун телевидениези Л. Өнөрчимэгниң кайгамчыктыг салым-чаяанын деткип, каас чараш чуруктарын үргүлчү көргүзүп, суртаалдап келгени ооң бурунгаар депшилгезинге улуг деткимче болур дээрзин демдеглээри онза чугула.

Улуг эртемден чурукчуларнын үнелелн

Моолдун сураглыг чурукчулары, эртемденнер Л. Өнөрчимэгниң хүнү-биле өзүп оар кайгамчык салым-чаяанынга улуг үнелелди берип деткээннер.

Ж.Цэвэгсүрэн (уран чүүл шинчилекчизи эртемден): “Ол чүгле чуруур кижн эвес чүве. Ында хөй онзагай шынарлар бар... Ынчаарга, Өнөрчимэг хөй чурук чуруурундан аңгыда, ырлар, шүлүктээр, хөгжүмге ойнаар, аялга чогаадыр. Бо хөй талалыг арга, мергежилин ажыглап, иштики даштыкы кижилерниң кол рольдарын киноларга ойнап, ырлап, самнап, бүгү боду-биле чуруп хевирлеп шыдаар талалыг салым-чаяанныг онзагай сонуургалдыг кижн чүве”.

Н.Чултэм (Моолдун улустун чурукчузу, эртемден): “Мен бо чораан назынымда оң талакы холум-биле чуруурун оралдажып келдим. Ынчаарга, Өнөрчимэг ийи хол, ийи бут, харын-даа аксы-биле безин чурук чуруп, оозу мергежилинин деңнелинге, дескизинге чедип турар тур. Хөй салым-чаяаны деңге чаяаттынган бо кижини чон кичээнгейге албас болза, чидириптип болур”.

Г. Хайдав (Улустун артизи, профессор): “Чазак-чагырганың талазындан маңаа кичээнгейни салыр үе келген-дир. Чаңгыс бодунга арай-ла аартап, сыңышпайн тур”.

Ол ышкаш эмчи С. Бор элээн нарын шинчилгени кылып, ооң анатомия, физиология талазы-биле шинчилээр эртемнин талазы-биле чугула түңнелдерни кылганы Өнөрчимэг чогуу кымыл, чогуу-на ыңдыг онзагай салым-чаяанныы ылап бе дээр айтырыгга тодаргай харыыны берген” — деп парлалгада бижээн.

Ц.Доржпалам (уран чүүлдүн алдарлыг ажилдакчызы, чурукчу): “Оон чурук чуруп турарын, чураан чуруктарындаа көргөн мен. Бодап көөрге, мыңдыг онзагай салым-чаяанның катап төрүттүнерин манаар болза, дыка-ла үр манаар боор” — деп үнелелди берген болган.

АКШ-та профессор Ричард Харт Л. Өнөрчимэгниң “COLOUR OF MONGOLIA*” деп номун сонуургап деткип, парлаткан дээрзин база номчаан мен.

* Колорит Монголии

Кайгамчык төнчү чок салым-чаяан-биле чаяаттыңан Л. Өнөрчимэгниң чалыы назынының амыдыралы шаптараазын чок каалама орук-биле эртпээн. Ол хөй өөрүшкү-маңнай-биле чергелештир Л.Өнөрчимэгге кударанчыг болгаш ооң алдар-адын бужартадырын оралдашкан хоран дылдыг хоп-нүгүл чаңгыс удаа эвес таваржып турган.

Ооң эргим ынак оглунуң ачазы кызыгаар шерииниң офицери ынак сеткилин, хууда амыдыралын уткан, чүглө төрөөн чуртунга хан-дамырындан бердинген патриотчу сеткилдиг Д.Дашмөнхтуң элекке мөчээни авашкыларның сагыш-сеткилинге улуг аар согуушкун болган. “Чаңгыс кезек от болбас, чаңгыс кижиге аал болбазы”-биле дөмей, ол дыка чааскаанзыраанының түңнелинде кижилерден аңгыланып, төрөөн чуртунуң даанга амыдырай берген. Ынчан куйну оран-сава кылып, топпак ыяшты сандай кылып, хөөлүг будукту карандаш кылып ажыглап турган. Оон сускуннап өскени Орхон хеминге эштип, серээ-биле балык тудуп турганы караңгы хүннерни чурттап эрткен кижиге-дир.

Ооң соонда Моолда үнүп турар үен-даян солуннарның арнынга адааргалы хайынган чамдык кижилерниң алдарлыг чурукчунуң ат-алдарын баксырадыры-биле янзы-бүрү хоп-меге, арга-меге хереглеп хоптажып турганның база турган.

Уруунга таварышкан ол аар човулаңны чиигедирин оралдашкан ада-иези “Бурган кегээним, мээң кызымга чүге улуг салым-чаяан тывыскаң чүвөл?” деп ишкирнип ыглажып турган деп парлалгада бижээн болган.

Ынчалза-даа амыдыралында таварышкан ыңдыг аар-берге ажыг хоран дег аас-дылга бастырар хире кижиге Өнөрчимэг эвес-ле болгай. Ол ыңдыг багай кижилерниң ховундан-даа Өнөрчимэгтин тура-соруу сыктынмаан-даа, улам күш кирип, ат-алдары делегейде тарай берген. Л. Өнөрчимэг ам-даа эки өзүп, улам-на чечектелип чорзун!

Григорий Санчаа.

Автор бо чүүдү бижиирде, Луурэвийн Өнөрчимэгниң дугайында парлаттыңан өңнүг чуруктуг альбомун ажыгпаан.

Алтай дагларында кантата

I. Чээрэн бүрүзү боду чоогалыг эвес бе? Өрге бүрүзү боду үнгүрлүг эвес бе? А тыва кижиг Алтай деп даглыг. Бо дагга кандыг-даа бедик сөстөр таарышпас. “Алтай” — дептергеле, каяа-даа “Бурган, Дээр, Ие” дээни ышкаш, ол хире бүзүрелди, бердинигни бо аттан тып алыр, ол хире оожургалды болгаш идегелди ол бодунда шыгжап чыдар.

Алтай — черлик² ак шыпшыктарлыг, оңа берген ак адыскириштерлиг, ээр-дагыр ак хемнерлиг, дээрде шаштыккан, булуттарда орааткан даглар-дыр. Ол — шыпшың кара аргаларлыг, көжүй берген кара хаяларлыг, үн чок кара хөлөгелерлиг өрү алзы көдүрлүп чоруткан, баш дескинип кээр ханы кашпалдар-дыр. Ол — чажыт ногаан шынааларлыг, дески ногаан бүүрелчиннерлиг, делгем ногаан оргулааштарлыг, чаттылып чоруткан ыржым-шөлээн чоогалардыр. Ол болза Дээр-Суг — Дээрниң бот-боттарыңче кирип чыдар көк агымы — хөлдер-дир; ол болза Хүн — Оът-сиген — Хүннүң бот-боттарыңче сиңип чыдар алдын агымы — ховулар-дыр. Алтай — Дээр биле Черниң аразында чүзүнбаазын өңнерлиг оюну-дур. Ол — санап четпес салгалдарның байлаа: арга-арыглар, черлик аңнар, одар-белчиирлер-дир. Алтай — тыва кижиниң салым-чолу-дур.

II. Кижиг төрүттүнер. Чаш кижиниң баштайгы алгызы ооң чаларап келгениниң дугайында дыңнадыгны дамчыдар. Даглар оттуп келгеш, ону хүлээп алыр, өөрүшкүдөн тыныжын кезек када тыртып ап, ооң соонда дагын база уйгуже дүлнү бээр дээш, алгыны улаштыр-ла арга-арыглар, шынаалар, ховуларже... тарадыр.

Кижиг өлүр. Өскелерниң ыы-сыызы өртемчейден ооң чарлып чоруп турарының дугайында медээни дамчыдар. Даглар оттуп келгеш, ону хүлээп алыр, кажыыдалдан тыныжын кезек када тыртып, ооң соонда дагын база уйгуже дүлнү бээр дээш, ыы-сыыны улаштыр-ла арга-арыглар, шынаалар, ховуларже... тарадыр.

Төрүмел биле Өлүмнүн ийи аразында одаг бар. Ол сес хээрек бүрүжүгөштер үнүп келген чечек савазынга дөмей. Шымчым элезин хөмө таварыштарга, хат хөмө алган-даа дег, чечек сына бээр. Кээргенчиг сес бүрү чечек сывында халаңайнып турар. Өже берген одаг чанында ада, кадап каан өргөн дег, турар: сес өскүс, шурап чыдар часкы үер мурнунда кырган өргөнің мойнунче халыжа берген сес өрге оглу дег, олче шурай бээр.

Соок өгнүң ханалары чааскаанзыргай чүдүрлү берген бөкпекче чүс муңгак өң чок карактары-биле кайгап турар.

III. Тыва өг — кайы-бир хоорайда тургузуп кааны дег, төлээлекчи орду эвес, бийирниң будуктар былчактап, өттүндүр чурааны дег майгын эвес. Ону алдын болгаш мөңгүн-биле сиилбип кылбаан, хилиң болгаш торгу-биле шып кагбаан, шил болгаш дой-биле тудуп кагбаан.

Ол — ыяш биле кидистиң бот-боттарынга ажыктыг эштежилгеzi: алдан чиңге ынаалар хараачадан эжик тудуп турар ханаларга чедир чайнап турар. Чеди кезек кидис өгдө улусту чаъсты болгаш харны, изигни болгаш соокту чаяап турар ажык дээрден камгалап турар. Ийи ыяш аптара — долу акшалыг болгаш алдынныг, чаагай амданныг чем болгаш чигир-чимистиг хуулгаазын хааржак эвес. Ол каш солуп кедер хепти, уруглар ойнаар кажыктарны, ада кижиниң каш баа болгаш аңнаар эдилелдерин, иениң каш алгылары болгаш даараныр херекселдерин шыгжап чыдар.

Тыва өгнүң эң-не бай чүвези — ажы-төлүндө. Оларга аас-кежикти кадагалаары, оларны түрөгделден камгалаары — амыдыралдың алыс утказы. Ам олар, мөөп-дывылап чыдар часкы үерде сес бора өрге оолдары дег, түрөгделде. А мойнунче оларның шурай бергени кырган өргөнің бодунга түрөгдел хөлүн эрттир улуг бооп турар.

Чаңгыс инектиң мыйызын согарга, чүс инектиң мыйызы сирилээр³. Чуга кештиг⁴ даг чурттакчылары ажы-төлүнгө адыш долу куруттуг, адазынга пак сүт арагалыг, одаанга арык⁵ ишти аргасынныг⁶ маңнажып келир.

IV. Баштайгы шарлан мочургалары, эртенги имирде оттуп келген бора-хөкпөштер дег, частыр, а улуг хемниң,

какпада кирген калчаа көк бөрү дег, чүткүүр үези эрткен.

Ам чай. Делегей бодунуң каас-коязында болгаш бай-байлаанда эштип чыдар. Черниң болгаш ооң бүгү чурттак-чыларының мага-бодун кыштың болгаш частың кадыг-дошкунундан арыглап чуур суггур чаьстарның таптыг-ла кудуп кээр үези. Араганың, байырлалдарның болгаш кижилерниң сагыш-сеткилиниң чажыт арыннарын ажа соккулап кээр ырларның таптыг-ла куттулуп кээр үези.

Хүннүң барык чартык кезиин чүгле боттары эрттиргеш, чанып орап ачазынче ажы-төлү, хенертен көстүп келген кырган өргеже халышкан сес бора өрге оолдары дег, шурай бээр.

Сактырга-ла, долгандыр турар дагларны харыы бээринче албадап шыдаар чүве дег: “Алтай!”— деп, кырынче чүдүрлү берген ажы-төлүнүң аразында эр кижилер улуг тынган. “Чүге ынчаарың ол, Алтайым?” Чүү-даа шимчеш дивес, бүгү-ле чүве уйгуже дүлнү бергензиг, улуг хем боду агып чыда безин, уйгузун уламчылап чытканзыг. “Дүлей, доң дээрлыг Алтай” — деп, эр кижилер сымыранган. Аар карак чаптары ооң хатка хүрере берген арнын дургаар агып бадып турган. Эр кижиниң сагыжы чиигеп келген.

Биске черле эриг баарлыг бооп көр, Алтай! Аас-кежик-тигде-даа, хай-халапта-даа, ылаңгыя айыыл болганда, биске сээң хайыраң-на дөмөк бооп чор. Сен аяс хүннерде каастанып кедер хевивис эвес-ле болгай сен.

Сен бүгү-ле чүвениң дорт херечизи эвес ийик сен бе? Чеже катап Төрүмел болгаш Өлүмнүң, шынчы болгаш саттыныкчы чоруктуң, тиилелгениң болгаш аштырышкынның херечизи бооп келген ийик сен? Ам чүнү бодап тур сен, мөңгө көк, кезээ шагда аныяк Алтай?

Улус өскээр көже бээр, сени кааптар. Чүге дизе кургаг ааржы орнунга, кайда-ла-бир өске черге дээрбелээн кызыл-тас чиир, тайга сыннарында мал-маганындан алырының орнунга, деңзи тавактарындан эът алып, сылдыстыг дээрни көрө-көрө, даш болгаш эът-сиген аразынга олурар орнунга, манзаларга арнын дугладып алгаш, манзалар кырынга чүвүрүн бадырар. Сээң дагларың оларга даш болгаш

довурактан бүткен анаа-ла оваа-дыр, сээң хемнериң суксун чандырар, хир арыдар, агып чыдар суг дээрден өске чүү-даа эвес-тир, сээң арга-эзимнериң чүгле одургаш, оттулар ыяштар-дыр, сээң ховуларың куу-кургаг, довурак-доозуннуг делгемнер-дир, халалыг, даржыктыг талыгырлар-дыр.

Сес бора өрге оолдары дег сес өскүс ажы-төлдүг эр кижиге база ырай бериксеп турар, ол сени каапкаш чоруй барыксап турар. Ынчалза-даа ол өске черге баргаш, хөй-ле чүвөгө идегээр, хары кавайга чайгадыксаар улус дег эвес. Ол сени дүлей, доң баарлыг деп хорадаанындан-даа эвес, өөрүп-четтирер сеткил чогуңдан-даа эвес, а кемдеп-кергээн ынакшылындан сөглээни ол-дур. Чүгө диге ол сени эрттир үнелеп чорааны ол-дур, сен хай-халапты чайладыптар аргалыг турган чүвө дег, сээң-биле алгыжып турганы-даа ол-дур. Аарышкыдан сээң ында човап турарыңны ооң ожаар шаа-даа чок, ону чурттап эгелээнинден бээр сен ядаралда тудуп алган сен, ооң салым-чолунга киржиринден ойталаан сен деп санап турары ол-дур. Чүгө ооң ужуң ол сени каапкаш барыксап турар, чүгө диге дагыг черниң шыңгыы чаңчылдарыңга өскөн кижиге, чаңгыс одагга чыпшыр багладып алгаш, өскелерниң кээргелинге ынанып, кожаларның сөңнээн белектеринге үр чурттап шыдавас.

V. Күс делегейни шыва алы бээр. Ол бүрүлерниң тоглаашкыны-биле, дүнеки шалың-биле болгаш сыын эдискилээри-биле дүжүп келир, ол бүгү-ле каъттар болгаш кызааларже шургуп кирип келир. Ол, аскан сагыш-сеткил дег, сылдырткайнып сымыраныр, а акының ыстап-саргаан чүрээңче эзим улай-улай чылбыртып кирер.

Даг эзири бодунуң уязың каарының мурнунда, сөөлгү катап бедикче көдүрлүп, ам бир катап далаш-биле окталдыр дескингеш, өпейлеткен оожургал-биле эң-не чоок шыпшыкка, чилчии үзүлгөн дег, куду бадып, чарлып чорууру берге төрөөн хаялары-биле кажан-даа байырлажыксаваан чүвө дег, чоорту хонуп алыр. Ынчалза-даа ол кажан-бир чалгыннарын хенертен дыңзыдыпкаш, бедикче көдүрүлгеш, ыңай алзы шывадапкан кара даш дег, чиде бээр.

Эр кижн шокар шышыкче үнүп келген. Чарлышыкынның бодалдары сагышта аар кара даш-ла. Ол сорулга чок чортуп чорааш, доктаай берип, аъдындан дүже халааш, кезек кылаштагылааш, туруп алган, черде када берген терезин сывын дайнап, черниң чыдын киир тынып, даштарны суйбагылаан. Ол кежээки хаяа үезинде одагга, аңчылар турлаанга келген. Үш шыырак аът дамырак кара суг чанында турган, а үш күдер эр одаг чанында орган. Аъттар бот-боттары-биле киштежип танышкан, а эрлер аңчы-биле мөндилежип танышкан: “Ага, шоралга?” — Олчаң арбын-на болду бе, акый?” — “Долуп чорду. Шоралга, оолдар?” — “Арбын болду. Силерниң олчанаар арбын-на болду бе, оолдар?” — деп, эр кижн харыылаан.

Аңчылар пажында чыды чаа өлүргөн тарбаган эъди хайнып турган. Одаг адаанда, хаттан озалааш чоога кырында, чавыс куу булуттар дег союндак ыш астына берген турган.

О, Алтайым, бай, улуг Алтайым! Өлүм бо кижиден оон кадайын, ажы-төлүнүң иезин былаап алгаш барганы — сээн бурууң эвес бе?

Айтырганзыг улуг кара карак-даа дэг, соок болгаш аяс дүнеки дээр удуваан. Үн чок сылдыстар чидиг-чидиг кылаңнашкан. Бичелеп ораар ай хенертен кошкак чырыын аңчыже чажа каапкан. Оътта шалың шагда-ла кылаңайнып чыткан. Ховулар ындында дээр хаяазында кызаңнаа-даа. Ынаар-ла ханы чоогада бөрү узун шөйүлчек кылдыр улаан, ол дыка үр үргүлчүлээн, харыылаан улуушкун дагларга четкеш, дедир ээп кээп турган. Дамырак кара суг чанында аъттар кулактарын сүвүрертип, хөлзөп былгырышканнар. Улуг кара ыяш аяктардан кижилер изиг тарбаган мүнүн аартап олурганнар. Сөөктер от чанында тарай октаттына берген чыткылаан, калбак даш тавакта эът артынчыларындан үнгөн билдирер-билдирбес бус дүнеки сериинче көдүрлүп турган.

“Мал-маган-даа шагда-ла чок. Мында ам чүгле өглер арткан. Ол өглерни алыксаар улус бар болгай”. Эр кижн аяар, шаг чок үн-биле чугаалап, өжүп бар чыдар отче топтап

көрүп орган. Ол караңгыда кызаңнаашкын дыйланайнып чоруп оран делгем ховулар ындында ырак дээрнин хаязынче бир удаа кылчаш кылынган. Эрлер ыт чок дыңнаалап, мүнүн далаш чок аартап органнар.

“Мен, шынап-ла, билбес-тир мен” деп, эр кижичугаазын уламчылаан. Ол чаңгыс аът мыяаның чартыының артынчызынче чыпшынып орган чалбыраашче топтап көргөн. Хову турлааның чурттакчызы сагыш човангыр ада-даа дег, чидиг сарыг барыын чүктүң хадынга удур шөйлү берген улуг хая ындында ам база-ла бөрү улаан. Аңаа харыы аңгы-аңгы талалардан кээп тургулаан. Аъттар быжыг дужактарлыг чидиг дуогулары-биле арай боорда тепсенгилеп, былгыр-жып, хөлзеп турганнар, ай чырыынга оларның угаан-кут чок корткан карактары көстүп турган. Оолдарның бирээзи олудундан боозунче холун сунуп бар чыткан, ынчалза-даа ооң чанындаазы холун чангаан: “Улуп тургайлар аан”.

Аът мыяаның чартыында сөөлгү кошкак көк чалбырааш бүрү хевирлиг апарган хып тура, имистелип өже берген. Эр кижичөжеш чугаалаан: “Өске улус чүнү чугаалаар деп? Мен артып каар мен!” Ол аразында чингелендир шөйлүп үнгөн ышче чалбыраашчыгаштың канчаар шилчий бергеш, хаттан озалааш чоога кырынга ам-даа астына берген турар, аяс, бедик дүнеки дээр адаанда чавыс булуттар дег хуюксуг ыш апаарын көрүп олурган.

Делгем ховулар ындында караңгы дээр хаязында кызаңнаашкын чаңгыс угда үш черге кызаш кылынган, ынчалза-даа оларның чырыы ай чырыынга дыка кошкак көзүлгөн, ону чүгле албан-биле манап алгаш, эскерип каап болур.

VI. О, Алтай, ынак, улуг Алтайым!

Сен бистиң төрөөн адавыс сен, бистиң хырнывыс сен, бистиң чурттаар оран-сававыс сен, өөрүшкүде-даа, муңгаралда-даа эдеринчивис сен, чуртталгада-даа, өлүмчидимде-даа бистиң аргалакчывыс сен.

Сенде чеже-чеже салгалдар кежегелиг бажын салган дыштанып чыдар ирги? Чеже-чеже күзелдер, өөрүшкүлөр, карак чаштары, чеже-чеже ынакшыл болгаш чеже-чеже тура

сорук база чеже хире чагыглар сенде синниккен чүве ирги? Сенден өске чүнү-даа чидирип чораан эвес бис бе? Бис чокта, сени, бис дег, кым хүндүлээрил, сенээ кым ынакшыырыл? Кым, бис ышкаш, сээң шыгжап чыдарың өөрүшкүлери, карак чаштарын болгаш чагыгларны билирил? Аш-чут өргени үңгүрүнден, а даг эзирин уязындан ойладыптып болур, ынчалза-даа бис сени кагбас ужурлуг бис.

А бир эвес *мен* ынчапкан болзумза, а *ол* ынчанмас ужурлуг болгаш ынчанмас-даа, оон башка бис кады чидиригге таваржыр турган ийик бис, бистиң Алтайывыс, бис, сээң тываларың аан.

Часкы арыгга

Кыш дүжер, кыш тергиидээр, кыш төнер.

Ол чанагаш будуктарның кыйыы-биле кулбуртуп, оюп эртип, доңа берген эриктерже баткаш, куу туман бооп хуула бээр.

Час дүжер. Арга-эзим оттуп келгеш, саглаңайнып, шыргай апаар.

А балды анаа черле чытпас, ол кедегде чыдар. Арга-эзимде ам-даа ирик дазылдар хөй, оларны арыглаар апаар, чүге дизе арга-эзимни кадык-чаагай тургузары күзенчиг.

Амыдырал бодунуң медээзин бере бээр, ынчалза-даа өлүм база-ла медээзин берип чыдар. Балды бодунуң херээн боттандырып кириптер, ирик ыяштар уну кургаг дазылдар-биле кады дызырткайнып кээп дүжүп-ле эгелээр, ынчан ам анаа ыржым дугайында улуг айтырыг тургустунуп келир.

Кургаг будуктар адаанда бодунуң ылап-ла туружун шилип алыры анаа чаяаттынмаан, ам чүү апарганын улуг күш-биле боттандырып алган бир ногаан будук, анаа бир эвес балды дегбээн чүве болза, ам-даа мандып өзер турган ийик.

Аа, өңнүк, мээң келгеним ужун сегелиң дырбап олурар-дыр сен. Мээң өгбемниң балдырлыг чораанынга мен кандыг буруулуг деп мен? Бир эвес ол Ханнибал, Чингис-Хаан болгаш Наполеон суглар-биле чаңгыс кешке⁸ турган болза,

ол чонун-даа кырып каар, континентини-даа өрттедиптер турган, ол дээш өлүм чок атты чедип-даа алыр ийик — мен аңаа база кандыг-даа буруу чок болур ийик мен.

Азы бир эвес сени-даа, бистиң бөлүк кижилеривисти-даа мен ажык-кончаа дээш яды, эң-не яды кижилерден үнген мен деп мегелеп турган дижик мен?

Мен беш чүс чылдар бурунгаар тергиидеп чораан болгаш ажыт кире берген кулак-биле ам дөмей чүнү-даа канчап шыдавас мен.

Салым-чол бе азы согур душ бе — мен бо үениң төлү мен, ынчангаш ооң экер-эрес эзири болуксаар мен.

Чинагийн Калзанның
“Eine tuvinische Geschichte” деп чогаалдар
чыындызындан. Немец дылдан Чодураа Ондар очулдурган.

2. Черлик — кижиге буду баспаан дээн уткалыг.

3. Чаңгыс кижиге баксыраарга, аалдың кижиге үннери шупту ол дээш сагыш човаар дээн уткалыг.

4. Сагыш човаачал, кээргээчел, биче сеткилдиг деп уткада ажыглаттынган.

5. Моол тываларында ам-даа ажыглаттынып турар, көржеңээрде, ооргага чүктеп алыр, талдан арык.

6. Курган калган инек мыя.

7. Сеңгел тываларында аңчыларның ажыглаар сөзү. Таңды Тывазының чурттакчылары “Ужа, төш” деп сөстөрү ажыглаар.

8. Чаңгыс кешке турган болза — чаңгыс кижиге турган болза дээн уткалыг.

ОЧУЛ АЛАР

*Джебран Халиль-Джебран, (1883-1931)
сураглыг ливан чогаалчы,
сирий-американ литератураның төлээзи.*

КАРАК ЧАЖЫ БИЛЕ ХҮЛҮМЗҮРҮТ

Ыры

Сеткилимниң ханызындан бодарааш, саазынга доктаарын күзевейн, сөстүң туманналчак хавыындан адырлып, чүрээмниң ыдык бир булуңун уялангаш, эт-дамырымны уяранчыг хоюг аялга-биле думаалайлап, бүргөп алган.

Ону канчап делгем өртемчейже үдептейн? Дыжы кулактарны кергетпейн, кымга ону ырлап берейн?

Хөлөгеленчек ооң сомазын карактарымдан, эскертинмес чымыраажын салааларымдан билип аар сен.

Даамчыргай аяс дүне даң хаязының шолбанының хөлдүң туманынга бүлүрертир бүлөңней бээри дег, мээң арын-шырайымдан дүлгээзинниг ооң ора-сомазын эскерип каар сен. Мөндүңнээн дамды биле чечектин мөңгө доңунун баажызы чүдө ийик? Мээң караам чаштарындан ооң тывызыын шак-ла ынчаар тып алыр сен.

Шыпшың дүжерге, ол кыңгырткайнып, хөлзээзинде оожургап, дүжүм-түлүмдө киткеп, одуг үемде тайлы бээрдир.

О, кижилер! Ол — ынакшылдың өндүр ырызы-дыр! Ону ырлаптар Исхак кайыл? Үдеп ойнап бээр Дауд кайдал? Фиалка чечээниң чаагай айызындан артык тааланчыг уян аялганы кым ырлап шыдаарыл? Чалыы кыстың чымыраарган көрүжүнүң чажыдын дамчыдыптар чечен хылдар кайдал?

Шиилээн далайның чалгыының даажын айлаң-куштун тааланчыг ыры-биле, дошкун шуурганның мөөрээн човуурун ылым чаштын арыг тыныжы-биле аяннаштыр доннаптар күш бар бе? Бурганнарның ырын өртемчейде кым ырлап шыдаарыл?

Чаъстың ыры

Мөңгө көк чаяачының бойдуска хайырлааны мөңгүн аргыы-биле делгем шынааларны шып, каастаар мен.

Курбустунун оваадайындан тайлып баткан ховар эртине дамдылар-биле хову-шөлдү шимээр мен.

Ыым-биле оът-сигенни өөртүп, чыргадып, саарлып баткан хандым-биле чечек-чимисти оңгарып, диргизер мен.

Кагып-суксаан хову-шынааның хөлзээзинин оожуктурар халыынны чавырылдырар кара булуттарга хандыкшаан оккур күзелдин медээчизи мен.

Чаңнык, чайык чажырткайнып, октаргайның ээзи оттуг кезектерин хөрлээледир чайып турда, диргелген кара булуттарга бодарааш, чоорту тоолзуг тос каът чөлээштиң дугазының адаанга амыдыралым оруу төнер.

Ак-көк суглардан туман, бус болуп көдүрлүп үнгеш, айыраң ногаан өртемчейже эглип кээп, арга-ховуну кужактап, чечек-сигенни чассыдып, ошкап-чыттаар мен.

Ынакшааннарның сөс-домак чок билчири медээзи-биле соңгаларның көзенектерин сагындырып, соктай бээр мен.

Далай сугнун улуг тынган тыныжы, кудай-дээрниц мөңгүн карааның чажы-дыр мен. Хову-шөлдүн хандыкшылы, куюм сеткилдин уян кударалы, ынакшааннарның карааның чаштары, тоолзуг күзелдин хүлүмзүрүү мен.

Чалгыгның ыры

Эрик биле бис — ынакшааннар бис. Херии делгемнер чоокшулаштырар, дошкун шуурган аравысты ырадыр.

Мөңгүн көвүктеримни алдын элезин-биле холбап, эргимимниц изиг чүрээн тыныжым-биле оожуктуруп алып дээш, талыгырдан дүргектелип, болчаавысче келир мен.

Сарыг даң адып орда, чассыткан сымыраныымга өпейлеткеш, сарыым мени эргеледип, кужактаар, дүнеки

изиг күзелімге алзып, мени ошкап, суйбай бээр.

Опчок-тенек болгаш хоюган мен, а мээң эргимим – өндүр болгаш хөлүгүр, соок.

Чамдыкта салгын-хатка үдеткеш, ооң хөрээнге эргеленип, чамдыкта оожум-шөлөөн ооң буттарының адаанга бырланайнып чыткылаар мен.

Сугга барганнырның эвээш эвес мөчү-сөөгүн кижилерге эгиткен мен, далай дүвүнден эртинешуруну дуокаа ап, чараш кыстарга-даа белекке сунгулаан мен.

Амылыглар тамчыктыг ноюрзап турда, уйгум келбезинге шугулдааш, бирде химириенип ырлап, бирде хирээнниг улуг тынгылап чыткылаар мен.

Ынакшылым дендии күштүг, ооң дугайында аяс хүн дег хөйге билдингир апарган.

Чуртталгамга хомудалым чок, чүгө дизе ону бодум шилип алган мен.

Ынакшылдың назыны

Час

Чедип келем, эргимим, четтинишкеш, аландылаан тейлерни кезип, агаарлап базыптаалы. Хар эрип калган. Амыдырал даамчыргай бүргээнден адырлып, бедиктерде, хову-шынааларның дүвүнде дүлгээзинниг бырлаңайндыр ойнап эгелөөн. Часты эдерип, ырак делгемнерже чоруптаалы, далай дег чатты берген чиңгир ногаан сигенни магадап көрээли.

Кыштың дүмбей дузаандан адырылган частың чалыы даңы каас-коя энчээ-биле яблоняларны, миндаль ыяштарын думаалайлай шыва бээрге, сактырга, олар дүгдегге баар дээн келин кыстар сагындырар. Виноградтың ээргииштелген сывы кызыжактың ол хаак дег ээлгир холдары-ла. Олар ынакшаанның изиг куспаа-биле сериниң шаараш ханаларын кужактай бергеннер. Дамырак суглар даштар-биле ылчыңнажып, бойдустуң чүрээниң ханызындан өң-баазын чечектер бодарап үнгеннер.

Фиалка чечээниң эгениксеп чаштып чыдары ырак эвесте ол даштың чанынга доктаап олургаш, эриннеривис эргелиг дегжип, ошкажыр бис.

Чай

Хову, шөлдер бисти чалай берди, эргимим. Дүжүт ажаар үе кел чыдары ол. Хүннүң кыптыккан хандыкшылы биле кара хөрзүннүң изиг күзелинден бодараан сыпта тараа саргарып быжа берген. Дүжүдүвүстү куштар мурнай төтчеглевээнде, дүк-түмөн курт-кымыскаяк шөлүвүстү үлдүретпээнде, дүрген бараалы. Эът-дамыр тааланчыг чымырай бээр чалар-от дег ынакшылдың сагыш-сеткилди дола бээри дег, ие черниң хайыразын ынчаар хүлээп ап, өөрүп четтирер бис.

Аяс көк дээрниң шывыын чаглактангаш, хоюг ногаан сигенни дөжөк кылгаш, агым сугнуң шулураажын таалап дыңнап чыдар бис.

Күс

Кат-чимизи ууттунмас кылдыр четчип бышкан сесерлии-висче далажыптаалы, эргимим. Виноградтың салбакталган мөндүгүр каттарының чаагай хандызы-биле дой саваларывысты долдуруп алыр бис.

Шупту чүве доозулган. Ээп чаныптаалы, мээң эргимим. Ыяштарны оңуп тоглаан бүрүлерин, ойнуң-чиктиң шагжаан оът-сигенин доңаттыг хат базымчалап, аай-дедир сывыртагылаан. Хову-шынааның хөлзээзинниг өөрүшкүзүн, дүвүренчиг ыры-шоорун ээнзиредир чалгыннарынга бөлүп сиңирип алгаш, далай кыды чылыг эриктерже куштар арлы бергеннер. Жасмин чечээниң өскүссүрээн дамды чаштары кадып кургаан соок хөрзүнче далаш чок чарышканнар.

Чаныптаалы. Дамырак сугларның маңы оожургап, төнгелек. Кударанчыг аялгазын ырлавышаан, амыдыралдың чайлаш чок бир шаг-үези-биле байырлажып, бойдус удуу-рунга белеткени берген.

Кыш

Харлыг кыштың чыварлыг тыныжы мага-боттарывысты соолаңнадыр үрүп, бисти адыра бербес кылдыр ам-даа менче чоокшулай кожа олур, эргимим. Одаг чанынче чылып алыылы. Кышкы кежээ чалынныг оттан магалыг чүве чок-

тур. Эрткен-барганны меңээ чугаалап берем. Дүвүлүг хаттын улаанындан, дошкун шуурганның мөөрзэн ызындан кулактарым шылай берди. Эжиктерни, соңгаларны дуглап каг. Бүргег, бораң сооктан сагыш-сеткил кудараар-дыр, кылын харга бастырган караңгы-дүмбей хоорайны көөрге, оон-даа муңгаранчыг-дыр. Өлбөзөк, бүлүргей чулаже үстен немей куткаш, ооң чырыын чоокшуладыр тутам, эргимим. Айлар, чылдарның, амыдыралдың чымыжының арын-шырайында арттырып кааны одуругларын номчууйн... Арагалыг саваны меңээ берем. Ажаап алган дүжүдүвүстү сактып, дашкаларны көдүрээли.

Ам-даа менче чоок олурам, мээң ынакшылым. Одаг өжүп, хөмүрерип, хүлденип калган... Караңгы дүнге демек кылдыр чула база имистелип өшкөн... Үениң күжүнге алыскан, уйгу долган көрүжүң-биле менче көрөм. Карактарым шимдине бербээнде, мени куспактап алгаш, ошкап көрөм — эриннериң чылыындан дожаң хар безин эрий бээрдир... Меңге уйгунуң далайы ханы-ла-дыр, эргимим. Даң хаяазы ырак-ла-дыр... бо өртемчейде!

Чүргүй-оол Доржу очулдурган.

Саяна ӨНДҮР

ЯНТАРЬ-ЧИНЧИ ЭРТИНЕЛЕР...

(Төөгүлүг баллада)

I

Эмдик аътты шалбалааштың ол-ла дораан,
Эзертээштиң, кадын кыска чедип келген.
Экер эрден дудак чокка аныяк кыс
Эзеринге, эзир ышкаш, хона каапкаш,
Кыскыл-Доруунуң эзеңгизинче быжыг тепкеш,
Кызыл сыптыг кымчы-биле челин суйбааш,
Талыгырда көк-көк даглар уундува
Даңның башкы хаяазынче уткуй хапкан...
“Доруг-Дайым бүдүрүзе,
тоовас мен — дагалап каан.

Дозур карам хая көрзе,
Доңган чүрээм чарлы бээр боор...
Ой-Алам ойда дүшсе,
Дагаладып алыр ыйнаан.
Ортун-карам мени каапса,
Та канчап чурттаар ыйнаан”.
Эргим болгаш чүрекке чоок, тааланчыг
Экер эрниц кударанчыг ырын дыңнааш,
Талыгырда даглар ынды чуртун сактып,
Тааланчыг эдер хектиң уяранчыг ырын чоктап,
Чашкы шаанда чарыш аъды мунупканзыг,
Чараш чажы саглаңайнып,
карактары шыгый берген...
“Доруг-Дайым оъдун оъттааш,
Дазыр, делгем шөлүн сактыр,
Карам эжим мени сурааш,
Каптагайны эргээш келир.
Доруг-Дайым дазыр шөлге
Кажан шөлээн оъттаар ирги?
Дозур-карам кара чааскаан
Кажан меңээ дужар ирги?”

II

Кодазынче кадын таваар кирип келген.
Хорагай каас идиктерниц баскан даажы
Ордуга кээп чоокшулаарга, аңаа турган
Овуузуннуг шивишкиннер сымырашкан:
—Кеткен хевин көрүңер даан: хевир чогуң —
кээргенчиин, кандыг-ла-бир хавырчы-ла!
—Эрте тургаш, эмдик аътка олурупкаш,
Ээн шөлге, даглар уунче шапкаш келди...
—Дайын-чаадан каган боду тиилеп келир —
Та кандыг хүнде кадынынга дужар ийик...
—Чааскаан хонар — каган мону херексесес —
Салгалы чок артып болур кадын-дыр ийин...
—Доо турар кирбей салдыг ноянны көр:
Дөспөс сойлук кадындан шуут карак салбас...

—Уругларга чугаалаңар — моон дораан
Улуг кадын ону үндүр сывырыпсын...
—Бир-ле черден тоолчу кижичеди келген
Билдинмес бир дылда тоолун ыдып олур...
...Чугаазы хөй чалчаларын чорудупкаш,
Шуут чааскаан өргээзинге артып калган.
Шупту бодал эртенги ыр, оолдун үнү...
Шуру-чинчи каасталгазын шывадапкаш,
улуг тынган...
Одаг кыдыы. Чыылганнар тоолчуну дыңнап орган.
Орлан эрний хөгжүмүнүн хылдарындан
Аажок эргим, часкы хат дег, сергедип кээр
Агы-каңгы чытталып кээр — магаданчыг,
Көшкүн чоннуң көвей сүрүү, аъттар дуюу
Хөглүг ырны, эрес эрлер сүрлүг ыыдын,
Төрөөн черний аялгазын — каргырааны
Дөгөрезин дыңнап орган улус кайгаан...

III

Кандыг салым күжүр кыска таварышкан,
Хары черний хаанының каш дугаар кадайы боор?
Өске черге кадын боордан ажыы-биле
Өөнгө-ле өлү берзе, дээр боор...
Куда дүшкөн. Өгленишкен. Кадын болган.
Кударалдан өске чүве кыска душпаан:
Чылдан чылче ынакшыл чок күжүр уруг
Шыдажып-ла, хуннер санап чурттап келген.
“Дүжүлгениң, ордунуң-даа херээ чок ийин,
Дүшке кирер делгем, шөлөөн ховуларым,
Кадынның-даа алдар-ады херээ чок ийин,
Кара чаңгыс чүрээмге чоок ынак эжим энерелдиг!
Коргунчуг бай кадын боорун күзевес мен.
Ховумга-ла хостуг шөлөөн кадарчылап чурттазымза!”
Шак ол өйдө тоолун ыткан оолдун караа
Чараш кыстың караа-биле душчу берген:
“Ынаам бо-дур, ырлап чораан эжим бо-дур!”
Ынакшылдың дүлгээзини оолду, кысты
Ырак черже — төрөөн чуртче алгаш барган:

“Базар-Оюм базып орда,
Башкы туман арый-ла бээр.
Баштак-карам чаңнап орда,
Башкы сылдыс четчи-ле бээр...”
Ынакшааннар болчашканы үр-даа болбаан:
Ынчалза-даа аас-кежик долу болган!
Чараш, чаагай ынакшылдың херечизи —
Янтарь-чинчи — сарыг өңнүг эртинелер...

IV

Эртенинде элчи-биле эки эвес медээ келген:
“Эрге-дужаал туткан каган чаалыг шөлге бажын салган”.
Кааң хүндүс бүргөп келгеш, чаъс-чайык кудуп келген:
Хат-шуурган хову-шөлдү сирлеңнеди силгин турган...
Каган биле кадыннарын кожа салыр — чаңчыл ындыг.
Хамны хооп кээп, кажыыдалдың одаан кыпсып,
дүңгүрлеткен.

Чалчалары кадынының чажын дырап,
Шайлалгага белеткээн дег, ажаап турган.
“Ам-даа чурттап албаанымның комуданчыын,
Аныяк чаш назынымның кударанчыын,
Аажок чараш окпан оолдан божуп алгаш,
Алдар-аттыг, езулуг эр өстүрбедим,
Ава болур салым-хуу мээ таварышпаан.
О, Бурган! Чүге меңээ эң-не кыска
Оттук кызаш дигени дег назын бердиң?!”
Өскөн чери — чөөн чүкче көрүп турган
Өлүм-биле адааннашкан чоргаар кыстын
Бодалынга сөөлгү катап эргиминиң берген белээ —
Болбаазынныг янтарь-шуру эртинезин сактып келгеш,
Мойнунга суп, кедип алгаш, өлүмдүвө чиге көргөн...

V

...Оон бээр-ле муң-муң чылдар шуужа берген,
Оргу шөлде базырыктар амдыгаа дээр
Аажок солун төөгүлөрни шыгжап чыдар...
Айдын дүне сылдыстыгда чылдар өттүр
Аржаанның делгем, хостуг шынаазында
Каганнар-даа, кадыннар-даа шөлээн чыдар...

Бурун шагда уттундурган тааланчыг аялганы,
Бүтпээн, болбаан ынакшылдың төөгүзүн
Агы безин чытталып кээр чараш ырны салгын-хат-ла
Сакпак алдын саргыдып кээр төрээн дылга
Чараш, хоюг, уяранчыг ырлап чыдар...

Борис Казырыкпай очулдурган.

Александра САПУЕВА
(1914-1980), алтай шүлүкчү

Хамнаарак

Талыгырже кокпа орук
Тайлып, шөйлүп чоруй барган.
Көккүр ырак делгемнерже
Көрүп тур мен.
Сактырымга,
Ээремчигей дузаанда дег,
Шаары бедик,
Энчектелип, астынган дег,
Кудай-дээрниц өңү көк-көк,
Өөрүшкүм чүрээм долган.
Ынчангаштың
Ыржыгажым кыңгырадып,
Хүннү бадыр
Аян туткан чадавас боор.

Чылдар ужуп чоруп турлар

Соңгу чүкче, куштар ышкаш,
Чылдар ужуп чоруп турлар.
Туман болгаш диңмит өттүр
Тулушпушаан эртип чор мен.
Аккыр хадың унунда ол
Авий-шавый куржаглар дег,
Арын-башта шыйыг-истер
Аан ынчаар артып чорлар.

Талыгырда далайдыва
Дамырак суг далаш аккан.
Узак орук дургузунда
Угаан күжү немежи бээр.
Чүрээм күжүр, чүге-ле ийик,
Чүден чалыы согар-дыр-ла.
Эргим эжим, сээң-биле ол
Эгүүр шагда кырывас-тыр.

Гюзель Элемова
(1953), алтай шүлүкчү

Күскү байыр

Шулурашкан күскү бүрү,
кандыг сөстөр сеңээ шилийн?
Узун хөй чыл дургузунда
уран сөстүң эртеми сен.
Көккүр делгем көрүнчүүнде чүс-чүс чылда
кударанчыг алдын чайыр бүрү шыпкан арга-арыг
хөөннерни сеткилдерге бырлаңнады оттургулаан.

Күскү сарыг бүрү ыры...
Чеже чүс чыл? Каш чыл болду?
Ыржым-шыпшың кудумчулар бүрүзүнче
салгын-хаттың аайы-биле эстеп, хадып,
кандыг янзы булуңнарга четпээн дээрил,
кандыг холга кирбээн дээрил?

...А ынаар даглыг черде, тайга ынды
алдынналган куда дүшкен бүрүлерге
кадыр даглар каастаныпкан.
Авам ында мени манаан. Ам ол
ыржым өөнде кударап ор.
Алдынналган сыргалары база муңгак.

Дуңмам уруг кара чааскаан сиген бөлген,
аңаа кым-даа дузалажып күш-даа четпээн.

Сигенин ол орай кескен, чай эрткен.
Чаңгыс-даа эр кижиге безин аалда чок-тур.
Амыдырал алдын күс дег. Муң-муң берге.
Талыгырдан ону көрүп бодап ор мен.
Дуңмам кыска дузалажып, шак бо күзүн
сиген бөлүп чоруптайн.

Таңдалай

Таңдалайлар бичии-даа бол, чараш эвес:
көшкүн арат кыстары дег, хөртүк харда
өзүп мандаан, өңгүр эвес.
Таңдалайлар бичии-даа бол, чараш эвес:
көшкүн арат кыстары дег,
эрлер ышкаш ажык шөлде ызырныпкан,
шынаа черде салгын-биле чаржып ойнаан.

Таңдалай кадарчының уруу ышкаш,
хая-даштыг шорааннарда өзүп, мандаан.
Үнүш азы ак-көк сылдыс болурун ол
чашкы шаандан күзөп, бодаан.

Таңдалай кадарчының уруу ышкаш,
бедик дагда хоюн доскан,
хүнзедир-ле чоргаар, омак ырын ырлап,
хүнге, хатка чашкы ояар өөрүп орар.

Сайлыкмаа Комбу очулдурган.

УРУГЛАРГА БУЛУҢ ~ “САЙЗАНАК”

Ховалыгмаа КУУЛАР **Чаңгыс карыш тараа киж**

(Чечен чугаа)

Омакмаа биле Орлан-кыс угбашкылар орук дургаар көргөн чүүлдерин шинчилеп чорда, чедер чери чедип келген.

Кырган ада-иезиниң бажыңы. Уруглар бо хүннү салаа базып санап турганнар. Хоорайга туруп-туруп, суурга кээрге, шупту чүве дириг ышкаш сагындырар. Кедээр дагларны көөрге, тынып турар-даа ышкаш.

Кырган-авазының өрөмези чүдөн артык чаагай. А кырган-ачазы-биле хой кадарарга, солун, тоолчургу чугаалар дыңнаар. Кара-Сугну кеже халый бээрге-ле, арга. Кат-чимис, дириг амытаннар дугайында бойдус “кичээлин” онгу классчы Эрес даайы аргага эрттирер. Угбашкыларга – суурга кээри улуг байырлал.

Кырган ада-иези аалчыларны херим даштындан уткуп алганнар. Барба-савазын туткаш, кырган-авазы-биле бажыңынче кире бергеннер.

Омакмаа оттуп келгеш көөрге, улуг улус шупту даштын, чүгле Орлан-кыс-биле иелээн удуп чытканнар. Шымдай-дектей дуңмазын оттурган:

–Дүрген тур, дуңмам. Оон башка бисти картошка казарда, эдертпес. Угбазы чугаазын дооспаанда-ла, Орлан-кыс тура халаан. Ол аразында авазы кирип келген.

–Оттуп келдиңер бе, кыстарым. Чунгаш, чемнени шаап алыңар, шөлче чоруур бис.

—Бисти каапкаш чоруур деп турдуңар бе, авай? — деп, Орлан-кыс айтырган.

—Чок уруум, силер ийи кежээпейлерни кайын кааптар бис.

Омакмаа чемненмишаан, чугааланып олурган:

—Оттуп келгеш көөрүмге, чүгле дунмам-биле иелээн арткан болдувус. Авай, а, авай, Эрес даайым бисти уйгужу үгү оолдары дээр ирги бе — дээрге, авазы каттырып каан.

Картошка шөлү. Кижилер каткы-хөглүг ажылдап кирипкен.

Орлан-кыс донгаңайнып, бичии чыып чоруй:

—Уе, ооргам шылай берди —диген. Улуг улус ону чаптап каттырышканнар. Орлан-кыс ийи быктын даянып алган, чайганмышаан кайгап айтырган:

—Ачай, доо ол кандыг үнүштер саргара берген өзүп турары ол?

—Кызыл-тас-тыр, уруум.

—Хаа, көвейин аа! Сырыннаарга, чалгып турар хөл-биле дөмей, чаражын!

— Удавас тараа ажаалдазы эгелээр, а комбайннарны көөрге, алдын-сарыг далайда эжиндирип чоруур корабльдар дег боор чүве, уруум — деп, кырган-ачазы бо бүгүнү көрүп турар дег чугаалаан.

—Угбам-биле кады кызыл-тасты чанындан барып көрүп-кеш кээр бис бе, авай?

—Ынчалыңар, чүгле чиде бербес силер — деп, авазы чөпшээрээн. Угбашкылар четтинчип алгаш, кызыл-тасты көөр дээш халчып чорупканнар.

—Аа, анаа дагаалар чиир тараа ышкакжыл, угбай. Кызыл-тас дээрге чүү-ле ирги деп бодадым...

Дуңмазының хомудай берген арнын көргөш, Омакмаа тайылбырлаан:

—Кызыл-тас дээрге тараа-дыр ийин. Кырган-авам хооргаш, далган кылдыр соктап бээр ышкакжык.

—Тыва далган де даан, угбай.

— Ийе. Оон ыңай кызыл-тасты ак-тараа деп база адаар деп башкым чугаалаар чорду. Тараалар дугайында чугаалап

турда, конга эдипкен, оон чапсарлай бердивис. Конга этпээн турган болза, башкывыс дыка хөй солун чүүлдерни чугаалап бээр турган...

— Мен база дүрген өөрөнгөн болзумза.

— Келир чылын өөренир сен. Мен ийи, сен бир класс болур сен, дуңмай.

— Экизин аа, угбай, дүрген келир чыл келген болза.

Уруглар чугаалажып турда... Хснертен бир кижичи “Экии” — дээн ышкаш болган. Угбашкылар бот-боттарыңче көрүшкеннер. Долгандыр көөргө, чүү-даа көзүлбөс.

— Мында кижичи-дир ийин мен, силерниң буттарыңар чанында — деп, бир-ле кижичи чугааланган.

Уруглар көрүптерге, буттарының чанында чаңгыс карыш сарыг кижичи турган. Ол кижичи “шу” дээн соонда, тараа сывының кырыңче шурай берген. Уруглар топтап көөргө, ол бир карыш кижиниң бүгү боду кызыл-тастан бүткен болган. Чаңгыстап санаар болза, та чеже тараадан кылып каан кижичи! Тараа кижичи:

— Мени Кызыл-Тас дээр, силерни кымнар дээрил? — деп айтырган.

— Бо мээң дуңмам Орлан-кыс-тыр. Мээң адымны Омак-маа дээр — деп, угбазы харыылаан.

— Силер чүгө бир карыш бичии силер? Азы чугаалап турар ойнаарак силер бе? — деп, Орлан-кыс айтырган.

— Улуг кижилер караанга көзүлбөс дээш, бичии болганым ол-дур. Ойнаарак эвес, кызыл-тастың баштайгы чем тырта берген бажыңдан бүткен мен.

— Ынчаарга, кым силер? Тараалар канчап чугааланыр чүвөл? — деп, Омакмаа айтырган.

— Адырам, чүү деп тайылбырлап берейн. Бо шөлде үнүп турар тарааның башкылыгы азы сүлдези-дир мен ийин.

Дүп шагда тарааны чаяап турган бурган башкы мени эң кежээ кижиниң сүлдезин көдүрзүн дээш, кудай-дээрден булут кыйгырар чаңгыс карыш кижичи кылдыр тарбыдап каан болбазыкпе. Үрезин бүрүзүңде чаштып алган, кижилерниң тодуг чоруунга бараан болуп чор мен.

Кежээ кижини тоттуруп, чалгаа кижини аштадыр хейилби, хат-салгын тарааның омакшылы болур овур-сүлдези-дир мен.

Оон Кызыл-Тас уруглардан айтырган.

—Тараадан чүнү кылырыл?

—Дагаалар чемгерер — деп, Орлан-кыс харыылаан.

—Булгап чиир далган кылыр — деп, Омакмаа немээн.

Кызыл-Тас тура:

—Печенье, пряник, тортту чүден кылырыл?

Уруглар, бир дугаарында, дагаа чуургазы, үс, далган дээш, санай-ла бергеннер.

—Адыр-адыр дыңнаңар. Далганны чүден кылырыл?

—Тараадан — деп, Омакмаа илдик чок харыылаан.

—Ынчаарга, торт, пряник, печенье, хлебти база оон-даа өске амданныг чемни тараадан кылыр ышкажыл але — деп, Орлан-кыс магадаан.

—Быдаа чемин база — деп Омакмаа немээн.

Уруглар магадап кайгап олурда, Кызыл-Тас тараа дугайында мынчаар чугаалап эгелээн.

— Чазын баштай черни суггаргаш, чардыргаш, илииртээш, тарааны тарып каар. Чайын чагс чагбас болза, суггарар. Күзүн быжа бээрге, кескеш, тараа шаңыга эkkээр. Оон чүдүрүп алгаш чоруткаш, далган кылыр дээрбелерге эkkээр. Кажан далган апаарга, солун оруу эгелээр. Далгандан чүнү-даа кылыр, манчы-хуужуур дээш, чигирзиг чемге чедир. Канчап билир, мен силерге та пряник болу бергеш, “аалдап” чеде бээр мен де....

— Орлан, Омак, бээр келиңер — деп, уругларны авазы кыйгыра берген. Авазынче көрүпкеш: — Чаа, бардывыс — дээш, дедир көрнүп келирге, Кызыл-Тас чок болган. “Кызыл-Тас, Кызыл-Тас” — деп кыйгырарга, чүгле өзүп турар тараалар салгын аайында чайганып турган.

—Авамдан корткаш, чаштына бергени ол-дур аа, угбай.

—Ындыг ыйнаан. Дыка-ла солун чүүлдер билип алдывыс аа.

—Эрес даайымның “бойдус кичээли-биле” дөмей болду, угбай.

Угбашкылар тарааларже көргөш:

—Пряниктер болуп, бистиң бажыңывыска аалдап келиңер — дээш, чорупканнар.

2002 ч.

Улуг-Ээрем

Көрбээн кижиг көрүп каггаш,
көксү-хөрээ көвүдей бээр,
ээрлип-саарлып көвүктөлгөн,
элегер көк Улуг-Ээрем.

Кончуг адан мөгеннери
кожаярган кара туруг
дүнө-хүн чок ону хараан
дүрзүнчүг-ле Улуг-Ээрем.

Шыйлашкынны сыырткыышка
эң-не баштай кадап алгаш,
шывадапкаш турарымга,
эмин эрттир улуг балык

апкан соонда девидээн мен.
Алдын хүнге кыланнады
артымче ынаар шала оожум
“Авай!..” — дигеш, шелдим-не ийин.

Кара хаяга мааш-ла дээн.
Оон сугже чуглуп баткан:
“Халагым ай! Буу хайт, ана,
о, мүн-не, чирилбээн де!”.

Шаа төнгөн кадыргыны
чедип алгаш, кончуг оожум
саарыгга шалырадыр
черже үндүр октапкан мен.

Көк сиген аразынга
өөз чүгле агараңнаар
“көк-буга” мөөп чыдыр,
өле-ле-көк, улуун чүү дээр!

Өөрүшкүдөн каткым келгеш,
кадыргыны барып алдым.
Өле-көгүм адыш сынмас,
карааң бажы!.. Ышкыныптым...

Кортканым-даа, меңизэним-даа
холушкаштың, билимээн мен,
канчангаш-ла, аалымда
халып келген хөөрөп тур мен.

..А богда, Улуг-Ээрем
чүдөк улуг кадыргызы
адыжымга чылбырааштың,
сугже катап кире берген...

Эштип баргаш, аптым... – суг деп,
эрийн ажыр немепкен мен.
Билген улус билбээчеңнеп,
бичии эрни өршээген боор.

...Эриктерин эргип чораан,
ээжектерим изи читпээн
Улуг-Ээрем бар-ла турда,
Улуг-Ишкин кайын соглур.

Тюлюш САНДЮ

Бичиилернин чугааларындан

Бир-ле катап септелге кылып турумда, бичии оглум
чанымга чедип келгеш:

– Бо кадагны чоп албайн бардың? – деп айтырды.

– Бөргү чок чүве-дир, чоор сен ону, октавыт – дидим.

Оглум бичии боданып туруп-туруп:

– Авамның шляпазын кедирип кагза, ачай – дей-дир.

Черле тывызык чүвөм болбазыкпе деп бодап келгеш,
оглум бажын чыттап кагдым.

* * *

Өг-бүлениң эр-херээжен ээлери ажил-амыдырал, чайнын кааң-халыын, улам берге апар чыдарын аразында чугаалажып орган. Ол өйдө бичии Сылдыс-оол өгже далаштыг кире халып келген. Ойнаарактарын апкаш, үнүп бар чорда, авазы: “Бажыңче хун адыптар, бөргүң кедип ал, оглум” – дээн. Сылдыс-оол тура дүшкөш: “Мен база удур адыптар мен” – дээш, ойнаар пистоледин көргүскөш, бурт-ла дээн.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ — 75

Өрө

Тыва дылым чырык черге
тынныг артып калганы дээш,
бөгүн сеңээ, Саян сыным,
бөргүм уштуп, тейлеп тур мен.

Бедик тайгаң эвес болза,
белде малым сыыгааны дег,
чонум дылы база ынчаар
чолдайып каар турган боор оң.

Ырым болган, ыым болган
ынак дылым камгалаан дээш,
өскөн-төрөөн даам сеңээ
өре-ширем бажын ашкан.

Тыва дылым чурттазын дээш,
дываажаң-даа бодаваан сен.
Херимнелдир, кажааландыр
хере тепкеш, чыдыпкан сен.

Өрелиг хей өөнделевес,
өтпектиг хой семиривес.
Шүүделиңни, күжүр тайгам,
чүнүң-биле төлөп бээр мен.

Хайыралыг даам сеңээ
хайлыг куржаг кыжанып тур.
Демир-орук тудар дээрге,
дээрде Бурган девидеп ор.

Ынчап барза, Саян сыным,
ынчан өрөм сактып кээр мен.
Демир-орук тудуун доора
теве дег дуй чыдыптар мен.

Александр Даржай — 60

Вячеслав МОНГУШ

А. Даржайнын лирикасында үш ылык

(Ооң 60 харлаанынга)

1. Тыва чон. Тарзан-биле ужуражылгам.

Тываның билдингир чогаалчызы Александр Александрович Даржай алдан харлаан. Ооң хөй шүлүктөрүн, чогаалдарын школачы чылдарымдан номчуп танышкаш, чүге-ле ийик, уран талантызын магадап ханмас турган мен. Сеткил-хөөнгө дээптер уян аргалыы-биле, мээң бодалдарымны талыгыр ырак күзелдерже кыйгыра бээри-биле онза ылгалдыг чогаалчы. Харын-даа маадырларының бирээзи Тарзанга ужурашкаш, ооң кадарып турганы хаалгазынче бөмбүк-даа киир теверин оралдашкан мен. Кашпагайы-биле дозуп алыр кижил болчук. Шын, шын. Бүзүрэведиңер бе? Ол мынчаар болган. Хайыракандан кожавыста Чадаанаже өг-бүлениң улуг оглу болгаш, хлеб садып алыр дээш басыпкан мен. Уругларның сүт кухнязындан ырак эвес Комсомолчулар кудумчузунда авамның акызы даайым Байыр-оол Маскырович Кенденниң бажыңынче буттарым чайгаар-ла чедире берген. Акыларым Сергей, Мерген, Андрей үжелээн бут бөмбүү тепкен, а хаалгада бөдүүн чүвүр, хөйлеңниг улгады берген акый:

—Теп, теп, Мерген, ол болбазыкпе, ынчаар дамчыдып өөренип ал, ам бээр тежит че! — деп, үш эрнин аразында бөмбүк былаажырын хөөктүрбүшаан, хаалгаже киир тепкенде, ол кашпагайы-биле сегирип алды. Хензиг када оюн соксай берген. Эрлерниң чанынга чеде бээримге, оолдарның улуу Сергей акым:

— Чаа-ла келгениң ол бе, дуңмам, хоорайлап чор сен бе? Кезээде хлебтеп чоруур кижиге боор. Омак-Дарый угбамнын улуг оглу ышкажыл, акый, таныжып алыңар! — диген.

Бистиң аравыста чугааны дыңнап турган кижиге үечерге эжим дег холум сунгаш, адымны ададым.

— Тарзан, Тарзан ийин — деп бодун таныштыргаш, таакпызын уштуп, одун кыпсып алды. Чолдаксымаар дуртсыннын, хаваан кежир сыгыгларлыг, бодамчалыг карактарлыг акый элээн үеде ыт чок тура:

— Аваң суг эки чурттап олур-ла бе, ачаң кайда ажылдап тур? — деп айтырды. Тын тынмайн харыыладым. Чассыг чугаалыг Андрей акым оюнну катап эгелээрин саналдаарга, шупту чөпшээрешкен. Аравыска бөмбүктү теп, өттүржүп тургаш, менче дамчыдыптарга, ийи удаа хаалгаже кирип теверин оралдаштым, а Тарзан аваангыры-биле кирибейн, дозуп ап турган. Душ чокчулаан. Хлеб садып алгаштын, дүрген-не чанмас болзумза, бир шак үжөн минутада кичээливис эгелээр. Байырлашкан чорупкан мен. Бажыңга келиримге, авам кончуур аянын, чүгө үр чиде бергенимни айтырарга, ойнап турганывысты тайылбырлап, Тарзан дээр элдептиг кижиге-биле таныжып алганымны хөөревишаан, далаштыым кончуг чөмөнчү олур мен. Авам ам-на оожургап:

— Булуң-Терек, Кызыл-Дагдан келгени ол-дур аа, Тарзан акый онза кижиге боор — диген.

Бир шак ажып турган. Авамның ынчан чугаазынче кичээнгей салыр-даа хире эвес, далаштыым кончуг школаже маңнап бадыпкан мен. Кичээлдер үезинде ал-ла сагыжым Тарзанда. Чанып келгештиң, ам-на авамдан тодаргайы-биле тайылбырлаарын диледим. Улуг оглу болурумга, ындыг ийикпе, күзелдиги-биле ооң дугайында чугаалап берген.

Авамның акылары үш. Авазының чок апарганын экиле сагынмас, а ачазы алды-чеди харлыг турда, мөчөөн. Улуг даайым өгленип алгаш, Чадаанаже көже берген, ортуну Кызылче өөренип чоруткаш, улаштыр Оожум океанга далайжы бооп, шериг албанынче чоруй баарга, бичии даайым Оңмас биле авам даай-аваларының аалыңга турганнар. Кажан өөренип үези чедип келирге, Булуң-Терекке

интернатка тургузуп каан. Интернат чурттакчыларынын улуу Тарзан, а столоваяда ажылдап турар угбайларга суглаарынга, от одаарынга, ыяштаарынга, токпак чарып бээринге база-ла ол аажок дузалыг. Бичии класстарнын өөреникчилери күш-культура кичээлдери эрттирип турган болза, оларның-биле бут бөмбүү ойнаар, хаактаар, харындаа авамга коньки-биле маңнаарынга сүмезин кадып, оюн соонда аргалыг-ла болза, чылыгланырын катаптап чагыыр турган. А кичээл эрттирип турган башкылардан ону кымдаа: “Ыңай тур, шаптыктавайн көрөм!”— деп, каржы сөс безин сөглөп көрбээн чүве-дир.

Школаның чедиги классчызы оол 1979 чылда А.А. Даржайның үндүргөн “Сылдыстыгда дүш” деп номун катап-катап номчуп турганымны сакты-дыр мен. Ооң соонда “Чурттаарын күзезиңзе” деп ному чырыкче үнген. Чогаалчының өскөн чери Булуң-Теректин бөдүүн кижилериниң, ылаңгыя авазының окур-хевирлерин уран-чечени-биле көргүскенин эскерген мен. “Тарзанны” номчупкаштың, сагыжымдан акыларым-биле бут бөмбүү теп турганывыста, ону хаалгаже киирбейн дозуп ап турар улуг назылыг акый үнмейн турган. Чогаалчының авазы биле Тарзанның аразында харылзаазы, орус кыска ынакшый берген таварылганы уран көргүскени, аваның бөдүүн ие кижиниң сеткилинден чагыы ол үениң кижилериниң биче сеткилдиниң база бир чижээ болур. Даржайның чогадыкчы ажылында көскү черни авазы, Булуң-Теректин бөдүүн ажыл-ишчи кижилери ээлеп турар. “Нордук” угбай деп шүлүүнде:

Шак ол суурда авам өңнүү – кадай киж

Чавыт биче бажыңчыкта чурттап ора азы сөөлгү одуруунда:

“Төрөөн сууруң — Булуң-Терек дугайында

Төөгүп бер!” деп дилээр болза, эге баштай

Салааларын сорбуландыр чугай чип каан

Чаагай чолдуг Нордук угбам сактып кээр мен —

деп илереткени ооң бөдүүн кижилерни улуг, биче деп ылгавас, хамаарылгазы чаңгыс аай дээрзин номчукчу эскерип каар. Ындыг аян “Көдээ улус”, “Көс”, “Кожагарга” болгаш өске-даа шүлүктөр, шүлүглелдеринде илден.

Чүге-ле ийик, авам чурту боорга, ындыг бооп чадавас, Чаа-Чаа-Хөлдү тудуп турган үеде албан-биле суббота, улуг-хүн таварыштыр Ак-Туругга дүшкеш, кезээки үеде ажилчыннар олуртур автобус-биле Кызыл-Даг, Булуң-Терек таварааш, Чаа-Хөлге чеде бээр турдум. Ам бодап оарарымга, ынчан ужуражып таварышканым амгы Чаа-Хөлдүн сайзыралыңга үлүүн киирген тудугжу, бызаңчы, маляр, чолаачы малчын кижилерниң овур-хевирлери карактарымга чайгаар-ла чуруттунуп келир. Чүге? Даайларым, күүйлерим, даай-аваларым — авамның чоок кижилери шупту ында. Тыва кижилер төрөлзек, чоннуг болур, а бо хүннерде 60 харлап турар тыва чогаалчыларның бирээзи Александр Александровичиниң ыдыктап чоруур үш ыдыының бирээзи — Чон. Уран-чечен аргалар-биле ол тыва кижилерниң амыдыралын, ылаңгыя булуң-терекчилерни онзагай көргүзүп, чуруп шыдаан деп бодум хуумда санап чоруур мен.

“Тыва мен!” дээн ыдык адым ынчангаштын
Дыка бедик, өндүр чоргаар тудуп чор мен.
Дамырымда ханым аккан тыва чонум,
Дамдың-дыр мен! Далайыңга дузам бар ийин —
деп илереткен одуруглары чогаалчының чон-биле сырый
харылзаалыг, чогаадыкчы ажылын бадыткаар.

2. Үш ожуктуң бирээзи — Тыва дыл.

Тыва литературада шүлүк чогаалыңга чаа ажыдыыш-кыннарны кылып, уран сөстүң чажыттарын сайзырадырыңга чогуу-на үлүүн киирген шүлүкчү — А.А. Даржай. “Үш ыдык” деп шүлүктү номчуп ора:

Тыва дылың,

Тыва чонун,

Тыва чериң —

Ожууңнун үш дажы ол-дур, оглум азы сөөлгү одуругда:

Тыва Чон — чоорганың,

Тыва Дыл — кызыл тының,

Тыва Чер — төрөөн чуртуң —

Олар үш Сагызыының, Ыдың ол-дур, оглум — деп чагыын сактырымга, меңээ хамаарылгалыг-даа ышкаш, чоок хүлээп алыр кижидир мен. Солуннарга корреспондент

бооп ажылдап келгеш, редакцияларга кээп турар чагааларнын колдуу шүлүктөр боорун эскерип, доктаамал номчуп келдим. Мону чүгө сөглөкседин деп айтыраарыңар чадапас, ийе, сөөлгү чылдарда солуннар арыннарын, теле-радиоэфир дамчыштыр байыр чедиришишкinnerи колдаан турду. Шүлүктөр кожуп, төрүттүнгөн хүннер, байырлалдар таварыштыр ажык чагаалар бижип азы материалдар чоруткаш, төнчүзүнгө шүлүктөп каар-дыр. Эки чүүлдү эки дивес аргажок. Ынчалза-даа сөс-домаа чевен боорга, хомуданчыы кончуг. Чамдык авторлар: “Мээң шүлүүм чүгө солунга үнмеди?”, “Эрткен үе ындыг турган, ам чаа чалгыг, агым ышкакжыл, а мээң шүлүүмдө философия колдаан” дээн хөөннүг шыжыгып чаргылдажыр-дыр. Бодум хуумда ындыг авторларны деткивес мен. Александр Даржайга хамаарыштыр алыр болза, ол тыва дылды аажок үнелээр, чогаал, шүлүктөринге бедик негелделиг, тыва дылды хүндүлээринче номчукчу кижиги бүрүзүн чайгаар-ла кыйгырып турар шүлүкчү болур. Чижек кылдыр С.Б. Пюрбюнуң чырыткылыг адынга тураскааткан “Шүлүкчүнүн чагы”, “Олег Саган-оолдун кичээли”, “Тыва дылым” деп шүлүктөрин номчуп ораарга, ындыг хөөн илдең, а сөөлгү айытканым ажылында:

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкакш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен
азы сөөлгү одуругларда:

Сен чок черге — сеткил-чүрээм куруг-хоозун,
Сен чок черге — хову кезээн каңмыыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, Тыва Дылым!

Александр Даржай тыва дылдың дузазы-биле уран сөстүң чажыттарын сайзырадып, чаартыкчы чүүлдерни киирип, дөрттээн, сестээн одуруглар, арбаннар, ожук даштары, сайзанактаан шүлүктөр, даң хаяазының, дал дүүштүң, кызыл хүннүн, дүн ортузунуң шүлүктери, мөргүлдөр дээш оон-даа өске хевирлерге бижип келген. “Авамга

чечээм” деп боодаал-сонедин катап-катап номчуп ора, бодаарга, езулуг-ла тыва кижиниң, бөдүүн ие кижиниң чараш овуру, аажы-чаңы карактарымга чуруттунар, оон-даа өске сонеттери, дөрттээн, алды одуруг, сайзанактаан шүлүктеринде өөредиглиг чүүлдер бар, харын-даа тыва дылдың байлаан, сайзыраңгайын бадыткаар. Ылаңгыя Тываның сезен бир хемнериниң эриктеринден чыгаш, уругларынга тураскааткан чагыг шүлүктеринден эскерип көрүңер, а Ава дугайында шүлүктерин Тывада билдингир ыраажылар боттарының репертуарынга киирип ап, ырлажып турары — чогаалчыга хүндүткел болгаш мөгейиг.

Даржай тыва чоннуң езу-чаңчылдарын эки билир, номчукчуларга шүлүктериниң, шүлүглелдериниң, мөргүлдериниң, халактарының, каргыштарының утказын, сөс-домаан уран-чечен эстетиктиг шынарга чедирер дээш онзагай күженишкинни үндүрген чогаалчы болур. Амыдыралдың хөй талаларын шинчилээш, чогаалдарының маадырларының овурун, мөзү-шынарын бөдүүн дыл-биле чедингир кылдыр көргүзүп шыдаар байлак арга-дуржулгалыг.

“Өннүктерим бакташкан” деп шүлүүнүң эгезинде:

Балыг кушка бодумну мен дөмейледим.

Маңнап, шурап,

Кышкыرار-даа харыым чогул!

Оон өске чүве мени хөлзедип чор;

Өннүктерим шагдан тура акташкан дег,

Өжээтилер болу берген.

Кыпкан өрттү

Өжүрүп-даа шыдавадым.

Эптештирип,

Чаргы-чаазын үзүп каар дээш чадашкан мен.

“Чогушпаңар, кырышпаңар, өннүктерим,

Чодам эъдин кезип бээр мен.

Соксаңар” деп,

Чарар өйү хөлү эрткен шоштуң чыды

Шагда дыргын, чашканналдыр тарай берген.

Кем чок, хензиг ынай чүрээм балыгланды,

Кээргенчиг балыг кушка дөмей болду.
Анаа хейде
кудай-дээрже сүдүм өргүп,
аргаланып, чазамыктап оар-дыр мен.
Оларның
месилдежи ынды кирип,
оолдарынга хирин-чамын борай өгөп,
чавана дег,
чыпшынмазын дээримге-даа,
шагда бүрүн хөме алы берген чоржук.
Ол-ла кончуг коргунчуг-дур.
Күжүр чүрээм
ондап-остап,
балыг куш дег,
шапкыланды.

Бо одуругларны номчуп олура, уян кижиге болза ыглай бээр, кээргенчи кончуг-дур. Каш чылдар бурунгаар, чеден-сезен чылдарда, ийи чаңгыс өг-бүлелер ындыг турган болза, амгы үеде ажил-агый чок, рынок харылзааларының негелдези-биле чурттаарын негеп келгенде, өг-бүлө бүрүзүн ойбайн турар чидигленген социал айтырыгларның бирээзи ол эвес-тир бе? Өг-бүлелер ээлери эр кижилеривистиң хей-аъды сөөлгү каш чылдарда аажок кудулаан. Эр кижилерни хүндүлээр туржук, харын-даа деткивес, куду базарын оралдажыр херээжен кижилерниң бары база чажыт эвес. Кем-херек үүлгеткен, кадайындан, ажы-төлүндөн чарылган, анаа-ла хоорай, кудумчуларда ажил-агый чогулгаарлар бары ам кымга-даа билдингир. Амыдыралдың аагын угбайн, ындыг байдалдарга чурттап чорааш, амы-тынынга четтинген, арагадан хораннанган азы кандыг-ла-бир айыыл-халапка таварышкаш, мөчөөн, хып дээн чалыгы назылыг кижилер бар. Ийе, үстүндө чижекти анаа эвес киридим. Эки үеде-ле Даржай ол бүгүнү амыдыралчы дуржулгазындан эскерип, баш бурунгаар өттүр көргөн чадавас. Ында чаңгыс өг-бүлө турган болза, ам бүдүн ниитилел, Россия, бөмбүрзек... Бүгү чоннуң килеин хайындырган террорисчи үүлгедиглер,

ханныг-чаалыг дайын болуп турар девискээрлер... Чогаал-чының үстүндө одуругларынга дег, “Күжүр чүрээм ондап-остап, балыг куш дег шапкыланыр-дыр”.

3. Кижиги — төрөөн чери-биле тудуш.

А.А. Даржайның “Чаа-Хөл” деп шүлүүндө

Төрөөн ынак булунунун

Төөгүлүг арыннарын

Төлү болган кижиги бүрү

Дөгөрезин билир болза,

Төк кээп дүшкөн чери, суунга

Төнчү чокка ынакшыырда,

Төрөл аймак улузунун

Дөспөс чаңын дөзөп, салгаар —

диген одуруглары бар. Шынап-ла харын, тыва кижиги ук-төөгүзүн билген тудум, төрөөн чериниң каас-чаражынга эригип-даа ханмас, ынак болур. Бодум хуумда Даржайны база ындыгларга хамаарыштырар мен. 1995 чылда авторнуң “Шагар-оътта шалың” деп проза дептериниң үнгенин номчаан мен. Чаа ажылының эгезинде “Өнчү” деп шүлүк чугаазын номчааштың, база бир чаа ажыдыышкынын номчукчуларга бараалгатканын билдим. Үстүндө эгеде “Тыва чон — чоорганың, Тыва дыл — кызыл тының, Тыва чер — Төрөөн чуртун” деп номчукчуну хаара тутпушаан, “Ада-иём кызыл-дустап чоруурда, аът бажы алдын-даа, бөрү бажы мөңгүн-даа арттырбаан” — дигеш, ханы утка сиңген “Хөлбегер көк дээрлиг, көрүнчүк дег кылаң хемнер, хелдерлиг, көк-көк дагларлыг, дээр өңүн хунаан чиргилчингезин ховуларлыг, артыш, шаанаан, чойган, пөжүн айдызалдыр тынган арга-эзимнерлиг, хөөмей-сыгыт, каргыраазы куттулган ажил-ишчи хөглүг чоргаар чоннуг Тыва чуртун меңээ ээледип кааш, чоруй барганнар. Ава-ачазын, өөрүшкү-мунгаралды катый-хаара солуп келир авыралдыг Төрөөн чурту барда, аас-кежиктен кижиги дудавас. Тывам меңээ чүзүн-даа харамнанмаан, мени дээш оон үндүрген бүгү човалга, шүүделиниң кезик-чамдыызын чурттап эртер назынымда кайын эгидип шыдаар мен... О, оолдарым, ажы-төлдериңерге хайыралыг бо үш эртинени камныг, хумагалыг

арыг чаагайы-биле өргүп дамчыдар силер!... Ындыг болзунам” деп йөрөөл салганы тыва кижиниң биче сеткилдиин, салгалдан салгал дамчып келген чаагай чаңчылдарын төнчү чогу-биле салгалдарынга дамчыдып чоруурун автор чечен чогаалдың билдингир дылы-биле көргүзүп турар. Ийе, маңаа Салим Сазыговичиниң “Көк-көк даглар” деп шүлүүнүн одуругларын сактыры артык эвес. Оон алырга безин тыва чер кайы хире чараш-тыр. Ынчангаш-ла ындыг боор, алдан арттың бедиин хараан ынак чогаалчывыстан аңгыда Өвүр чурттуг чогаалчылар С.А. Сарыг-оол, В.С. Серен-оол, М.Б. Доржу, Чөөн-Хемчиктен М.Б. Кенин-Лопсан, Т-С.Ч. Куулар, М.Б. Көжелдей, Ч.Ч. Куулар, Барыын-Хемчиктен В.У.Хомушку, А.К. Үержаа, Тожунуң Л.Б. Чадамба, Ю.Ш. Кюнзегеш болгаш өске-даа чогаалчы-шүлүкчүлөр боттарының ажылдарынга төрөөн черин, чонунуң амыдыралын карактарга көстүп келир кылдыр уран чураанын чечен чогаалдардан, шүлүктөр, шүлүглелдерден билир бис. Бо деннелгени кииргеним ужурлуг, чүге дизе кижиниң болганынын чуруп көргүзери каш янзы, бот-тускайлаң.

Александр Даржайның үстүндө номунуң “Чондан ужуктаан бодаалдар” деп ийиги кезээнде 150 улуг эвес хемчээлдиг шүлүктөөн чугааларын дагын номчуп ора, 105-ки чугаага доктаайн. Ында: “Кижилерниң көвей кезиниң бүдүжү черле ындыг турган боор. Чурттап эрткен үелеривис сагынганывыста, эң ылаңгыя, аал-оранывыстан талыгырга чорааш, эң эки кижилер, чүүлдер дугайында бодаар бис. Эки кижилер дугайында бодаал ырак орук-суурга эң-не быжыг доң болуп, кижиниң Төрөөн чери-биле кезээде тудужун сагындырып келир” деп айытканы, шынап-ла, кандыг-даа кижиге дорт хамаарылгалыг. Тыва чернин кайгамчык оолдар, кыстары уран чүүлге, спортка-даа дески сайзыраңгайын Азия диптиң төвүндө хензиг чурт Тываны төлээлеп, делегейниң чонун кайгадап турары — чонунуң хей-аът бедиин, бедик культуралыын, үе-дүптен бээр салгал дамчып келген чаагай чаңчылдарының балаттынмайн турарын херечилээр. Александр Даржайның чогаадыкчы ажылы — лирикасында Чон, Тыва дыл, Төрөөн чери бирги черде болгаш аажок ыдыктыг.

Таксыл тайгам хатчыл болгаш

Таксыл тайгам хатчыл болгаш, пөжү кургаг,
сынган будуу дызынайнып турган-на боор.
Иштик тайгам ыжык болгаш, пөжү чымчак,
саглаңнадып, будуун чайып турган-на боор.

Кызыл-Тайгам шыктарының безин каскаш,
аксын долдур дизип алган чараш уруг
кызыл дыттың чаг дег саадын дызыладып,
мени сактып, сеткил куюм орган-на боор.

Таксыл тайгам сериин болгаш, чылан-караа
бүүректелип, чемиш тыртып турган-на боор.
Иштик тайгам чылыг болгаш, калдар-сайы
чиңгизинге тоглап дүжүп турган-на боор.

Кызыл-Тайгам үзүм-чигир үүргенезин
эрин кылдыр домнап алган чараш уруг
кызыл-хүрең тоорук сайы дызыладып,
мени манап, хииктелип орган-на боор.

Лидия ООРЖАК

**“Шүлүкчүнүн шупту боду
шүлүктөрө”**

Шынап-ла, М. Дуюнгарның чугаалап кааны ышкаш,
шүлүкчүлөрни кижиларның чогаалдарындан танып, билип
алыр. Боттарының кымга-даа чугаалавас ыдыктыг чажыт-
тарын, кымның-даа дыңнавааны төөгүзүн, кымга-даа
билдинмес тывызыксыг сагыш-сеткилин шүлүкчүлөр шү-
лүктеринге арттырып каар.

Тываларның хар-назын тодарадырын барымдаалап
чугаалаар болза, мерген угаан үезинде, амгы үеде 55 харлап
турар Тывада билдингир журналист А.С. Бегзин-оолдун
“шупту боду-биле” ооң “Болчаг”, “Шаанчактар” деп номна-

рында шүлүктөргө даянып, таныжарын оралдажып көрээли.

“Мажалыкчы” эш-өөрү чогаал сайгаржып бээринге улуг деткимчезин көргүзүп чоруур эжиниң төрүттүнгөн хүнүндө кижини манавааны кандыг “белек” кылырын сүмележиپ олурувуста, оовустуң “шагжаң хөрээ хөлүндө-ле шуурганнап, сагыжының чиктии кончуг” олурган боор.

Шүлүкчү бодунуң төрөөн черин номчукчуга...

...Аныак чаш назынымның чажыттарын

Алдын-Булак алаактары шыгжап алган...

...Чыттыр каапкан согааш чуулгаш, хемче дүжүп,
чылыгыр көк мээстерге хар ызырымас...

...Шывык туткаш, бызаа дозар шыгывыстың

чычыы торгу чадып каан дег чымчак оѳду

маргаа сиген оваадайы — мөңгүн шалың

баскан изим чидирипкеш, манагышаан...

деп таныштырып турар.

Бегзин-оолдуң алыс боду

...Алдын-Булак ховузунуң

аза огун дөзөөн болгаш,

өйлеп-өйлеп багы киргеш,

өлүр-баарын билбес кылдыр

өжеш, хедер апаар...

...оотпактың тени ышкаш,

ондагайлыг амытан.

Ооң өжеш, турум “сеткилинге быт-даа салыр чер чок кылдыр чексинчиг хей кузум чажып, таптап каарга”, ооң ол-ла өжеш сеткили амыдыралга туружун айтып, билиндирип, орталандырып каап чоруур.

...Амыдырал өйлеп-өйлеп

аъдым дужап, бодум дужап,

амы-тынче шоглап кээрге,

өжеш, хедер аажым киткеп,

өлүм-биле адааннажып,

чулам одун улам кыпсып,

чуртталга дээш чүткүксээрим дам баар ийин.

...Аксы кежээ идээргектер
адым-сывым хирге борап,
аас-дылче чыгай бээрге,
чарыштырган хаадам аът дег,
сагыш-хөңнүм улам сергеп,
чүрээм согуу улам дыңзып,
шүлүктөр-ле бижиксээрим дам баар ийин...

А. Бегзин-оолдун шүлүктөрүнүн онзагайы – оларда өске шүлүктөрдө дег кижизидип, сургаар, бодунун туружун, бодалын номчукчуларга сыгаар аянын чогу (“Болчагда” ийи-үш шүлүктөн аңгыда”). Шүлүкчү бодун чазыг кылбас, “ыдыктыг” мен деп санап чоруур чамдык кижилерге деңнээрге, бодун кыдыындан эскерип чоруур “эң сөөлгү” кижиге, ооң миннишкин шүлүктөрүндө авторнун дидим, ажык сеткили көстүп чыдар.

Эддим-ханым ойнап чоруур тенек шаамда
эрес, кайгал кызыжактар көрүп алгаш,
хондур-дүндүр читкилей бээр чордум, сарыым,
“Хонача” деп, ыглап, хүннеп чоргуладың...
...Ойга-чикке болчаг кылып, душчуп чораан
окпан-чикпен чараш кыстар уттундурду.
Соок күзү дүшкөн ышкаш, чүреккейим
согары-даа даамчырап, оожургады.

...Хөйнүң-чоннун аразында хөөкүй акын
көөрүңге-ле, хөглүг-омак сергек чоруур.
Чазык шырай шырыңмазы шуглап алган
чааскаанзыргай сеткилим-не ыстап чоруур...

“Үелерниң белдири” “чылдар санай” кижиниң аажы-чаңын өскертип чоруур, ынчалза-даа А. Бегзин-оолдун уян сеткили хевээр арткан: эш-өөрүн, чоок кижилерин, эргим авазын сактып чоруур...

...Бора-бүдүн чурттап чораан хөөкүй акым
Болустайның оглу Ооржак “чоруй” барды.

Саарыг ырын ырлап-ырлап, Антон дуңмам
шапкын хемниң агымынче “шымны” берди.
Серен-оолдун, Монгуш Доржу, Өлчей-оолдун
чедир ишпээн дашкалары туруп кагды.

...Өртемчейге өскүс калгаш,
өжеш, чассыг чаңым читкен,
хоо-тараа хевээн нугаан
холдарыңны чоктап чор мен, күжүр авай.

Чаргы-чаа кылып, чон караа човатпайн чоруур чөпшүл
сеткил шүлүкчүнүң чогаалдарындан илереп кээр.

...Ужа салып, хүндүлээн дээш,
улуургап-даа канчаар деп бис.
Кыры салып, кыдыглаан дээш,
кыжыктажып канчаар деп бис...
...Болур-болбас, сакпай, хоозун чаргы сүрүп,
бодалдарым кулдандырып бектетпээн мен...

Дириг кижиниң оруунда актыг, каралыг чүү-даа туруп
болур, арын-нүүр-ле эки-бакты ылгап, чазыгларын миннип
чоруур болза, кижиге бодунуң мөзүзүн чидирбээни-ле ол.

...Сести-сести бакылапкаш, сырбаш дээрим
сеткилимниң боралгактыг тулаазында
арын-нүүр деп хыл дег чинге шыйлашкынның
аар сапык базыпкан дег, дыйлаңнаарын!...

Мерген угаан кирип турар назын үезинде-даа бол,
“көңгүлүнде хойтпааның ажыгы чедишпээн”, шүлүк-ырда
“шупту боду” кире берген шүлүкчүнүң юбилейин таварыш-
тыр “сагыш-хөңнүнүң чартыгы болган чажыттарының
аразынга базып өскөн төрөөн шыгының маргаа-сиген торгузу
дег, баштак-хөглүг, “эмер бызаа, кулунчак дег, эрге-чассыг”
олуарын күзеп, бистин аравыска үр чыл чурттаарын
күзедивис.

Чалыы назыннын ыраажызы

“Тыва дылдың база бир шылгараңгай өгбези Александр Тамбы-Сүрүң — тыва чоннуң чечен чогаалының ак өөн өглешкен онзагай салым-чаянныг чогаалчы. Башкы, журналист, чогаалчы ол буянныг кижии — мээң башкым” — деп, чогаалчы, эртемден М.Б. Кенин-Лопсан бижээн.

Ачавыс А. Тамбы-Сүрүңнүң ажылдап, чурттап эрткен амыдыралы Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми сумузунуң Узун-Кара-Сугнуң Белдирешке 1914 чылдың июль 1-де төрүттүнген. Адазы Чаш-оол Дондувайович Куулар мал, тараа ажылдыг, даараныр, уран-шевер, ол шагда культуразы бедик болганындан “Кыссыг Чаш-оол” деп шоллага четкен. Ачамның авазы Куулар Көк-Кадай азы Ольга Васильевна Ишкинге төрүттүнген. Ооң адазы орус кижии чораан, ондар уктуг тыва уруг Төгери-биле өг-бүле туткан. Ондарларның Сеңгин-Чаңгының кады төрээн дунмазы Балчый-Бижээчи деп кижии Василий Бяковту өлүр кымчылап каан дээр. Баян-Таланың Калбак-Тей оваазын дагаан черге Бяковтуң аъды эртип келирге, аңаа хорадап, өжээргээш, ынчанган дээр.

Тывага ол шагда школа деп сөс безин чок турган. Ооң уламындан 7 харлап чорда, бичии Тамбы-Сүрүңнү Чадаананың алдыы хүрээзинге өөредир-биле ачазы аппарып каан. Тамбы-Сүрүң ол хүрээни тергиин өөредилге-биле дооскан болгаш Тибетче эмчи-лама сургуулунче барып өөренир кылдыр хүрээниң улуг ламалары шиитпирлээн турган. Ынчан Тывага улусчу революция тиилээн, эрге-чагырга чаарттынып турда, 1925 чылда ол хүрээден дургуннап үнгеш, ол олчаан ынаар барбаан.

Тамбы-Сүрүң 1930 чылда Чадаанага чаа тыва бижикке өөрөнгөн. Ынчан башкылап келген Киров (Шунчук-оол),

Тока, Даржаа оларның ачызында үш-дөрт хонганда-ла, бижип, номчуп, санап турар апарган. Ынчангаш Шемиге түр ликпункт башкылаан.

1931 чылда Кызылга чеде бээрге, республика типографиязынга ажылдадып каан. Аңаа Б. Хөвөңмей-биле кады ажылдап турган. Беш чыл ажылдааш, Теве-Хая, Кызыл-Даг, Чыргакы, Ак-Туруг суурларга ликпункт башкылаан. Ол үеде журналист кадрлар Тывага барык чок турган. Оон ужурундан 1938 чылда “Тываның аныяктары” солунга аныяккоррлар сургакчызы болуп ажылдай берген. Шеми культура бажыны эргелекчилеп, ус-тывыш, почта, райпо черлеринге даргалап, 1942 чылдан эгелеп “Ленинчи орук” солуннун редакторунга ажылдап чораан. 1932 чылда өрүлгенин херээнге дынзыг өөрөнгени дээш ТАР-ның Эртем комитетинин Хүндүлел бижиин-биле шаңнаткан.

А. Тамбы-Сүрүн 1934 чылда Сечикпаа Ак-кысовна-биле өг-бүле туткан. Авамның ачазы Монгуш Ак-кыс Шевер-оолович Буян-Бадыргы ноянның улуг чылгычызы чораан. Сечикпаа Куулар бижик бөлгүмүнге башкылап, республика типографиязынга дептерлээр цехке ажылдап чораан. Ол “Иениң алдары” орденниң 1-3 чергези, РСФСР-ниң Чазааның алдын медалы-биле шаңнаткан.

А. Тамбы-Сүрүн биле Сечикпаа Куулар тос уругнун хүндүлүг ада-иези. Улуг уруу Сеңмит Ооржак Башкылар билии бедидер институттун директорунга ажылдап турган. Чогаадыглар, диктантылар номнарының автору. Оглу Сарыг-оол Куулар 30 чыл дургузунда массалыг информация чепсектеринге ажылдап келген, РФ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. Өлчеймаа Куулар ТР-ның ИХЯ-ның истелге эргелелиниң салбыр даргазы, милицияның майору, “Тыва оолга” деп ырның сөзүн бижээн. Раиса Тамбы-Сүрүн М. Горький аттыг литература институтун дооскан. Сарыг-оол Кууларның уруглары — Радомир Куулар — “Тыва” күр-телерадиокомпанияның даргазы, Азияна Куулар — ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албанының начальниги.

А. Тамбы-Сүрүң дугайында М. Кенин-Лопсан солунга мынчаар бижээн: “Куулар Тамбы-Сүрүң “Ленинчи орук” солуннун редакторунга ажылдап турган. Чогаалчы О. Сувакпит-биле ону амыратпас турган бис. Сактып тур мен. С. Пюрбю, М. Идам-Сүрүң, К. Тамбы-Сүрүң чогаалчыларга үдеттирип алгаш, орус шүлүкчү Степан Щипачев бистин Чадаана школазынга аалдап келген. Орус, тыва алдарлыг чогаалчыларның мурнунга О. Сувакпит база мен шүлүктер номчуп, чечен сөстүң сагылын четтирген бис. Ол-ла чогаалчы өгбелеривис шүлүк чогаалының чүгүрүк саралазынга чалыы бистерни ушкарып каан чүве”.

Ачам кедергей бызаанчылаар кижичораан. 30-40 чылдар үезинде Шеминиң сураглыг ыраажы кыстары Серенмаалар “Шеми-Бажы” деп ырны авторнун үделгежи-биле хамыкты кайгады күүседип турган. Ол ырның аялгазын ол боду чогааткан. Сайлык куштуң ужарынга үндезилеп, ийи аңгы чогааткан мен деп меңээ каш удаа хөөреп чугаалаан кижичораан.

Ачам “Хат”, “Шеми-Хемим” деп чогаал номнарын чонга өргээн.

Кызыл чечек саглаңайнып,
күзелимге чурттап чорзун.
Кымдан эргим ачам чагыы
күчү-күжүм немеп чорзун.

Александр ТАМБЫ-СҮРҮҢ

Араттын ажылы

Арат кижичораан үе-дүптөн
ажыл-ишке ынак чораан.
Аңын аңнап, малын малдап,
айын казып, тараа тарыыр.

Савааш бажын сазаннадыр
чайын дүгүн кага-ла бээр.
Кидис, энчээн өйген, сөөрткен,
кидис өөн-даа септеп алыр.

Хол кадыр туду алгаш,
хоор-сарыг тараа кезер.
Шары, буга хийзин эргиир,
шаңы долар —савазыраар.

Аъжын-чемин арттыныпкаш,
адар боозун чүктеп алгаш,
аразынче күскээр аңнаар —
аңын, диинин хөмээлеп кээр!

Бойдус соой берди

Бойдус соой берди,
бора-хөкпеш чемней берди.
Арыг ишти түлей берди,
аңгыр куштар чана берди.

Шиник ногаан чайывыс
шинель кеткеш, чаныпты.
Кыштың соогу эгелээн —
хыраа дүне дүжүптү.

Виктор САГААН-ООЛ — 80

Тыва улустун чанчылдарындан

Аалга кирбейн эрте каккан чорумал —
Аъдын, бодун көөргөткен адыыргак.
Амыр-менди айтырбас езуургак —
Аксын орта теве тепкен тенекпей.

* * *

“Өлгөн” деп сөс ааска сынмас каржы сөс-түр,
“Кызыл-дустаан”, “чок апарган”, “калган” деп чор,
Өскүс оол, кыс өггө кирзе, куруглатпа,
Хырнын дүптээш, “Узун назын назыла!” де.

Кыс мал өзээш, төл савазын адырарда,
 Сиген-биле катый туткаш, үзе кезер.
 Шиштээн баарны чааскаан-на сыыра кааптас.
 Кыпкан отка төштүң бажын ыяап салыр.

Чедер хөлдүн эртени

Чавыс даглар сиртинден
 Частың хүнү харады.
 Чаржаң даштыг Чедер хөл
 Чайыннаар шаг чок уткуду.

Болбаазын чаяваан,
 Боду бүткен Чедер хөл.
 Эрте частың чылыынга
 Эргеленип эриди.

Эрий берген кыдыында
 Эриг сугга хонупкаш,
 Эжеш ийи Ангырлар
 Эштип, таалап чорулар.

Кылаң дээрден күзүнгү
 Частың хүнү шонарга,
 Кыштың сартыы, аккан хар,
 Чайгаар чидип арылды.

Чечектиг чай удавас
 Хөлбең ногаан чедип кээр.
 Чедер хөлдүң курорту
 Хөг, дыш төвү болу бээр.

Анайларым - ийиспейлер

Аккыр хар дег, дөмей-дөмей
Анайларым — ийиспейлер,
Чалым-хая кырлай-кырлай
Чаржып ойнап туру силер.
Тайып ушпас чараштарым,
Дадыр-дадыр, сидир-сидир.

Мээң безин үнүп чадаан
Бедик баштыг Кызыл-Хаям
Амыр кырлап халчыр боорга,
Адааргаксап көөр-дүр мен.
Эх, э-ээх, дөскелчоктар,
Эрес-дидим кашпагайлар.

Сылдыстарже орук

Сылдыстарлыг океанче
сыыладып үнеримде,
угаап бодаан күзелим бар:
узун, быжыг чада херек.

Делегейде бар-ла турган
демир-дести кожуп, эштеп,
ынаар шөө салзымза-даа,
ындыг херек бүдер чоор бе?

Эртем-номга чүнү мурнай
эки кызып өөрөнзимзе,
ыраксынмас, бергезинмес,
ынаныштыг чадам ол боор.

Шынзыг, чылыг чагаалар.

“Улуг-Хем” сеткүүлге ажылдап келгенивисте, хоочун чогаалчы Ч.Ч. Куулар биске бичии аадаң көргүскен. Ында Монгуш Өлчей-оол чогаалчыга кээп турган чагаалар бар болду. Өгбевис аравыска чораан болза, 70 харлаар турган ийик. Ооң эш-өөрүнүн чагаалары биске ам-даа тода билдинмес чажыттарны чада көргүскен болду. Ам оларның-биле таныжып көрээлиңер.

М. Өлчей-оолдун “Хөөрээрниң чугаалары” деп номун чүглө М.А. Хадаханэ эвес, а Кодур-оол Оюн база очулдуруп турганы билдинип келир. Ону К. Оюннун Горячинск курорттан 1984 чылдың май 7-де бижээн чагаазы бадыткап турар:

“Быраат чуртундан изиг байыр чедирип олур мен, Монгуштарның өлүм чок Өлчей-оглу!... Очулга доозулган. Сөөлгү үш арын арткан. Ам ооң салым-чолунун дугайын бодап олур мен ийин. Маша угбаңга аппарып тутсур-ла сен, мээң очулгамның чартык сектерин эткеш, кайнаар бир альманахче киир идип-ле каар. Ооң-биле төнер...”

Моон алгаш көөрге, К. Оюн “Хөөрээрниң” очулгазын М. Хадаханэге аппарып көргүзерин дилээн хире. Мында авторнун адааны Маша угбай дээрге М. Хадаханэ деп бодап турар бис.

Улаштыр чагаада мынчаар бижээн: *“Мен бодап олура-рымга, бо чогаал (рассказ бүрүзү эвес-даа бол) ледокол ышкаш, аар деңзилиг, чидиг хөрөктиг ийин. Москва-биле аразын чүү-даа эвес чара чүткүп чоруй баргы дег.*

Парлаар машинка чок, хол-биле бижип очулдурдум. Чара бижидип-ле алыр сен ыйнаан.

“Хөөрээр” берге очулдуртунду. Ынчангаш чүве бе, дыкала бериксевейн ор мен. Мээң хуумда чогаалым-даа ышкаш аан...”

К. Оюннун чагаазындан ук чогаалды бүгү сеткилинден бердинип очулдурганы көстүп турар. Утка сүрген (подстрочник) эге очулга эвес, уран очулга деңнелинге кылдым дээн утка бо чагаадан билдинип турар.

“Хөөрээрниң чугаалары” деп ном орус дыл кырынга “Тувинские побасенки” (Были дедушки Хөөрээра) деп ат-биле 1990 чылда үнгөн (7000 кезек). Ону М.А. Хадаханэ очулдурганын айыткан.

А К. Оюннуң хол-биле кылган очулгалары Мария Андреевнаның архивинде чадавас. Бо чүүлдү ам-даа эки тодарадыры чугула.

“Хөөрээрниң чугаалары” чүгле орус тыва, украин дылдарже эвес, а белорусь дылче база очулдуртунуп турганын Николай Щукановтуң Белоруссиядан бижээн чагаазы херечилеп турар:

“Добры дзень (Эки бе), Өлчей-оол Кунгаевич! Силерниң “Хөөрээрниң чугаалары” деп номуңарны улуг таалал-биле номчудум. Белорусь дылче элээн каш очулга кылдым, тцңнелин манап тур мен. Чоорту бцдцн номнуң очулгазын кылыр бодап тур мен...”

28 харлыг мен. “Коммунист” деп солунда корреспондентилеп турар мен.”

14.06.90 ч. Н. Щуканов.

М. Өлчей-оол очулдуар талазы-биле шыырак чогаалчы дээрзин В. Тельпуговтуң чагаазы база бадыткап турар:

“Эргим Монгуш Кунгаевич! Бөгцн Силерниң тыва дылче очулдурганыңар номумну алдым. Меңээ кылган эки чццлцңер дээш Силерге өөрцп четтиргенимни илередип тур мен...”

Хцндцткел-биле, Силерниң В. Тельпугов.

1983 ч., октябрь 28”.

Ол-ла автор 1981 чылдың декабрь 19-та бижээн чагаазында мынчаар бижээн:

“Хцндцлцг Монгуш Кунгаевич!

Бөгцн Силерниң “Упрямая лампа” деп номумну очулдуруп төндцргениңер дугайында чагааңарны алдым.

Улуу-биле четтирдим!...”

М.Өлчей-оол алыс боду биче сеткилдиг, бодун тогдунмас кижии дээрзин С. Салчактың 1991 чылда бижээн чагаазы херечилеп турар: *“Экии, эжим, эргим хцндцлцг Кунгаа оглу, Земляк мой Великий!!!*

Чоокта таакпылашпаан. Ынчангаш сени сактып, узун даңзам Адар-Төштү ажыр сунгаш, бажыңыңарже углап, таакпылажып оарарым бо, эжим...

Шынап, сээң чыындыларыңнын номнары кажан цнцп эгелээрил, эжим? Улуг чогаалчылардан чааскаан арттың. Доозазы томнарлыг апардылар, бо оолдар. Ам сээң оочуруң черле келген-не боор, эжим!...

Чалбыыштыг изиг байыр-биле, сээң багай, ушна кырган. чөнүк эжиң Салчак Сарыг-оол”.

Адар-Төштү ажыр сунар узун данза дугайында оюн-баштак чүгле С. Салчактын бажыңга кирип келип болур. Мыя бо одуругларда безин авторнуң аажы-чаны база ол ийи кижинин бот-боттарыңга эки хамаарылгазы тода билдиниң турар.

Эш-өөрүңге хүндүткелдиг, үнелиг, буянның болганындан ону акызыңган, өөрүп четтиргенин илереткен чагаалар хөйү-биле кээп турган. Оларның бирээзинден одуругларны номчуулунар:

“Экии, Кунгасевич!

Меңээ амы-хууда байыр чедиргениң дээш улуу-биле четтирдим. Ында бир “айдың айлыг” черде акым барын сактып келгеш, хем куду углаар апарзымза, орук-суур дүже халыыйн адырам деп бодап олур мен.

Ажыл. амыдырал чүгээр чоруп тур. Новеллаларымны берип кагдым. Та чеже катап ээзинче эеп келген — “чаныганы” кончуг “төлдер-дир” ийин. Ам-на узун оруун оруктай бээрлер боор. Идегел бар-ла хире чүве-дир.

Че, Силерниинде онза-солун чцц тур? Кадыкшылыңар кандыгыл?...

Дуңмаң М. Доржу.

09.10.1986 ч. Кызыл”.

Ынчангаш М. Өлчей-оолга кээп турган чагааларның хөй кезиинден ооң топтуг аажы-чаны, эш-өөрзүрээ, улуг хүндүткелдии, буянны тодарап көстүп келир. Ол чеже-даа тускай эртем дооспаан болза, бедик деннелди кызыл дери, кызымаккайы-биле чедип алган.

М. Өлчей-оол езулуг-ла чогаал бижииринге чаяаттыңган чогаалчы дээрзин чагаа бүрүзү бадыткап турар. Ол чуртталгазының иштинде кижилерге бүзүрелдиг, ынаныш-тыг, сүме кадар эш болуп чорааны көскү.

Мөңгүн билзек

Башкылаар кылдыр дужаал алгаш, “думчукка тулганда бызаа сугжу” дээн ышкаш кирипкен мен.

Максим Горькийниң “Изергиль кадай” деп чечен чугаазын тайылбырлап турумда:

— Башкы, көрээм — дээн үн класска чаңгыланы берди.

— Чүү болду, Сесек?

Уругнуң чаактары долбанналы бергилээн, эгенип сүрээ-дээни илдең туруп келди.

— Чүгө шимээргеп олурадың ол? Кичээл үези ышкажыл — дидим.

— Чечен-оол ындыг кижидир, башкы.

— Кандыг?

— Кижиниң билзээн хунаап алыр.

Чечен-оол ыадыксап, өөрү оолдардан дуза дилээнзиг, эргилдир көргүлээш, мөңгүн билзекти Сесектиң мурнунга салып кагды.

Уруг аът, шары өртектиг эртинезин чидириптер часкан чүве дег, билзекти адыштапкаш, ылым-чылым-на барды.

— Олурунар. Моон соңгаар кичээл үезинде мындыг чорук турбазын — дээш, өөреникчилерни одурту көрдүм.

Мөңгүн билзекте чаңгыс эвес тывызыктың догааштырыы бар-дыр дээрзин билгеш, тайылбырымны уламчылай бердим.

Чапсар үезинде Сесектиң чанынга чеде бергеш, оон айтырдым:

—Сээң ачаңның ады кым ийик, Сесек?

—Адыг-оол-ла, башкы.

—Аваңның ады Шуру ийикпе?

—Ийе. Шуру-ла.

—Ачаң суглар ам кайдал?

—Эзирлигде.

—Малчыннар бе?

—Ийе. Малда.

—Билзекти авандан алган сен бе?

—Авам белекке берген чүве.

—Үнелиг белек-тир. Чидирбес сен ыйнаан?

—Чок. Чидирбес мен.

—Ынчаарга-ла камныг эдиле аа.

—Чаа, башкы...

* * *

Мээс чарыктарының хары аландылай бергилээн. Бойдус чоокта чылыг тыныжынга алзып, удумзураан чүве дег, чындыраарып, коданчы ыттар безин хүнге дөгеленип, кара өдөктөр кырында чыткылаарлар.

Аалдарның уруглары хойну ээлчежип кадарар чүве болгай. Ээлчээ таваржыр кадарчылар бот-боттарын өскелерден артык билчир.

Мээң үлүүм кожавыс аалдың улуг уруу Шуру-биле таваржып турган. Баштайгы үеде Шуруга хөңнүм чок турган. Чүгө дээрге ооң дунмазы Уран-биле күзеди үлүүвүс таварышкаш, кончуг чараш сайзанактарны тип, билир-ле ырларывысты ырлажып, дыңнаан-на тоолдарывысты удур-дедир ытчыр дээш, хүн эрткенин орта-ла эскербейн баар турдувус.

Шуру сайзанактавас-даа, кургаг таар-оът өрттөткөш, “Чылын. Бичии кижии доңа бээр сен” дээринге өй уруг болган. “Оттуг эъттиг эр ышкажыл мен, доңа бээр деп чүзүл мооң, өшкү чаа эвес мен” деп иштимде удурланып олурзум-за-даа, буттарым ораашкыннарын ужулгап, чылдып-чылдып, катап ораагаш, идиктерим кедип алып мен.

Шурунун аажы-чаңынга чоорту өөренип эгелээн мен. Ол үргүлчү-ле химиренип ырлап чоруур боорга, бир-ле катап оон айтырган мен:

—Чүгө үргүлчү-ле химиренип ырлаар сен, Шуру? Улгат-тыр, алгырып ырлапсыңза?

—Кымга ырлап бээр мен ынчаш?

—Меңээ ырлап бер даан.

—Сеңээ де... Че, сеңээ ырлап берейн. Чүгле улуска чугаалавас сен, шүңме. Оон башка хоржок. Мен ышкаш улуг уруглар ырлаар ыр-дыр — дээш, олурган калбак дажындан туруп келгеш, шала кударгай үн-биле бадырыпты:

Чортуп ажар Солчур артын
шоочалап кагган эвес,
чортуп келир мээң эжим
чончап барган, канчап барган?

Шурунун карактарындан бүлүртүңнээш оттар кып-тыгып, улам уяны-биле хөрлээледи:

Халдып ажар Солчур артын
хаалгалап кагган эвес,
халдып келир мээң эжим
канчап барган, чончап барган?

Шуру угбам-биле кады чалым хаялар, селбегер көк пөштер, часкы бүгү бойдус ырлажып турганзыг болду...

Угбам ол хүн меңээ дыка-ла солун ырларны ырлап берген. “Шуру кончуг-ла ыраажы кижидир, келир ээлчээмде моон-даа хөйүнү ырладып алыр мен” деп иштимде өөрүп, өөмгө хей-аъттыг кирип келдим.

* * *

Мээң ачам аар-саар чүүлдер кылырынга шевер дирткен дарган кижидир. Араттарның ийи-чаңгыс аът-хөлүнүн дагаларындан эгелээш, өгленир кыстарның илбек, кыскажы, кавай азар ааткыыш бажынга чедир согар.

Ачам бо удаада кошкар баштыг ааткыыш бажы соп алган, ону мөңгүн-биле чайырлаан олур.

Өвүстөн ылым чаш төл үстүр эвес, авам кавай кургаг-лаан, чоокта чаа көстүп келген чаш дуңмамны, оон шала элээдизин хойнунда атпаңнады олуртуп алган бар-ла шаа-биле эргеледип, чассыткан олур.

—Мону кым чагааны ол, ачай? — деп, кошкар баштыг ааткыыш бажынче айытпышаан, айтырдым:

—Шуру угбаңга белек-тир ийин, оглум.

—Шуру мону чоорул. Чаш уруглуг эвес...

—Ынча дивес чоор, оглум. Удавас ол аалга честең болур кижидир чедип келир. Кады хой кадарарыңар чадавас — деп, дооразындан авам үзе кирди.

—Мындаа келирде, шай-таакпыны таалың долдур эккелген оол дээр чораан. Күжүр ам кандыг суй-белек сөңнөп келир ийик — деп, чугааны авам хөрлээлетти. — Арбан даргазы оол дээр чораан але?

—Ындыг дээни кай — деп, ачам харыылааш, ааткыыжының бажын чайырлаарынче далажы берди.

—Дарга-бошка күдээлиг, амыраан улус — деп, авам шала адааргаан хевирлиг чугаалаттынарга, ачам кыс уругларын одурту көрүп кагды.

* * *

Ийи хонганда, Шуру угбам-биле хойларывысты шончалайлыг чоогага аппарган бис. Часкы хүн аяс дээрден чылыг херелдерин саарарга, шылбыртың харда чиргилчиннер, көгереңнээн ыш ышкаш, аай-дедир көжүп турар чораан.

Бир бөлүк хараганнар баарында шончалайларнын баштары кыскайлап бергилээн, бо олурлар ийин!

—Э-эй, угбай! Дүрген бээр кел. Шончалайларнын хөйүн көрөм! Казып чиилем — деп кускуннап-ла үндүм.

—Кайда-кайда? — дээн соонда, Шуру маң-биле келди.

—Угбай. Мындыг-дыр. Мен сенээ шончалайларны казып берип-ле олурайн, а сен менээ солун ырлардан ырлап бер аа — дээш, ооргамга астып чораан кестик бижээмни хынындан ужулгап, кургаг хараган сый соп алгаш, шончалай казар өргөн кылдыр бажын сүвүртүп эгеледим.

—Э-ээ-ча. Сени аар! Өзүп келгеш, та кандыг солун ырларны ырлап чоруур сен. Чок дээн эртем-сургуулдуг киж-даа апаар-ла сен ыйнаан. Ам-на мен хөөкүйдөн ырлар дилеп олурар-дыр сен ийин — дээш, Шуру угбам эктимни часкагылааш, хоюг үнү-биле эгеледи:

Хорум, сайы сөктүп чыдар

Хорумнуг-Ой чуртумайны,

хоорумга аян тудар

хола чаактыг хомузумну — дээш,

Хойнундан, шынап-ла, хола чаактыг хомус уштуп эккелди...

Ол аразында чооганы куду көрө кааптарымга, доруг аъттыг эр бисче углай чортуп ор.

—Угбай. Дуу киж-и чортуп ор. Бисче углай — дидим.

Шуру элээн топтап көргөш:

—Мен чашты берейн, сен манап олур. Кым-биле хой кадарып чор сен дизе, чааскаан мен дээр сен. Көрдүң бе — дээш, хараганнар артынче бурт диди.

А удатпаанда доруг аъттың даваннары чанымда келди.

—Чүнү кылып ор сен моң, үрөн? — деп, эр айтыра-дыр.

—Шончалай казып чиир деп олур мен — дидим.

—Эжиң кайнаар чашты хона берди? — деп бо ийин...

—Эжим-даа чок. Чааскаан хой кадарып чор мен — деп угбам чагыын сөгледим.

—Ма. Камбээт-тир, үрен. Моңу чиген кижиге чүнү-даа чажырбас чоор — дээш, беш-алды хирезин менче сунду.

Бирээни аксымче супкаш, кезек амданнанып чоруй, чуура дайнай каапканымны бодум безин орта билбейн барып-тыр мен.

—Че, кандыг-дыр, үрен? Шуру кайда барды? Айтып берзинче, болар-биле база шаңнаар мен — дээш, адыжында камбээттерни көргүстү.

—Хараганнар аразынче чашты берди — деп сымыраны аарак чугааладым.

—А чүже?! Эжимниң-даа чөгенчиин, камбээтке көгүттүрүп алыр — дээш, туң дег ак диштерин чайынналдыр каттырбышаан, Шуру бо базып келди.

—Экии, Шуру — дээш, эр хүлүмзүрүвүшаан, тура халыды.

—Экии, Адыг-оол. Кажан мында чедип келдиң? Хой бажы доскаш, ал-шаамга кирдим. Дем-не келген болзунза, аъдыңны ачылап мунар чүвемни көрөм — дээш, сеткилинин ханызындан каттыра-дыр.

—Бээр олуруп көрөм, Шуру — дээш, Адыг-оол калбак дашче айытты.

Шуру эгенген шинчилиг болза-даа, аас-кежиктий шырайында илден, Адыг-оолдун чоогунда олуруп алды.

Адыг-оол хойнундан эмгежок камбээт адыштап эккелгеш, оозун Шуруже сунду...

Шуру кош-адыжын дозуп чыдырда:

—Ха-хаа! Билзээн чаражын але, Шуру. Мындаа канчап көрбээн кижиге боор мен. Бичии када холга тудуп болур иргиге? — деп, эр дилей-дир.

—Авамның белээ-дир. Кымга-даа берип болбас — деп, Шуру харыялады.

—Ынай када аан. Чаңгыс камбээт чиир араңда — деп, Адыг-оол чер алыспайн барды.

—Ынай када... — дээш, Шуру билзээн салаазындан камныг ужулгап, Адыг-оолче сунду.

Адыг-оол билзекти биче салаазынче супкаш:

—Ойт, халак! Уштунмайн барды — дээш, ыңай-ла болду...

—Билзээм эккел! Кымга-даа... — деп чоруй, Шуру оон сыр соонче ужугупту...

Дөң ажылдыр чүгле караш дидилер...

Мен алаң кайгап кезек тургаш, улузум соонче-ле элейтип кагдым. Дөң кырынга үнүп кээримге, ийи кижим, чүү-даа болбаан чүве ышкаш, калбак даш кырында кожа саадапкан, каттыржып олурлар ийин...

Мени көрүп кааш, бир-ле чүвени сымыранчы кааптылар.

Чанынга чедип кээримге, Шуру чугаалай-дыр:

—Сен ам чана бер, сарыым. Хойну бо акың-биле кады киире бээр бис. Оон шаңналы бо-дур — дээш, Адыг-оол хойнундан база камбээттер адыштап берди.

Ол хире камбээттиг кижичү боор, аалга чедир билин-мээн мен...

Бо-ла бүгүнү авам, ачамга чугаалаарымга:

—Улуг үүле чогул эгелээни ол-дур. Оът-сиген четчип, сүт-саан элбей бээрге, дүгденчир уруглар дээни кай — дижип кааннар...

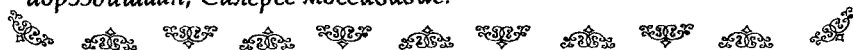
* * *

Шаг төөгүдө болган болуушкуннарны класска болган мыя бо таварылга диргизип, мөңгүн билзектин салгалдан салгалче дамчып келген чажыдын тө каап бере каапты.

Ук билзек амыдыралдың шынчы, узун оруун эрткен. Ону эдилеп чораан кижилернин шынчызы, арыг ынакшылы билзекти соккан мөңгүн дег дадарбас, арыг артар дээрзинге бүзүрээр мен.

“Улуг-Хем сеткүүлдүң коллективи база Тываның Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чери юбилейлери-биле холбаштыр К-Э. Кудажыга (75), А. Даржайга (60), Ш. Суваңга (55), Э. Цалмаговага (55), Ч. Доржуга (55), А. Бегзин-оолга (55), Л. Иргитке (50), В. Чоптуң-оолга (50) байыр чедирбишаан, чогаадыкчы сорукту күзеп тур. Сагыш-сеткилицер чырык, ал-бодуңар чиик, сергек, хей-аьдыңар бедик болзунам. Быжыг, эмирилбес кадыкшылды йөрэвишаан, Силерге мөгейдивис.

Эдуард МИЖИТ

Шаам-биле барым-чогуу үлөштүм

(Овур-хевир дугайында)

Овур-хевир. Ол чүл? Мону билип аарда, анаа чугаа биле уран чогаалдың чугаазының аразында ылгалды тодарадып алза, эки боор. Чижээлээрге, бир киж: “Күс келген” — дээн дижик. Бо домак анаа медээ дээрзи билдингир. Ону уламчылап: “Бүрүлөр саргарып, тоглап эгелээн, соок хат хадып, куштар мурнуу чүкче чанып эгелээн” — дээш-ле, күстүң демдектерин чеже-даа чыып бижиир болзувусса, ол дөмей медээ чугаа бооп артып каар. Ол-ла медээни одуруглай чыскаап, одуруг бүрүзүнүң эге үннерин аяннаштыргаш, ажык үннер саны-биле хемчээлин деңнештир бижип азы чугаалаптар болзувусса, ол ам мүн-не шүлүксүг аянныг апаар. Мынчаар чыскаап бижээш, “шүлүк чогааттым” дээр улус кайы хөй. Ынчалза-даа ону шүлүк дээри ам-даа элек. Ол-ла сөстөргө “Мен мунгарап тур мен азы чарашсынып тур мен” деп сөстөрни немептер болзувусса, ук чугааның шүлүк апаарынче бирги бичии базымывыс кылганывыс ол. Ынчалза-даа ол көңгүс хензиг базым-дыр. Чүгө дээрге, чүү чүвеге өөрүп азы муңгарап чорууру — авторнун хууда херээ болгай. Мону тодарадып аарывыска, дараазында базым боду-ла негеттине бээр. Ол чүү базымыл дээрге, номчукчунун сагыш-сеткилинге шак-ла ындыг өөрүшкүнү азы муңгаралды оттурары. А ону чедип аарда, анаа-ла “Күс келген, бүрүлөр тоглаан, муңгаранчыын” дээн чижектиг сөстөр чыып каар болзувусса, бистиң оовустан кым-даа хүлүмзүрбес, кым-даа боданы хонуп азы муңгарай бербес.

Чүглө кажан бис күстүн болгаш бодувустун сагыш-сеткиливисти номчукчунун карактарынга чуруттунуп көстүп кээр овор-хевирлерни тургузуп тургаш, илередиптер болзувусса, салган сорулгавысче элээн улуг базымны кылганывыс ол. Эң-не бөдүүн болгаш билдингир овор-хевирлерни чижек кылдыр сагындырыптайн. “Күскү дээр, кудараан кижиниң ыглааны дег, чаай берди” (деңнелге), азы “Күскү дээр ыглай берди” (метафора) азы “Күскү арга алдын-сарыг хевин кетти” (метафора). Бо хевирлиг, каракка көстүп кээр овор-хевирлерни автор бодунун илередиксээн сагыш-сеткилинге дүүштүр (өөрүшкү, муңгарал, коргуушкун, идегел, чоргаарал дээш оон-даа өске) тургузуп үндүрүптер болза, ынчан-на ол номчукчунун сагыш-сеткилин эвээш-биче-даа болза, хөлзедиптер шаглыг апаар. Үстүндө билип алыксаанывыс ылгал ам-на илереп көстүп келди. Уран чогаалда чугаа, ооң дылы анаа медээ чугаадан бодунун овор-хевирлии-биле ылгалдыг. Поэзия дылы — овор-хевирлер дылы. А поэзияның кол сорулгазы — авторнун сагыш-сеткилин илередири эвес. Ол — ооң хууда херээ-дир. Чүглө бодунун сагыш-сеткилин илередип-ле бижип чоруур чогаалчылар база муңчок, че, ол-даа канчаар. Поэзияның, черле ниитизи-биле уран чогаалдың сорулгазы — номчукчунун сагыш-сеткилин хөлзедири, авторнун муңгаралы азы ханы бодалы номчукчунуу апаары. Номчукчуга авторнун сагыш-сеткилин үлежиптер арга бербес болза, авторнун авазынга, төрөөн черинге, бойдуска ынакшылы, килеңи, муңгаралы азы магадаашкыны — анаа-ла одуруглай бижээш, хөйге чарлаан медээлер болур.

“Чамдык шүлүктөр, чогаалдар чеже-даа овор-хевирлиг болза, номчукчунун сагыш-сеткилин хөлзөтпес база болгулаар чорду. Ооң чылдагааны чүдөл?” деп айтырыгны база бо-ла дыңнаан мен. Ооң чылдагааны янзы-бүрү. Бирээде, автор овор-хевирни чедимче чок ажыглаан азы чогаалдың утказынга дүүшпес кылдыр ажыглаан бооп болур. Чүгө дээрге дыка хөй авторлар овор-хевирни анаа-ла чараштаар, каастаар арга деп бодап чоруур. Херек кырында ооң кол сорулгазы — чогаалдың бодалын, сагыш-сеткилин

тодарадып көргүзери, илередири бооп турар. Ийиде, дыка хөй авторлар өске чогаалчыларнын овор-хевирлерин катаптап ажыглап турар. Ол дээрге, плагиат (литературлуг оорлаашкын) боорундан аңгыда, номчукчунун сеткилинге чаа чемиш бербейн турар. Чүге дээрге номчукчу ук овор-хевирлерни шагда-ла номчуп, шагда-ла холзеп каапкан. Ол-ла овор-хевирлерни азы бодалдарны оорлап бижип алгаш, номчукчудан чүгле шыжыгышкындан башка өске чүү-даа манаан херээ чок боор. А бир эвес ол-ла овор-хевирлерже бир-ле өске кылдыр, бодунуу-биле көрүптер болзувусса, ол чаа овор-хевир апаар. Чогаалчы кижини чогаалчы дээн утказы ол — кымның-даа чугаалавааны, чаа овор-хевирлерни чогаадып тургаш, бодал-сагыжын өскелер-биле үлежир кижидээн-дир. Ылаңгыя аныяк чогаалчылар мону ыяк кылдыр шингээдип албас болза, хөй санныг чогаалчы аттыг улустун аразынга эки тура-биле туруп алганы ол деп бодаар мен. Ынчангаш силерге, аныяк чогаалчыларга, бодунарның бодал-сагыжынарны кымга-даа дөмейлешпес овор-хевирлиг, тускай үннүг кылдыр илередип, номчукчунун сагыш-хөңнүн болгаш бодалдарын оттуруп чорурун күзедим.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Майнак Саая.</i> Чолдун човалаңы.....	3
<i>Эмма Цаллагова.</i> Тыва дугайында монолог.....	32
<i>Маадыр-оол Ховалыг.</i> Астрономия кичээли.....	41
<i>Чоптуң-оол оглу Чочагар.</i> Алаш хемниң ала-шокар даштары (<i>кыска чечен чугаалар</i>).....	66
<i>Надежда Антuffьева.</i> Бодунуң салымын өттүр көргөн.....	69
<i>Шангыш Монгуш.</i> Ачалыг-Тей.....	72
Дой.....	73
Наркоша.....	74
“Пропхротрол” (хөөредиг).....	75

ШҮЛҮКТЕР

<i>Молдурга Салчак.</i> Өгбелерим өртемчейи (эпитафия).....	78
<i>Октябрь Туң-оол</i> Сонеттер.....	81
<i>Мария Күжүгет</i> Демир-орук шүлүктери.....	82
<i>Меңги Ооржак</i> Үстүү-Чээгой.....	84
Хондур куткан хиреде-ле... ..	84
Шындазынның чыварындан... ..	84
<i>Валерий Ооржак.</i> Далаш.....	85
<i>Нина Эртине.</i> Кударалым.....	85
<i>Хүрең-оол Оюн.</i> Угаадыглыг одуруглар.....	86

АРЫСКАННЫҢ АМЫРГАЗЫ

<i>Юрий Даваа.</i> Сен чогуңда.....	87
<i>Раиса Ламажал.</i> Чүглүг кужум менден калбас.....	88
<i>Шойдак-оол Ховалыг.</i> Чагырга чок ынакшыл.....	88
<i>Зоя Дөңгүр-оол.</i> Бурган шиитсин.....	89
<i>Олег Мижит-оол</i> Кадыг час.....	90
Чаш кижжи.....	91
<i>Кежик-оол Чөрөвө.</i> Кударалым уттундулар.....	91

ТЫВА УКТУГ УЛУСТУҢ I-ГИ ЧЫЫЖЫ

<i>Л. Өнөрчимэгниң кайгамчыктыг салым-чаяаны</i>	92
<i>Очулгазы Григорий Санчааны.</i>	
<i>Чинагийң Галсан.</i> Алтай дагларында кантата.....	102
Часкы арыгга.....	106
<i>Очулгазы Чодураа Ондарныы</i>	

ОЧУЛГАЛАР

<i>Джебран Халиль-Джебран</i> Карак чажы биле хүлүмзүрүг.....	108
Ынакшылдың назыны.....	110
<i>Очулгазы Чыргүй-оол Доржунуу</i>	
<i>Саяна Өндүр.</i> Янтарь-чинчи эртинелер.....	112
<i>Очулгазы Борис Казырыкпайны</i>	
<i>Александра Саруева</i> Хамнаарак.....	116
Чылдар ужуп чоруп турлар.....	116
<i>Очулгазы Сайлыкмаа Комбу</i>	
<i>Гюзель Элемова.</i> Күскү байыр.....	117
Таңдалай.....	118
<i>Очулгазы Сайлыкмаа Комбунуу</i>	

УРУГЛАРГА БУЛУҢ – “САЙЗАНАК”

<i>Ховалыгмаа Куулар.</i> Чаңгыс карыш тараа кижиги.....	119
<i>Бавуужап Ондар.</i> Улуг-Ээрем.....	123
<i>Тюлюш Сандю.</i> Бичиилерниң чугааларындан.....	124

ЮБИЛЕЙЛЕР

Кызыл-Эник Кудажы – 75

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Өрө.....	126
------------------------------------	-----

Александр Даржай – 60

<i>Вячеслав Монгуш.</i> А. Даржайның лирикасында үш ыдык.....	127
---	-----

Алексей Бегзин-оол – 55

<i>Алексей Бегзин-оол.</i> Таксыл тайгам хатчыл болгаш.....	136
---	-----

<i>Лидия Ооржик</i> “Шүлүкчүнүн шупту боду шүлүктерде...”	136
---	-----

Александр Тамбы-Сүрүң – 90

<i>Сарыг-оол Куулар.</i> Чалыы назынның ыраажызы.....	140
---	-----

<i>Александр Тамбы-Сүрүң.</i> Араттың ажылы.....	142
--	-----

Бойдус соой берди.....	143
------------------------	-----

Виктор Сагаан-оол – 80

<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Тыва улустун чаңчылдарындан.....	143
--	-----

Чедер хөлдүн эртени.....	144
--------------------------	-----

Экер-оол Кечил-оол – 70

<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Анайларым – ийиспейлер.....	145
--	-----

Сылдыстарже орук.....	145
-----------------------	-----

Монгуш Өлчей-оол – 70

<i>Айлаңмаа Хертек.</i> Шынзыг, чылыг чагаалар.....	146
---	-----

Монгуш Доржу – 65

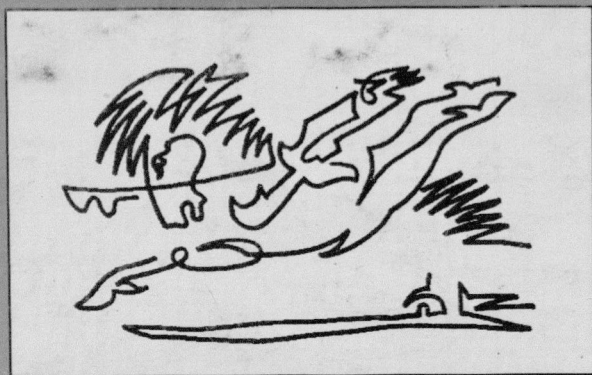
<i>Монгуш Доржу.</i> Мөңгүн билзек.....	149
---	-----

КРИТИКА

<i>Эдуард Мижит.</i> Шаам-биле барым-чогум үлештим.....	155
---	-----

“ТАХИА” БЭХТЭЙ БИЙР
36x21 см., 1994 он (ЗҮҮН ГАРААР ЗУРСАН)

“ЭМНЭГ СУРГАГЧ” ӨНГӨТ ЭСГИЙ ҮЗЭГ
21x30 см., 1995 он (БАРУУН ГАРААР ЗУРСАН)

